

T.C.
BURSA TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

SOSYO-MEKÂNSAL KATMANLARIN KENT KİMLİĞİNE KATKISI:
BURSA HİSAR SURLARI VE ETKİLEŞİM ÇEVRESİNİN İNCELENMESİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Merve YALÇINKAYA TAŞKESEN

Kentsel Tasarım Anabilim Dalı

Kentsel Tasarım Tezli Yüksek Lisans Programı

TEMMUZ 2025

**T.C.
BURSA TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

**SOSYO-MEKÂNSAL KATMANLARIN KENT KİMLİĞİNE KATKISI:
BURSA HİSAR SURLARI VE ETKİLEŞİM ÇEVRESİNİN İNCELENMESİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Merve YALÇINKAYA TAŞKESEN

(22435001021)

ORCID: 0009-0008-3437-0698

**Kentsel Tasarım Anabilim Dalı
Kentsel Tasarım Tezli Yüksek Lisans Programı**

Danışman: Doç. Dr. Ersan KOÇ

ORCID: 0000-0003-2165-3521

TEMMUZ 2025

BTÜ, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü'nün 22435001021 numaralı Yüksek Lisans Öğrencisi Merve YALÇINKAYA TAŞKESEN, ilgili yönetmeliklerin belirlediği gerekli tüm şartları yerine getirdikten sonra hazırladığı “SOSYO-MEKÂNSAL KATMANLARIN KENT KİMLİĞİNE KATKISI: BURSA HİSAR SURLARI VE ETKİLEŞİM ÇEVRESİNİN İNCELENMESİ” başlıklı tezini aşağıda imzaları olan jüri önünde başarı ile sunmuştur.

Tez Danışmanı : **Doç. Dr. Ersan KOÇ** .....
Bursa Teknik Üniversitesi

Jüri Üyeleri : **Prof. Dr. Neşe ÇAKICI ALP** .....
Kocaeli Üniversitesi

Doç. Dr. Ebru KAMACI KARAHAN .....
Bursa Teknik Üniversitesi

Savunma Tarihi : **21 Temmuz 2025**

Teslim Tarihi : **.... / .... / 2025**

20.04.2016 tarihli Resmi Gazete’de yayımlanan Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin 9/2 ve 22/2 maddeleri gereğince; Bu Lisansüstü teze, Bursa Teknik Üniversitesi’nin aboneliği olduğu intihal yazılım programı kullanılarak Lisansüstü Eğitim Enstitüsü’nün belirlemiş olduğu ölçütlere uygun rapor alınmıştır.

İNTİHAL BEYANI

Bu tezde görsel, işitsel ve yazılı biçimde sunulan tüm bilgi ve sonuçların akademik ve etik kurallara uyularak tarafımdan elde edildiğini, tez içinde yer alan ancak bu çalışmaya özgü olmayan tüm sonuç ve bilgileri tezde kaynak göstererek belgelediğimi, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ederim.

Öğrencinin Adı SOYADI: Merve YALÇINKAYA TAŞKESEN

İmzası:

Aileme,

ÖNSÖZ

Bu yüksek lisans tezi, Bursa Hisar bölgesinin tarihsel, kültürel ve mekânsal katmanlarının kent kimliği üzerindeki etkilerini anlamaya yönelik bir çabanın ürünüdür. Geçmişten bugüne uzanan sosyo-mekânsal sürekliliğin izleri sürülmüş; çok katmanlı kent dokusunun bugünkü kimlik inşasına nasıl yön verdiği disiplinlerarası bir yaklaşımla araştırılmıştır. Bu çalışma, yalnızca akademik bir gerekliliği yerine getirmekle kalmamış, aynı zamanda kişisel gelişim sürecimde önemli bir dönüm noktası olmuş; mesleki bakış açımı derinleştiren bir deneyime dönüşmüştür.

Araştırma sürecimin her aşamasında bilgi ve rehberliğiyle yolumu aydınlatan, akademik desteğini daima hissettiren değerli danışmanım Doç. Dr. Ersan KOÇ'a en içten teşekkürlerimi sunarım. Alan çalışmaları sırasında desteklerini esirgemeyen mahalle sakinlerine, yerel yöneticilere, sanat tarihçilerine ve uzmanlara; görüşmeleriyle tezime önemli katkılar sunan tüm katılımcılara ve lisans döneminde hocam olan, bu süreçte kaynak önerileri ve akademik desteğiyle katkı sunan Sayın Mimar Gün IŞIK'a içtenlikle teşekkür ederim.

Yüksek lisans sürecim boyunca bilgi ve birikimlerini benimle cömertçe paylaşan tüm hocalarıma, akademik ve kişisel yolculuğumda yanımda olan dostlarıma; sabırları, sevgileri ve desteğiyle her daim yanımda olan aileme ve özellikle tüm zorluklara birlikte göğüs gerdiğimiz, sabrını ve desteğini esirgemeyen sevgili eşime sonsuz teşekkür ederim. Onların varlığı ve desteği olmasaydı, bu çalışma tamamlanamazdı.

Bu tezin, kent kimliği, tarihsel süreklilik ve mekânsal çözümlenmeler ekseninde yapılacak yeni araştırmalara katkı sunmasını temenni ederim.

Temmuz 2025

Merve YALÇINKAYA TAŞKESEN
Mimar

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
ÖNSÖZ.....	vii
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR.....	xi
ÇİZELGE LİSTESİ.....	xii
ŞEKİL LİSTESİ.....	xiii
ÖZET.....	xv
SUMMARY	xvii
1. GİRİŞ	1
2. LİTERATÜR TARAMASI: KAVRAMLAR VE TANIMLAR	3
2.1 Sosyo-Mekânsal Katmanlar	3
2.1.1 Soja'nın üçüncü mekânı	3
2.1.2 Mekân üretimi.....	5
2.1.3 Sosyal sermaye	6
2.2 Palimpsest Kavramı	11
2.3 Mekânsal Dönüşüm.....	12
2.3.1 Mekânsal dönüşümün boyutları.....	14
2.3.2 Mekânsal dönüşüm ve kentler	17
2.3.3 Mekânsal dönüşümün etkileri.....	18
2.3.4 Disiplinlerarası yaklaşım ve dönüşümün yönetimi.....	20
2.4 Kent Kimliği.....	20
2.4.1 Kentleşme	23
2.4.2 Lynch'in kent imgesi	25
2.5 Sanayi Devrimlerinin Sosyolojik Açıdan Değerlendirilmesi.....	27
2.5.1 Birinci sanayi devrimi (Endüstri 1.0)	30
2.5.2 İkinci sanayi devrimi (Endüstri 2.0)	31
2.5.3 Üçüncü sanayi devrimi (Endüstri 3.0).....	33
2.5.4 Dördüncü sanayi devrimi (Endüstri 4.0)	35
2.5.5 Genel değerlendirme.....	37
2.6 Toplum 1.0'dan Toplum 5.0'a	39
2.6.1 Toplum 1.0 avcı-toplayıcı toplum	40
2.6.2 Toplum 2.0 tarım toplumu	42
2.6.3 Toplum 3.0 sanayi toplumu	43
2.6.4 Toplum 4.0 bilgi toplumu	44
2.6.5 Toplum 5.0 süper akıllı toplum	46
2.6.6 Toplumların evrimi ve kentsel mekânın yeniden üretimi.....	47
3. ÇOK KATMANLI KENTSEL BELLEĞİN KARŞILAŞTIRMALI	
OKUMASI: AVRUPA VE BALKAN KENTLERİNDEN ÖRNEKLER	50
3.1 Toledo Kenti.....	51
3.1.1 Toledo'nun tarihsel ve kültürel önemi.....	51
3.1.2 Toledo'nun tarihsel katmanları ve kentsel morfolojisi.....	53
3.1.3 Toledo'nun sosyo-kültürel katmanları.....	56

3.1.4 Toledo'nun kentsel kimliği.....	58
3.2 Saraybosna Kenti	60
3.2.1 Saraybosna'nın tarihsel ve kültürel önemi	61
3.2.2 Saraybosna'nın tarihsel katmanları ve kentsel morfolojisi.....	64
3.2.3 Saraybosna'nın sosyo-kültürel katmanları	67
3.2.4 Saraybosna'nın kentsel kimliği.....	72
3.3 Toledo, Saraybosna ve Bursa Kentlerinin Çok Katmanlı Belleğinin Karşılaştırılması.....	73
4. BURSA HİSAR BÖLGESİ VE ETKİLEŞİM MEKÂNLARININ TARİHİ KATMANLARI.....	77
4.1 Hisar Bölgesinin Tarihsel Gelişimi.....	77
4.2 Tarihî Katmanlar	80
4.2.1 Bitinya Dönemi (MÖ 600 – MÖ 74)	81
4.2.2 Roma Dönemi (MÖ 74 – MS 395)	83
4.2.3 Bizans Dönemi (395 – 1326).....	85
4.2.4 Osmanlı Dönemi (1326 – 1923)	86
4.2.5 Türkiye Cumhuriyeti Dönemi (1923 – Günümüz)	89
4.3 Bursa Hisar Bölgesi ve Etkileşim Alanı.....	91
4.3.1 Hisar sur kapıları.....	93
4.3.2 Hanlar bölgesi.....	98
4.3.3 Osmanlı dönemi yapıları.....	102
4.3.4 Fiziksel katmanlar.....	112
4.3.5 Sosyal katmanlar.....	113
4.3.6 Temsili katmanlar ve bellek mekânları.....	115
4.3.7 Mekânsal dönüşüm süreci ve koruma pratikleri.....	117
4.4 Planlama Süreçleri ve Yönetim.....	118
4.4.1 Sit alanı kararları.....	118
4.4.2 Koruma ve planlama politikaları	119
4.4.3 Güncel planlama stratejileri	122
5. ARAŞTIRMA YÖNTEMİ.....	124
5.1 Arşiv Taraması	124
5.2 Paydaş Görüşmeleri	124
5.3 Yerinde Gözlem	125
5.4 Yöntemsel Yaklaşımın Genel Değerlendirmesi.....	126
6. BULGULAR VE DEĞERLENDİRME	127
6.1 Gözlem Bulguları	127
6.1.1 Fiziksel yapı ve kullanım özellikleri.....	127
6.1.2 Sosyal dinamikler ve etkileşim mekânları.....	128
6.2 Paydaş Görüşmeleri Bulguları	135
6.2.1 Yerel yöneticilerle yapılan görüşmeler.....	135
6.2.2 Bölge sakini ile yapılan görüşme.....	138
6.2.3 Konu uzmanı ile yapılan görüşme	139
6.3 Sosyo-Mekânsal Katmanların Analizi	140
6.3.1 Tarihsel ve kültürel katmanlar	141
6.3.2 Toplumsal katmanlar	141
6.3.3 Mekânın yeniden işlevlendirilmesi.....	141
6.3.4 Mimarî değerlendirme	142
6.3.5 Fotoğraf okumaları	142
6.4 Hafızalarda Hisar: Üç Tanığın Gözünden Mahalle Belleği	162
6.4.1 Zeki Müren	163

6.4.2 Turgut Cansever.....	165
6.4.3 Muazzez İlmiye Çığ.....	166
6.5 Mekânsal Hafızanın Sanatsal İfadesi	166
7. SONUÇ VE ÖNERİLER.....	171
KAYNAKLAR.....	173
ÖZGEÇMİŞ.....	183

KISALTMALAR

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
BBB	: Bursa Büyükşehir Belediyesi
CBS	: Coğrafi Bilgi Sistemi
ICOMOS	: Uluslararası Anıtlar ve Sitler Konseyi
IoT	: Nesnelerin İnterneti
KVKK	: Kişisel Verilerin Korunması Kanunu
TOKİ	: Toplu Konut İdaresi Başkanlığı
UNESCO	: Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü

ÇİZELGE LİSTESİ

Sayfa

Çizelge 2.1:Toplumların kentsel mekâna etkisi..... 49

ŞEKİL LİSTESİ

Sayfa

Şekil 2.1: Mekânsal dönüşümün boyutları.	14
Şekil 2.2: Lynch'in kent imgeleri.	26
Şekil 2.3: Sanayi Devrimleri.....	29
Şekil 2.4: Toplumların evrim süreci.	40
Şekil 3.1: Toledo, Saraybosna, Bursa.	50
Şekil 3.2: Cristo de la Luz, camiden şapele dönüştürülen yapı.	54
Şekil 3.3: Cristo de la Luz'un kubbesi.....	54
Şekil 3.4: Santa Maria la Blanca, sinagogdan şapele dönüştürülen ve günümüzde müze olan yapı.	55
Şekil 3.5: Minare ve saat kulesi.	67
Şekil 3.6: Saraybosna belediye binasından kütüphaneye dönüşüm.....	69
Şekil 4.1: Hisar bölgesine ait ortofoto – sur izleri.	77
Şekil 4.2: Hisar bölgesi kale içi.	78
Şekil 4.3: Hisar bölgesi ve etkileşim çevresi.	79
Şekil 4.4: Hisar bölgesinin tarihî dönemleri.	80
Şekil 4.5: Hisar bölgesinin tarihsel gelişiminin irdelenmesi.	81
Şekil 4.6: Suphi Bey Haritası 1862.....	89
Şekil 4.7: Hisar sur kapıları.	93
Şekil 4.8: Saltanat Kapı.	94
Şekil 4.9: Taht-ı Kale Kapı.	95
Şekil 4.10: Yer Kapı.	96
Şekil 4.11: Fetih Kapı.	96
Şekil 4.12: Kaplıca Kapı'nın bulunduğu bölge.	97
Şekil 4.13: Zindan Kapı.	98
Şekil 4.14: Hanlar bölgesi yönetim alanı.....	99
Şekil 4.15: Hanlar bölgesine ait hava fotoğrafı, 1938 yılı.....	100
Şekil 4.16: Hanlar bölgesi.....	100
Şekil 4.17: Koza Han, 1970 yılı.....	101
Şekil 4.18: Osman Gazi ve Orhan Gazi Türbeleri.....	103
Şekil 4.19: Bey Sarayı gravürü.	105
Şekil 4.20: Uludağ yolundan Ulu Cami.....	107
Şekil 4.21: Tophane'den Ulu Cami'ye bakış.....	108
Şekil 4.22: Ulu Cami iç mekân, 1901 yılı.	108
Şekil 4.23: Günümüzde Ulu Cami.....	109
Şekil 4.24: Yeşil Külliyesi.....	110
Şekil 4.25: Tophane Saat Kulesi.....	111
Şekil 4.26: Gabriel'in restitüsyon çizimi.	121
Şekil 4.27: Piccinato planı.	121
Şekil 6.1: Hisar içi yürüyüş rotası.....	128
Şekil 6.2: Avlu Tophane genel görünüm-1.....	130
Şekil 6.3: Avlu Tophane genel görünüm-2.....	131
Şekil 6.4: Avlu Tophane avludan görünüm-1.....	131

Şekil 6.5: Avlu Tophane avludan görünüm-2.....	131
Şekil 6.6: Mekân Prusa genel görünüm.....	132
Şekil 6.7: Mekân Prusa iç mekân-1	133
Şekil 6.8: Mekân Prusa iç mekân-2	133
Şekil 6.9: Haraççioğlu Medresesi Sosyal Tesisleri-1	134
Şekil 6.10: Haraççioğlu Medresesi Sosyal Tesisleri-2.	135
Şekil 6.11: Hisar bölgesinin tarihî perspektifi, organik doku.....	143
Şekil 6.12: Günümüzde Hisar bölgesinin perspektif görünümü.....	144
Şekil 6.13: Saltanat Kapı erken 20.yy.	145
Şekil 6.14: Saltanat Kapı ara dönem / yıkım sonrası.....	146
Şekil 6.15: Saltanat Kapı günümüz.	147
Şekil 6.16: Zindan Kapı restorasyon öncesi.	147
Şekil 6.17: Zindan Kapı restorasyon sonrası iç mekân.....	148
Şekil 6.18: Zindan Kapı restorasyon sonrası dış mekân.....	149
Şekil 6.19: Yer Kapı.	150
Şekil 6.20: Yer Kapı günümüz-1.	151
Şekil 6.21: Yer Kapı günümüz-2.	152
Şekil 6.22: Yer Kapı.	153
Şekil 6.23: Yer Kapı mozaiği koridorlu alan.....	154
Şekil 6.24: Yer Kapı mozaiği kantharoslu panola.	154
Şekil 6.25: Yer Kapı mozaiği kuşlu alan.	154
Şekil 6.26: Panayır ve eğlence alanı olarak Pınarbaşı.	156
Şekil 6.27: Teraslanmış topoğrafyada gündelik hayat, erken 20.yy.....	157
Şekil 6.28: Ağaç altı sosyal toplanma ve kamusal alan.....	158
Şekil 6.29: Pınarbaşı Parkı'nda geniş alan kullanımı ve kamusal etkileşim	160
Şekil 6.30: Bitinya dönemi su kanalı izleri, tarihle gündelik hayatın kesişimi.	160
Şekil 6.31: Zemin kottan mekâna bakış.....	162
Şekil 6.32: Hisar'a davet adlı görsel.....	167
Şekil 6.33: Geçmişten geleceğe adlı görsel.	168
Şekil 6.34: Hisar'ın gözleri adlı görsel.	169
Şekil 6.35: Hisar'ın gördükleri adlı görsel.	170

SOSYO-MEKÂNSAL KATMANLARIN KENT KİMLİĞİNE KATKISI: BURSA HİSAR SURLARI VE ETKİLEŞİM ÇEVRESİNİN İNCELENMESİ

ÖZET

Bursa, farklı medeniyetlerin izlerini taşıyan çok katmanlı yapısıyla Türkiye'nin en köklü tarihî kentlerinden biridir. Bu çok katmanlılık, yalnızca fiziksel çevrede değil; aynı zamanda kültürel, sosyal ve mekânsal pratiklerde de kendini göstermektedir. Özellikle kentin ilk yerleşim çekirdeğini oluşturan Hisar Bölgesi ve bu bölgeyi çevreleyen sur dokusu, Roma'dan Bizans'a, Osmanlı'dan Cumhuriyet dönemine uzanan kesintili ve süreklilik içeren bir tarihsel zaman çizelgesini barındırmaktadır. Bu çalışmanın temel amacı, Bursa Hisar Surları ve çevresinin çok katmanlı sosyo-mekânsal yapısını inceleyerek, bu yapıların kent kimliği üzerindeki etkilerini ortaya koymaktır. Çalışma, "palimpsest kent dokusu" kavramı çerçevesinde tarihsel süreklilik ve dönüşüm ilişkilerini disiplinlerarası bir yaklaşımla değerlendirmektedir.

Araştırma, beş ana tarihsel dönem (Bitinya, Roma, Bizans, Osmanlı ve Cumhuriyet) ekseninde, kent dokusunun izlerini sürerken; söz konusu dönemlerin mimari, yönetsel, sosyal ve mekânsal yansımaları hem arşiv belgeleri hem de yerinde gözlemler aracılığıyla analiz edilmiştir. Bu bağlamda, tarihî haritalar, eski gravürler, arkeolojik bulgular ve fotoğraf belgeleri üzerinden yapılan arşiv çalışmaları; alanın zamansal derinliğini ortaya koymak amacıyla kullanılmıştır. Ayrıca, alanda gerçekleştirilen yarı yapılandırılmış görüşmeler (mahalle sakinleri, muhtar, sanat tarihçisi, belediye yöneticileri vb.) ve mimari gözlemler aracılığıyla, günümüz kullanıcı deneyimi ve sosyal ilişkiler ağı çözümlenmiştir.

Tez kapsamında elde edilen nitel veriler, dijital ortamda işlenerek hem metinsel (görüşme transkriptleri, alan notları) hem de görsel (fotoğraflar, haritalar, kroki ve diyagramlar) çıktılarla desteklenmiştir. Bununla birlikte, mimari fotoğraf okuma yöntemi ile tarihî dokunun mevcut durumuna ilişkin görsel belgeleme yapılmış; kent belleği, mekânsal süreklilik ve kültürel aidiyet bağlamında yorumlayıcı analizler gerçekleştirilmiştir. Araştırmada kullanılan çok katmanlı analiz yöntemi, tarihî süreklilikle birlikte güncel sosyo-mekânsal örüntülerin de karşılıklı etkileşimini ortaya koymuştur. Bu yöntemsel yaklaşım sayesinde, Bursa Hisar Surları'nın kent kimliğine katkısı yalnızca tarihî bir belge olarak değil, aynı zamanda güncel toplumsal pratiklerin şekillendiği bir mekân olarak okunmuştur.

Çalışmanın özgün katkısı, Bursa Hisar Surları'nı yalnızca fiziksel bir koruma nesnesi olarak değil, dinamik bir sosyo-mekânsal bileşen olarak ele almasıdır. Böylelikle, tarihî çevrelerin korunmasında yalnızca fiziksel yapıların değil, aynı zamanda kolektif hafıza, toplumsal ilişkiler, gündelik yaşam pratikleri ve kültürel süreklilik unsurlarının da dikkate alınması gerektiği vurgulanmaktadır. Çalışma, kent kimliği, tarihî çevre koruma politikaları ve katılımcı planlama süreçlerine dair öneriler sunarak, mekânın sürekliliği ile toplumsal aidiyet arasında kurulan ilişkinin güncel şehircilik pratikleri için taşıdığı önemi ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak, Bursa Hisar Surları, yalnızca fiziksel bir sınır değil; geçmişle bugün arasında kültürel, toplumsal ve mekânsal bir bağ kuran dinamik bir miras alanıdır. Çalışma, kent kimliği, koruma yaklaşımları ve planlama politikaları açısından, tarihî kent bölgelerinin nasıl yeniden yorumlanabileceğine dair özgün katkılar sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Kentsel gelişim, Kent kimliği, Kent planlaması, Mekânsal analiz, Sosyo-mekânsal katmanlar, Palimpsest

THE CONTRIBUTION OF SOCIO-SPATIAL LAYERS TO URBAN IDENTITY: AN EXAMINATION OF BURSA HISAR RAMPARTS AND THEIR SURROUNDING INTERACTION ZONES

SUMMARY

Bursa is one of Turkey's most historically rooted cities, characterized by a multilayered urban fabric that reflects the imprints of various civilizations. This multilayered character manifests not only in the physical environment but also in cultural, social, and spatial practices. In particular, the Hisar District, which constitutes the original settlement core of the city, and the surrounding fortification walls encompass a historical timeline marked by both discontinuities and continuities from the Roman and Byzantine periods to the Ottoman and Republican eras. The primary aim of this study is to examine the multilayered socio-spatial structure of the Bursa Hisar Walls and their surroundings and to reveal how these structures influence urban identity. The research adopts an interdisciplinary approach within the conceptual framework of the "palimpsest urban fabric" exploring historical continuity and transformation.

The study traces the urban traces of five main historical periods (Bithynia, Roman, Byzantine, Ottoman, and Republican) analyzing the architectural, administrative, social, and spatial reflections of these periods through archival documents and on-site observations. In this context, archival research utilizing historical maps, old engravings, archaeological findings, and photographic records was conducted to reveal the temporal depth of the area. Furthermore, semi-structured interviews (with local residents, the neighborhood headman, art historians, municipal officials etc.) along with architectural observations, were carried out to analyze contemporary user experiences and social interactions within the area.

The qualitative data collected during the fieldwork were processed digitally and supported by both textual outputs (interview transcripts, field notes) and visual materials (photographs, maps, sketches, and diagrams). In addition, the use of architectural photography enabled visual documentation of the current condition of the historical fabric, and interpretive analyses were conducted in relation to urban memory, spatial continuity, and cultural belonging. The multilayered analytical approach adopted in this study revealed not only the historical continuity but also the mutual interaction between contemporary socio-spatial patterns. In this way, the Hisar Walls of Bursa were interpreted not only as historical artifacts but also as living spaces shaped by current social practices.

The unique contribution of this study lies in its approach to the Bursa Hisar Walls not merely as physical heritage to be preserved, but as dynamic socio-spatial components embedded within contemporary urban life. Thus, it emphasizes that the preservation of historical environments should not be limited to physical structures alone, but must also take into account collective memory, social relationships, everyday practices, and cultural continuity. The study offers recommendations

concerning urban identity, historical heritage conservation policies, and participatory planning processes, thereby highlighting the importance of the relationship between spatial continuity and social belonging for contemporary urbanism.

In conclusion, the Bursa Hisar Walls are interpreted not merely as physical boundaries, but as dynamic heritage areas that establish cultural, social, and spatial links between the past and the present. The study aims to provide original contributions to the re-interpretation of historical urban areas from the perspectives of urban identity, conservation approaches, and urban planning policies.

Keywords: Urban development, Urban identity, Urban planning, Spatial analysis, Socio-spatial layers, Palimpsest

1. GİRİŞ

Bu bölümde, sosyo-mekânsal katmanların kent kimliğine katkıları üzerine yapılan önceki çalışmalar ve Bursa Hisar Surları'nın tarihsel ve kültürel önemi hakkında mevcut literatür incelenmektedir. Literatür taraması, tez çalışmasının teorik temellerini oluşturmak, mevcut akademik ve bilimsel çalışmalar ışığında surların kent kimliği üzerindeki etkilerini analiz etmek ve araştırma sorularımıza yanıt bulmak amacıyla gerçekleştirilmektedir.

Kent kimliği, tarihsel, sosyolojik, ekonomik ve mekânsal faktörlerin etkileşimiyle şekillenen karmaşık bir yapıya sahiptir. Bu bağlamda, kent kimliğini oluşturan sosyo-mekânsal katmanların rolü, kentsel doku içerisindeki tarihsel yapılar ve mekânsal dinamiklerle birlikte ele alınmalıdır. Araştırmanın teorik altyapısını oluşturmak için, sosyo-mekânsal katmanlar, kent kimliği, kentsel miras, mekânsal süreklilik ve kimlik oluşturma süreçleri gibi temel kavramlar detaylandırılacaktır.

Bursa, tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmış ve özellikle Osmanlı Dönemi'nde başkentlik yaparak önemli bir kentsel dokuya sahip olmuştur. Bursa'nın tarihsel mirasının önemli bir parçası olan Hisar Bölgesi ve surlar, kentin kimliğini belirleyen temel unsurlardan biridir. Bursa Hisar Surları, kentin savunma mekanizmalarının bir parçası olmanın ötesinde, tarihsel, sosyolojik ve kültürel anlamda da derin bir mirasa sahiptir.

Ancak bu köklü tarihsel dokunun, zaman içinde yeterince korunamaması ve mekânsal olarak okunabilirliğini kaybetmesi, bölgenin sahip olduğu sosyo-mekânsal katmanların kamusal farkındalık ve planlama süreçlerinde arka planda kalmasına neden olmaktadır. Surların ve çevresindeki tarihî yapıların zamanla işlevsizleşmesi, kentsel dönüşüm baskıları ve bellek mekânlarının görünmezleşmesi, bu eşsiz mirasın günümüz kent yaşamındaki rolünü zayıflatmaktadır. Bu tez çalışması, Hisar Surları ve etkileşim alanında yer alan tarihsel katmanların okunabilirliğini artırmaya yönelik öneri ve projeler geliştirmeyi hedeflemektedir. Koruma odaklı tasarım yaklaşımları, kültürel mirasın

dijital temsili ve bütüncül planlama stratejileriyle desteklenen bu öneriler, bölgenin yeniden kent kimliğiyle bütünleşmesine katkı sağlayacak alternatifler sunmaktadır.

Bu bağlamda, surların kent kimliği ile olan ilişkisini irdelemek, Bursa'nın tarih boyunca geçirdiği dönüşümleri anlamak için kritik bir öneme sahiptir. Kentsel kimliği şekillendiren unsurlar arasında, fiziksel yapıların ötesinde, bu mekânlarla ilişkili olan sosyo-kültürel dinamikler ve günümüz kent yaşamına etkileri de değerlendirilmelidir. Bu doğrultuda, Bursa Hisar Surları'nın kent kimliği üzerindeki etkisini incelemek amacıyla sosyo-mekânsal katmanlar ve kent kimliği kavramları detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

Araştırma, sosyo-mekânsal katmanlar ve kent kimliği üzerine yapılan teorik çalışmaların yanı sıra, Bursa Hisar Surları'nın tarihsel ve kültürel önemine dair literatürü de incelemektedir. Tarihî dokuların kent kimliğini nasıl şekillendirdiğini anlamak için mekânsal bellek, kentsel miras, koruma ve süreklilik kavramları da analiz edilecektir. Aynı zamanda, surların günümüz kentsel bağlamındaki durumu, korunma durumu ve toplumsal algısı da değerlendirilecektir.

Araştırmada nitel ve nicel yöntemlerin kullanıldığı karma bir yaklaşım benimsenmiştir. Nitel yöntemler aracılığıyla, surların tarihsel ve kültürel önemi, kent kimliği ile ilişkisi ve toplumsal algısı derinlemesine incelenirken; nicel yöntemlerle, alan çalışmaları, mekânsal analizler ve istatistiksel veriler üzerinden Bursa Hisar Surları'nın kent kimliğine katkısı somut verilere dayalı olarak ortaya konulacaktır. Bu yaklaşım, tarihsel dokunun günümüz kentsel dokusu içerisindeki yerini anlamamıza ve koruma stratejileri oluşturmamıza olanak sağlayacaktır.

Sonuç olarak, bu çalışma, Bursa Hisar Surları'nın kentin tarihsel ve kültürel kimliğine olan katkılarını ortaya koymayı amaçlamakta ve surların sürekli olarak korunmasına ve kentle entegrasyonuna yönelik öneriler geliştirmeyi hedeflemektedir. Bu kapsamda, literatür taraması ve alan çalışmalarından elde edilen bulgular, kentsel koruma stratejilerine dair önemli çıkarımlar sağlayacak ve Bursa'nın tarihsel mirasının geleceğe taşınması konusunda katkı sunacaktır.

2. LİTERATÜR TARAMASI: KAVRAMLAR VE TANIMLAR

2.1 Sosyo-Mekânsal Katmanlar

Sosyo-mekânsal katmanlar, mekânın yalnızca fiziksel bir varlık olarak değil, aynı zamanda toplumsal ilişkiler, ekonomik yapılar ve kültürel pratikler aracılığıyla sürekli olarak yeniden üretilen bir olgu olduğunu ortaya koyan kavramsal bir çerçevedir. Bu bağlamda mekân; tarihsellik, güç ilişkileri, ideolojik temsiller ve gündelik yaşamla iç içe geçen çok katmanlı bir yapı olarak değerlendirilir. Lefebvre'nin (1991) "mekânın üretimi" kuramı, mekânın yalnızca nesnel bir gerçeklik değil, aynı zamanda sosyal ilişkiler aracılığıyla inşa edilen bir temsil alanı olduğunu savunur. Bu anlayış sosyo-mekânsal katmanların, zamansal süreçler içerisinde oluşan ve değişen sosyal, kültürel ve ekonomik dinamiklerle biçimlendiğini ortaya koyar.

Soja (1996) ise Lefebvre'nin bu kuramını genişleten "üçüncü mekân" yaklaşımıyla mekânın algılanan, tasarlanan ve yaşanan boyutlarını vurgulayarak, sosyal ilişkilerin ve mekânsal pratiklerin iç içe geçtiği bir palimpsest niteliğini ön plana çıkarır. Ayrıca Harvey (2003), mekânın kapitalist üretim ilişkileri tarafından şekillendirildiğini öne sürerek, sosyo-mekânsal farklılaşmanın eşitsizlik üretme süreçleriyle doğrudan ilişkili olduğunu belirtir. Bu nedenle, sosyo-mekânsal katmanlar hem geçmişin izlerini taşıyan hem de güncel toplumsal yapıların yansımalarını barındıran karmaşık ve dinamik yapılardır.

2.1.1 Soja'nın üçüncü mekânı

Edward W. Soja'nın geliştirdiği "Üçüncü Mekân" (Thirdspace) kavramı, kent mekânını yalnızca fiziksel ve zihinsel boyutlarıyla sınırlı bir çerçevede ele almanın yetersiz olduğunu ortaya koyar. Soja'ya göre, mekân, toplumsal ilişkiler, politik mücadeleler ve gündelik yaşam pratikleri ile sürekli olarak yeniden üretilen çok katmanlı bir yapıdır (Soja, 1996). Henri Lefebvre'in La Production de l'Espace adlı çalışmasından esinlenen Soja, mekân deneyimini üç boyut üzerinden

kuramsallaştırır: fiziksel gerçeklik (Firstspace), temsili mekân (Secondspace) ve deneyimlenen mekân (Thirdspace).

Soja'nın bu yaklaşımı, özellikle kentlerdeki marjinal grupların mekânla kurduğu ilişkileri, direnç biçimlerini ve kültürel üretim pratiklerini anlamada önemli bir kuramsal çerçeve sunar (Elden, 2005). Üçüncü Mekân bu yönüyle, toplumsal adalet mücadelelerinin, alternatif kimlik inşalarının ve mekânsal temsilin kesişim noktası olarak işlev görür. Tally (2013), Soja'nın mekânsal düşünme biçimini "eleştirel coğrafyanın edebi bir açılımı" olarak değerlendirir ve Üçüncü Mekân'ın sabit bir yer değil, sürekli hareket hâlindeki anlam üretim alanı olduğunu vurgular.

Mimarlık ve kentsel tasarım perspektifinden yapılan daha güncel değerlendirmelerde Thirdspace yaklaşımı mekânsal üretimin yalnızca biçimsel ya da işlevsel bir mesele değil, aynı zamanda kültürel ve tarihsel bağlamlarla örülmüş bir süreç olduğu yönünde genişletilmektedir (Khant, 2023). Bu değerlendirmeler, kentsel tasarımın fiziksel dokular kadar belleği, kimliği ve toplumsal katılımı da dikkate alması gerektiğini ortaya koyar.

Bu bağlamda, Soja'nın kavramlaştırdığı Üçüncü Mekân üç temel boyutta incelenebilir:

2.1.1.1 Fiziksel katman (Material space)

Mekânın somut ve gözlemlenebilir unsurlarını, örneğin yapılaşma örüntüleri, sokak dokusu ve kamusal alanlar gibi verileri kapsar. Ancak bu fiziksel çerçeve, kendi başına anlamlı değildir; diğer iki katmanla etkileşim içinde değerlendirilmelidir (Soja, 1996; Elden, 2005).

2.1.1.2 Temsili katman (Representational space)

Bu düzeyde mekân, toplumsal bellekteki karşılıklarıyla değerlendirilir. Tarihsel yapılar, semboller ya da imgeler, bireylerin ve toplulukların mekâna yüklediği anlamları yansıtır (Tally, 2013). Örneğin Bursa Hisar'daki bir cami, yalnızca mimari bir yapı değil; aynı zamanda kültürel sürekliliği temsil eden kolektif bir hafıza unsurudur.

2.1.1.3 Deneyimsel katman (Lived space)

En dinamik düzlem olan bu katman, bireylerin mekânla kurdukları gündelik ilişkileri, kullanım pratiklerini ve mekâna dair deneyimlerini içerir. Bu yönüyle, mekân statik değil, yaşayan bir oluşumdur (Soja, 1996; Khant, 2023).

Bursa Hisar Surları gibi çok katmanlı tarihî çevreler, Soja'nın Üçüncü Mekân yaklaşımıyla okunduğunda yalnızca arkeolojik ya da mimari belgeler olarak değil; aynı zamanda sosyal belleğin ve mekânsal direnişin sahnesi olarak da anlam kazanır. Tarihî mirasın korunması ile güncel toplumsal pratiklerin kesiştiği bu tür alanlar hem kültürel sürekliliğin hem de mekânsal çeşitlenmenin ifadesidir. Soja'nın teorik çerçevesi, bu tür kentsel alanları sadece fiziksel değil, aynı zamanda politik, simgesel ve yaşanmış mekânlar olarak kavramamıza olanak tanır.

2.1.2 Mekân üretimi

Mekân üretimi, toplumsal, ekonomik ve kültürel etkileşimlerin iç içe geçtiği, durağan olmayan ve çok katmanlı bir yapıyı tanımlamak için kullanılan kuramsal bir çerçevedir. Bu yaklaşıma göre mekân, yalnızca fiziksel ya da coğrafi bir yüzey değil toplumsal ilişkilerle sürekli olarak yeniden kurulan bir gerçekliktir. Toplumların günlük yaşam alışkanlıkları, iktidar düzenlemeleri, ekonomik sistemler ve kültürel semboller aracılığıyla mekâna yön verdiği, bu doğrultuda mekânı dönüştürdüğü bir süreç olarak ele alınır (Goonewardena ve diğ., 2008).

Bu perspektiften bakıldığında mekân, pasif bir zemin değil; anlam kazanan, değişen ve toplumsal pratiklerle yeniden şekillenen bir yapıdır. Özellikle kent mekânlarında bu üretim süreci mimari tasarımlar, planlama yaklaşımları, kullanıcıların davranış kalıpları ve ideolojik yönlendirmeler doğrultusunda şekillenir. Böylece her kentsel ortam bir yandan fiziksel unsurlar (örneğin yapılar, yollar, sınırlar) diğer yandan ise simgesel ve kültürel katmanlar (örneğin anlam, temsiller, kolektif bellek) ile biçimlenir (Harvey, 2000; Zukin, 1995).

Mekânsal üretim aynı zamanda çok düzeyli bir örgütlenmeyi içerir. Bireylerin gündelik uygulamalarıyla biçimlenen mikro ölçekteki yapılar kadar küresel sermaye hareketleri ve devlet politikalarıyla belirlenen makro ölçekteki düzenlemeleri de kapsar (Massey, 2005). Bu yönüyle kavram, yalnızca şehircilik ve mimarlık alanlarıyla sınırlı kalmaz; sosyoloji, antropoloji, kültürel incelemeler

ve beşerî coğrafya gibi sosyal bilimlerin geniş bir yelpazesinde de kullanılabilir kuramsal bir dayanak sağlar (Lefebvre, 1991).

Özellikle tarihî kent bölgelerinde geçmişe ait katmanların güncel mekânla kurduğu ilişkiler, mekânsal üretimin çok yönlü doğasını açıkça ortaya koyar. Bu alanlarda hem tarihsel devamlılık hem de toplumsal değişim süreçleri aynı anda gözlemlenebilir.

Henri Lefebvre'nin mekân kuramı, kentsel ortamların toplumsal ilişkiler tarafından üretildiği ve şekillendirildiği düşüncesi üzerine kuruludur. Ona göre mekân, üç temel boyutta varlık gösterir: algılanan, tasarlanan ve yaşanan mekân (Lefebvre, 1991). Bu ayrım, kentlerin yalnızca fiziksel bir yapılar bütünü olmadığını, aynı zamanda çeşitli toplumsal ve ekonomik ilişkiler ağının ürünü olduğunu vurgular (Schmid, 2008).

- Algılanan mekân, bireylerin çevreyle doğrudan temas kurduğu, fiziksel olarak deneyimlenen yapılarla ilişkili katmandır.
- Tasarlanan mekân, planlama uzmanları, mimarlar ve yöneticiler tarafından oluşturulan mekânsal organizasyonları ifade eder.
- Yaşanan mekân ise bireysel ve kolektif deneyimlerin, sembollerin ve belleğin mekâna yüklediği anlamları kapsar.

Lefebvre'nin bu kuramı, mekânın sabit ve edilgen bir unsur olmadığını; aksine sosyal ilişkiler içinde sürekli olarak üretilen ve dönüştürülen bir yapı olduğunu ifade eder. Kapitalist kent politikaları, mekânsal ayrımcılık, kentsel dönüşüm ve soylulaştırma gibi süreçler bu kuram bağlamında okunabilir (Harvey, 2003; Soja, 2010). Bursa Hisar Surları gibi tarihî kent parçalarının dönüşümünü anlamak ve bu sürecin kentsel kimliğe nasıl entegre edildiğini analiz etmek için Lefebvre'nin mekân üretimi teorisi önemli bir teorik zemin sunar.

2.1.3 Sosyal sermaye

Sosyal sermaye, bireyler ve gruplar arasındaki ilişkilerden doğan, iş birliğini kolaylaştıran ve kolektif eylemi mümkün kılan bir dizi norm, değer, güven ağı ve kurumsal bağdan oluşan toplumsal bir kaynaktır. Bu kavram, bireylerin ve toplulukların sosyal bağları aracılığıyla çeşitli maddi ve manevi kaynaklara

erişimini kolaylaştıran ve toplumsal düzenin işlerliğine katkıda bulunan ilişkisel bir yapı olarak tanımlanır (Bourdieu, 1986; Coleman, 1988).

Bu bağlamda, sosyal sermaye kavramını ele alan iki önemli düşünür Robert D. Putnam ve Ernest W. Burgess'in yaklaşımları sosyal sermayenin işlevleri ve toplum üzerindeki etkileri açısından önemli bir karşılaştırma sunmaktadır.

2.1.3.1 Putnam ve sosyal sermaye

Robert D. Putnam, sosyal sermaye kavramını çağdaş sosyal bilimler içinde demokratik yönetim, toplumsal uyum ve vatandaş katılımı ile doğrudan ilişkilendiren öncü düşünürlerden biridir. Ona göre sosyal sermaye, bireyler arasındaki güven, karşılıklılık normları ve ağ yapılarının oluşturduğu bir toplumsal kaynaktır; bu kaynak, iş birliğini kolaylaştıran ve ortak yararı önceleyen kolektif davranışların temelini oluşturur (Putnam, 1993, 2000).

Putnam, sosyal sermayeyi başlıca üç bileşen üzerinden tanımlar:

- Güven (trust),
- Karşılıklılık normları (norms of reciprocity),
- Sosyal ağlar (networks).

Bu üçlü yapı, toplumun farklı düzeylerinde iş birliğini teşvik eder ve kamusal alanda ortaklaşa hareket etmeyi kolaylaştırır. Ona göre sosyal sermayenin yüksek olduğu toplumlarda vatandaşlar daha çok kamusal hayata katılır, demokratik kurumlar daha etkin çalışır ve toplumsal refah düzeyi yükselir (Putnam, 2000).

Putnam'ın yaklaşımı, özellikle iki tür sosyal sermaye ayrımı ile dikkat çeker:

- Birleştirici sosyal sermaye (bonding social capital): Aile, yakın arkadaş çevresi veya benzer etnik-dini gruplar içinde gelişen sıkı bağlara dayanır. Bu tür sermaye iç grubu güçlendirir ancak dışa kapalı olabilir.
- Köprü kurucu sosyal sermaye (bridging social capital): Farklı sosyal gruplar arasında bağlar kurar ve heterojen etkileşimleri artırır. Bu tür bağlar, demokratik toplumlarda sosyal çeşitliliği yönetmede kritik rol oynar (Putnam, 2000).

Putnam'ın en bilinen çalışması olan *Bowling Alone* (2000), sosyal sermayenin zaman içinde ABD toplumunda nasıl azaldığını tartışır. Geleneksel olarak

toplumsal bağları güçlendiren dernek üyelikleri, gönüllü kuruluşlar ve komşuluk ilişkilerinde yaşanan zayıflamanın, sosyal sermayede ciddi bir erozyona yol açtığını öne sürer. Putnam'a göre bu çözülme hem demokratik katılımı hem de toplumsal güveni tehdit eden bir gelişmedir.

Genel olarak Putnam'ın sosyal sermaye kuramı, bireysel çıkarların ötesine geçerek toplumsal düzeyde iş birliği, demokrasi ve sosyal bütünlük gibi daha geniş hedeflerin gerçekleştirilebilmesi için sosyal ilişkilerin ne kadar belirleyici olduğunu vurgular.

2.1.3.2 Burgess ve sosyal sermaye

Ernest W. Burgess, 20. yüzyıl başlarında Şikago Okulu çatısı altında kent sosyolojisinin öncülerinden biri olarak, kentsel alanlarda toplumsal organizasyonun mekânsal boyutunu analiz eden bir yaklaşım geliştirmiştir. Her ne kadar Burgess doğrudan “sosyal sermaye” kavramını kullanmamış olsa da kent içi yerleşim düzenlerinin sosyal ilişkiler, grup etkileşimi ve toplumsal uyum üzerindeki etkilerini irdeleyen modeli sosyal sermayenin mekânsal boyutuna ışık tutar (Burgess, 1925).

Burgess'in en bilinen katkısı, “eşmerkezli halkalar modeli” (concentric zone model) olarak bilinen kuramıdır. Bu modele göre kent, merkezden çevreye doğru genişleyen beş ana kuşaktan oluşur ve her bir kuşak, belirli sosyal ve ekonomik özelliklere sahip grupların yaşadığı alanları temsil eder. İç halkalar, ekonomik olarak daha dezavantajlı, göçmenlerin yoğun olduğu ve sosyal istikrarın düşük olduğu bölgeleri; dış halkalar ise daha yerleşik, homojen ve toplumsal uyumun yüksek olduğu kesimleri barındırır (Burgess, 1925).

Bu kapsamda Burgess'in modelinde sosyal bağların niteliği, yerleşim bölgeleriyle sıkı biçimde ilişkilendirilmiştir. İç bölgedeki yoğun nüfus hareketliliği ve düşük sosyal dayanışma, zayıf sosyal sermaye ağları ile ilişkilendirilebilirken; dış halkalarda görülen düşük nüfus sirkülasyonu ve güçlü komşuluk ilişkileri, yüksek sosyal sermaye birikimi olarak yorumlanabilir. Böylece Burgess'in çalışmaları, sosyal sermayenin sadece sosyal ilişkiler değil, aynı zamanda kentsel mekânın örgütlenme biçimiyle de doğrudan ilişkili olduğunu ima eder.

Ayrıca, Burgess'in kentleşme sürecinde sosyal ilişkilerin çözülmesine ilişkin gözlemleri günümüz literatüründe Putnam'ın sosyal sermayede yaşanan "çözülme" (erosion) vurgusuyla da örtüşmektedir. Burgess'in ortaya koyduğu kentsel yapıdaki ayrışma, sosyal ağların niteliğini ve toplumdaki güven düzeyini etkileyen önemli bir faktör olarak değerlendirilebilir.

2.1.3.3 Putnam ve Burgess'in sosyal sermaye yaklaşımlarının karşılaştırılması

Sosyal sermaye, toplumsal ilişkilerin niteliği ve bu ilişkilerin kolektif faydaya dönüşme potansiyeli üzerinden şekillenen çok katmanlı bir kavramdır. Bu kavrama yönelik farklı kuramsal yaklaşımlar sosyal ilişkilerin hangi koşullarda güçlendiğini, nasıl örgütlendiğini ve toplumsal yapı üzerindeki etkilerini farklı biçimlerde açıklamaktadır. Bu bağlamda, Robert D. Putnam ile Ernest W. Burgess'in yaklaşımları sosyal sermayeye dair hem doğrudan hem de dolaylı bakış açıları sunar.

Putnam'ın yaklaşımı sosyal sermayeyi doğrudan merkezine alır. Ona göre sosyal sermaye; güven, normlar ve ağ yapıları aracılığıyla toplum içinde iş birliğini teşvik eden bir kaynaktır (Putnam, 2000). Putnam bu kavramı siyasal kurumların işleyişinden yerel toplulukların dayanışmasına kadar geniş bir yelpazede analiz eder.

Buna karşılık Burgess, sosyal sermaye terimini kullanmasa da kent mekânındaki toplumsal ilişkilerin dağılımını açıklayan eşmerkezli halkalar modeli üzerinden sosyal bağların nasıl şekillendiğini analiz eder (Burgess, 1925). Onun odağında, toplumsal yapının kentsel mekânla kurduğu ilişkiler vardır. Bu nedenle sosyal sermaye olgusunu doğrudan değil, mekânsal örgütlenme yoluyla dolaylı biçimde tartışır.

Putnam'a göre sosyal sermayenin temel yapı taşları gönüllü katılım, karşılıklı güven ve ortak normlardır. Özellikle bireylerin toplumsal ağlara katılımı, demokratik kurumların etkinliğini ve vatandaşlar arası dayanışmayı güçlendirir (Putnam, 1993, 2000). Putnam, sosyal sermayeyi yalnızca bireysel bir avantaj olarak değil, aynı zamanda kamusal yararın üretilmesinde kolektif bir kaynak olarak konumlandırır.

Burgess ise dayanışmayı, bireylerin kentsel mekânda konumlandığı sosyal çevreyle ilişkilendirir. Ona göre kent merkezinde yaşayan nüfus daha kırılğan, göçmen ve düşük gelirli gruplardan oluşurken; dış halkalarda yaşayanlar daha stabil, yerleşik ve dayanışma düzeyi yüksek topluluklardan meydana gelir. Bu durum, farklı mekânlarda sosyal sermaye birikiminin düzeyi ve niteliğinin değiştiğini gösterir (Burgess, 1925). Yani Burgess açısından sosyal ilişkiler, kentsel morfoloji ile doğrudan bağlantılıdır.

Putnam, sosyal sermayeyi iki alt türe ayırır:

- Birleştirici (bonding) sosyal sermaye: Benzer gruplar arasındaki güçlü bağları tanımlar (örneğin aile, akraba çevresi).
- Köprü kurucu (bridging) sosyal sermaye: Farklı toplumsal gruplar arasında kurulan zayıf ama kapsayıcı bağlardır (Putnam, 2000).

Bu ayrım, sosyal sermayenin kapsayıcılığı ve toplumsal bütünleşme üzerindeki etkisini analiz etme açısından önemlidir.

Burgess'in yaklaşımında bu türden açık bir kavramsal ayrım bulunmaz ancak onun eşmerkezli modelinde kent merkezinden çevreye doğru gidildikçe toplumsal ağların kapsayıcılığı ve yoğunluğu artar. İç bölgelerde bireyler arası ilişkiler daha kopuk ve geçiciyken, dış bölgelerde komşuluk bağları ve sosyal istikrar daha belirgindir (Burgess, 1925). Bu durum, birleştirici sermayeye benzer biçimde yerel dayanışma ağlarının mekâna göre nasıl değiştiğini gösterir.

Putnam, sosyal sermayenin zamanla gerilediğini ve bireylerin geleneksel toplumsal örgütlenmelerden uzaklaştığını ileri sürer. Bowling Alone adlı çalışmasında, gönüllü kuruluşlara katılımın azalması, komşuluk bağlarının zayıflaması ve ortak etkinliklerin terk edilmesi gibi unsurlarla sosyal sermayede erozyon yaşandığını savunur (Putnam, 2000).

Burgess'in yaklaşımı daha statik bir yapı sunmakla birlikte kent merkezine yakın alanlarda görülen nüfus hareketliliği ve toplumsal çöküntü, aslında sosyal bağların nasıl zayıfladığını mekânsal düzlemde göstermektedir. Bu yönüyle Putnam'ın zaman içinde çözülme olarak gördüğü sürece Burgess mekânsal ayrışma bağlamında yaklaşır.

Putnam ve Burgess, sosyal sermayeye dair farklı düzlemlerde ancak birbirini tamamlayıcı yorumlar sunar. Putnam sosyal sermayeyi normatif ve siyasal bir olgu olarak değerlendirirken Burgess daha çok mekânsal düzenlemelerin sosyal ilişkiler üzerindeki etkisine odaklanır. Putnam bireylerin gönüllü katılımını ve demokratik etkileşimini merkeze alırken Burgess sosyal ağların, kent içi yerleşim dinamikleriyle nasıl şekillendiğini analiz eder. Her iki yaklaşım da sosyal sermayenin yalnızca ilişkisel değil, aynı zamanda zamanla dönüşen ve mekânda farklılaşan bir yapı olduğunu ortaya koyar.

2.2 Palimpsest Kavramı

Palimpsest terimi, tarihsel olarak yazı yüzeylerinin kazınıp yeniden kullanılmasıyla ilişkilendirilmiş bir kavramdır. Bu yüzeylerdeki eski yazılar tamamen silinmeyip zayıf da olsa izlerini korur. Bu özellik, kavramın zamanla mimarlık, şehircilik ve kültürel analiz alanlarına taşınmasına zemin hazırlamıştır. Günümüzde palimpsest, geçmişin fiziksel ve kültürel izlerini taşıyan mekânların yeni müdahalelerle birlikte çok katmanlı biçimde yeniden üretimini tanımlar (Genette, 1997).

Mimarlıkta bu kavram, bir yapının ya da bölgenin tarihsel süreç içinde geçirdiği dönüşümlerin yapıyı çevrede katmanlı biçimde bir arada bulunmasını ifade eder. Bu durum, bir mekânın yalnızca fiziksel biçimini değil aynı zamanda sosyal ve kültürel belleğini de içerir. Rossi (1982), kentlerin kimliğini şekillendiren unsurların yalnızca güncel yapılarla sınırlı olmadığını, geçmişten süregelen anlamların da mekânsal sürekliliğe katkı sunduğunu belirtir.

Arkeoloji alanında ise palimpsest, bir yerleşim alanında üst üste biriken kültürel izlerin zaman içinde kazılarla açığa çıkarılmasını ifade eder. Bailey (2007), bu katmanların yalnızca fiziksel bulgular değil, aynı zamanda geçmiş dönemlere ait yaşam biçimlerinin ve toplumsal yapıların da bir yansıması olduğunu savunur. Bu anlamda mimarlık disiplini arkeolojik buluntuları yalnızca bilgi nesnesi olarak değil, aynı zamanda çağdaş tasarım süreçlerine yön veren tarihsel referanslar olarak değerlendirir.

Antropolojik yaklaşımlar ise palimpsesti, kültürel süreklilik ve mekânsal hafıza ile ilişkilendirir. Ingold (2000), mekânların sadece maddi nesnelere olarak değil, aynı zamanda insan topluluklarının ritüelleri, anlatıları ve gündelik pratikleriyle

biçimlenen dinamik alanlar olduğunu vurgular. Bu bakış açısı, mimari tasarımda estetik kadar kültürel bağlamın da dikkate alınması gerektiğini ortaya koyar.

Tarihî kent merkezleri palimpsest kavramının en somut biçimde gözlemlendiği alanlardır. Farklı dönemlere ait yapıların bir arada bulunması, bu alanlara hem tarihsel derinlik hem de kimlik kazandırır. Tiesdell ve diğ. (1996), bu tür çok katmanlı yapıları çevrelerin hem korunması hem de yeniden işlevlendirilmesinin kentsel sürekliliğin sürdürülebilir biçimde sağlanması açısından kritik öneme sahip olduğunu ifade eder.

Günümüzde koruma ve dönüşüm projelerinde palimpsest yaklaşımı, tarihî doku ile çağdaş ihtiyaçların bir arada değerlendirilmesini sağlayan bir rehber işlevi görmektedir. Jokilehto (1999), yapıların yalnızca fiziksel olarak değil, aynı zamanda anlam düzeyinde de korunmasının toplumsal belleği canlı tutmak açısından önemli olduğunu belirtir. Schofield (2014) ise bu yaklaşımların, kültürel miras alanında uzmanlık bilgisinin ötesinde yerel kullanıcıların deneyimlerini ve hafızalarını da kapsamaları gerektiğini savunur.

Sonuç olarak palimpsest, yalnızca fiziksel katmanlaşmayı değil, aynı zamanda kültürel, toplumsal ve tarihsel sürekliliği yorumlama biçimini de temsil eder. Mimarlık, arkeoloji ve antropoloji disiplinlerinin kesişiminde yer alan bu kavram, geçmişin izlerini güncel tasarımlarla ilişkilendirerek çok boyutlu ve anlam yüklü mekânların üretilmesine katkı sunar.

2.3 Mekânsal Dönüşüm

Mekânsal dönüşüm, belirli bir yerin yalnızca fiziksel sınırlarında değil, aynı zamanda toplumsal, ekonomik, politik ve kültürel bağlamlarında da meydana gelen çok katmanlı değişim sürecini ifade eder. Bu dönüşüm, mekânın statik ve salt fiziksel bir varlık olmaktan öte zaman içerisinde farklı aktörler, güç ilişkileri ve anlam katmanlarıyla sürekli olarak yeniden şekillendiğini gösterir (Lefebvre, 1991). Dolayısıyla mekân hem toplumsal ilişkilerin bir çıktısı hem de bu ilişkilerin yeniden kurulduğu bir zemin niteliğindedir.

Lefebvre'in (1991) *The Production of Space* adlı eserinde vurguladığı gibi, mekân üçlü bir düzlemde ele alınmalıdır: algılanan mekân (gündelik yaşam pratikleriyle kurulan ilişkiler), temsili mekân (planlayıcılar ve otoriteler tarafından geliştirilen

kavramsal yapılar) ve temsil edilen mekân (bireylerin deneyimlediği, sembollerle yüklü alanlar). Mekânsal dönüşüm, bu üç boyutun karşılıklı etkileşimiyle oluşur. Örneğin fiziksel çevredeki bir yapılaşma, aynı zamanda mekânın anlamını ve toplumsal işlevini de dönüştürebilir.

Bu dönüşümler genellikle tekil bir nedene bağlı olarak gerçekleşmez; aksine birçok yapısal etkenin kesişiminde ortaya çıkar. Özellikle ekonomik kalkınma hedefleri, artan kentsel rant beklentisi, gayrimenkul piyasasındaki hareketlilik ve neoliberal planlama politikaları gibi faktörler mekânın fiziksel düzenini önemli ölçüde dönüştürmektedir (Harvey, 2003). Bu çerçevede yürütülen kentsel dönüşüm projeleri, tarihî alanların fiziksel olarak yenilenmesini sağlarken aynı zamanda mevcut sosyal dokuyu parçalayarak yerinden edilmeyi ve sınıfsal ayrışmayı da beraberinde getirebilir (Smith, 1996).

Kültürel dönüşümler de mekânın biçimlenmesinde etkili olan önemli süreçler arasında yer alır. Kolektif hafıza, kimlik, aidiyet duygusu ve sembolik değerler mekânın nasıl algılandığını ve kullanıldığını doğrudan etkiler (Halbwachs, 1992). Bu nedenle mekânın dönüşümü, yalnızca yapısal ve işlevsel değil; aynı zamanda deneyimsel ve kültürel düzeyde de gerçekleşir. Özellikle tarihî kent merkezlerinde gözlenen bu dönüşümler “otantiklik” ile “turistikleştirme” arasında bir gerilim yaratarak mekânsal kimlikte kırılmalara neden olabilir (Zukin, 1995).

Mekânın biçimlenmesinde politik kararlar da belirleyici rol oynar. Devletin mekân üzerindeki müdahale biçimleri; imar düzenlemeleri, koruma politikaları ve mülkiyet ilişkileri aracılığıyla şekillenir (Soja, 2010). Soja’ya göre mekân, yalnızca fiziksel bir ortam değil, aynı zamanda iktidarın üretildiği ve sürdürüldüğü bir siyasal zemindir. Bu bağlamda özellikle tarihî bölgelerde uygulanan yenileme ya da koruma politikaları, mekânın geçmişle kurduğu bağın korunması ile güncel kentsel ihtiyaçlara göre yeniden biçimlendirilmesi arasında hassas bir denge kurmak zorundadır.

Mekânsal dönüşüm, bu çok boyutlu yapısıyla yalnızca fiziksel bir yeniden yapılanmayı değil, aynı zamanda toplumsal ilişkilerin yeniden kurgulanmasını (Lefebvre, 1991), mekânsal temsiller aracılığıyla kimliklerin yeniden inşasını (Zukin, 1995) ve mevcut güç ilişkilerinin mekânda yeniden kurulmasını da içerir

(Harvey, 2003). Bu yönüyle mekânsal dönüşümler, kent kimliğini şekillendiren temel dinamiklerden biri olarak değerlendirilmektedir.

2.3.1 Mekânsal dönüşümün boyutları

Kentsel mekânlar, toplumsal, ekonomik, kültürel ve fiziksel dinamiklerin kesişiminde sürekli bir dönüşüm süreci içindedir. Bu dönüşüm yalnızca fiziksel çevredeki değişimleri değil; aynı zamanda sosyolojik yapının, mekânsal kullanım biçimlerinin ve ekonomik ilişkilerin yeniden şekillenmesini de kapsamaktadır. Mekânsal dönüşüm, farklı ölçeklerde ve farklı nedenlerle ortaya çıksa da, çoğunlukla planlama politikaları, piyasa dinamikleri, toplumsal talepler ve tarihsel mirasın korunması gibi çok boyutlu etkenlerin etkileşimiyle şekillenir. Bu bağlamda mekânsal dönüşüm süreçlerini anlamak, yalnızca görünen yapısal değişiklikleri değil; bu değişimlerin arkasındaki sosyo-ekonomik ve kültürel itici güçleri analiz etmeyi de gerektirir.

Bu bölümde, mekânsal dönüşümün dört temel boyutu (Şekil 2.1) disiplinlerarası bir bakış açısıyla ele alınarak değerlendirilmekte; her bir boyutun kent kimliği ve sürdürülebilirlik üzerindeki etkileri tartışılmaktadır.

Şekil 2.1: Mekânsal dönüşümün boyutları.

2.3.1.1 Fiziksel dönüşüm

Fiziksel dönüşüm, bir mekânın yapısal özelliklerinde gözlemlenen somut değişimleri ifade eder. Bu süreç; bina stoğunun yenilenmesi, altyapı sistemlerinin modernize edilmesi, çevresel düzenlemeler ile kamusal alanların yeniden tasarlanması gibi çeşitli müdahaleleri içerir. Fiziksel dönüşüm yalnızca yapısal düzeyde bir değişim yaratmakla kalmaz; aynı zamanda çevresel sürdürülebilirlik, kent estetiği ve mekânsal işlevsellik gibi unsurların da yeniden tanımlanmasına neden olur (Tiesdell ve diğ., 1996; Montgomery, 1998). Kentsel ölçekte uygulanan yenileme (urban renewal), yeniden yapılandırma (redevelopment) ve dönüşüm projeleri (transformation projects), bu tür fiziksel değişimlerin başlıca araçlarıdır (Hall, 2014).

Fiziksel dönüşüm süreci, özellikle tarihî kent dokularında çok boyutlu etkiler yaratmaktadır. Bu tür alanlarda gerçekleştirilen müdahaleler yalnızca fiziksel yapıları yenilemekle sınırlı kalmaz; aynı zamanda mekânın kültürel belleği, estetik değeri ve toplumsal kullanımı üzerinde de belirleyici bir rol oynar.

2.3.1.2 Sosyal dönüşüm

Sosyal dönüşüm, kent mekânında toplumsal yapının, ilişkisel ağların ve demografik bileşenlerin değişime uğradığı çok katmanlı bir süreci ifade eder. Bu dönüşüm, özellikle kent merkezlerinde uygulanan planlama müdahaleleri sonucunda belirginleşir ve genellikle yerleşik nüfusun sosyo-ekonomik yapısında önemli kırılmalara yol açar. Bu bağlamda soylulaştırma, mekânsal ayrışma (spatial segregation), toplumsal dışlanma ve göç hareketleri gibi olgular sosyal dönüşümün temel göstergeleri arasında yer alır (Lees ve diğ., 2008). Soylulaştırma süreci çoğu zaman fiziksel yenileme projeleri ya da koruma girişimleri aracılığıyla tetiklenmekte ve mevcut kullanıcıların ekonomik baskılar nedeniyle yerlerinden edilmesine neden olmaktadır (Smith, 1996).

Sosyal dönüşüm yalnızca demografik yapıdaki değişimi değil, aynı zamanda kent mekânının kullanım biçiminde ve sahiplik ilişkilerinde de dönüşüme işaret eder. Özellikle tarihî kent dokularında gerçekleştirilen yenileme projeleri bölgeye daha yüksek gelir grubuna ait yeni bir sosyal sınıfın girişini teşvik etmekte, bu da mekânda sınıfsal farklılaşmanın mekânsal düzleme yansımalarına neden olmaktadır. Bu süreçte “mekânı yönetenler” ile “mekânı kullananlar” arasındaki ayrışma daha

görünür hâle gelmekte ve bu durum kent planlaması bağlamında sosyal adalet ve eşitlik tartışmalarını gündeme getirmektedir (Fainstein, 2010; Swyngedouw ve Heynen, 2003).

2.3.1.3 Fonksiyonel dönüşüm

Fonksiyonel dönüşüm, kentsel mekânın kullanım biçimi ve işlevsel yapısında meydana gelen değişimleri ifade eder. Bu dönüşüm, bir alanın geçmişte sahip olduğu işleve kıyasla farklı bir kullanım amacına hizmet edecek biçimde yeniden düzenlenmesini içerir. Sanayi bölgelerinin kültürel tesislere, ticaret alanlarına ya da konutlara dönüştürülmesi gibi örnekler fonksiyonel dönüşümün temel pratiklerinden biridir (Montgomery, 1998). Bu tür müdahaleler, genellikle kent ekonomisindeki yönelimler ve mekân politikaları tarafından şekillendirilir.

Fonksiyonel dönüşüm süreci, yalnızca fiziksel yapıların işlevsel dönüşümünü değil, aynı zamanda kent yaşamının yeniden kurgulanmasını da içerir. Özellikle turizm odaklı bölgelerde görülen “tematizasyon” süreçleri, mekânların tarihsel işlevlerinden uzaklaştırılarak tüketim odaklı yeni anlamlar yüklenmesine neden olmaktadır. Bu durum, mekânın metalaştırılması ve özgün kullanım biçimlerinin ticari temsillere dönüşmesi sonucunu doğurur (Zukin, 1995).

2.3.1.4 Ekonomik dönüşüm

Kentlerde yaşanan ekonomik dönüşüm, yalnızca üretim biçimlerinin veya ticaretin niteliğinin değişmesiyle sınırlı kalmayıp aynı zamanda mekânın kullanım değerinin ve yatırım cazibesinin dönüşümünü de içerir. Küresel ölçekte sermaye hareketlerinin hız kazanması, turizmin kentsel ekonomiler üzerindeki etkisinin artması ve hizmet sektörünün öne çıkması, kentlerin ekonomik yapılarında belirleyici olmaktadır (Sassen, 2001). Bu süreçte mekânlar giderek daha fazla ekonomik amaçlara göre yeniden düzenlenmekte; yatırım öncelikleri, kentsel planlama kararlarını doğrudan etkilemektedir.

Özellikle turizme dönük projeler, sokakların estetikleştirilmesi ve yatırım odaklı gelişim planları, belirli bölgelerin ekonomik değerini artırmayı hedefler. Ancak bu tür uygulamalar her zaman kapsayıcı sonuçlar doğurmaz. Mülkiyet yapısındaki değişimler, kira düzeylerindeki artışlar ve ticari çeşitliliğin azalması gibi gelişmeler, özellikle küçük ölçekli yerel işletmeleri olumsuz etkileyebilir. Bu

durum, mekânda ekonomik kutuplaşmanın artmasına ve geleneksel ekonomik ilişkilerin kırılmasına neden olabilir (Harvey, 2003; Zukin, 1995).

Genel olarak değerlendirildiğinde, ekonomik dönüşümün fiziksel, sosyal ve işlevsel değişimlerle birlikte ilerlediği görülmektedir. Bu çok boyutlu yapının yönetimi, özellikle tarihî dokular açısından hassasiyet gerektirmektedir. Dengeli ve bütüncül yaklaşımlar hem kentsel kimliğin korunmasını hem de mekânsal sürdürülebilirliğin sağlanmasını mümkün kılacaktır.

2.3.2 Mekânsal dönüşüm ve kentler

Tarih boyunca kentler, toplumsal yapının dönüşümü, ekonomik gelişmeler ve siyasi müdahalelerin en görünür biçimde mekâna yansıdığı yerleşim biçimleri olmuştur. Özellikle Sanayi Devrimi'nin etkisiyle kırsal alanlardan kentlere yoğun göç yaşanmış; üretim ilişkileri merkezileşmiş ve nüfus yoğunluğu hızla artmıştır. Bu gelişmeler, kentsel alanlarda fiziksel yapıdan sosyal örgütlenmeye kadar birçok boyutta köklü değişimlere yol açmıştır (Hall, 2014). Kentleşme sürecinin bu yeni aşaması hem kentsel yayılmanın biçimini hem de niteliğini yeniden tanımlamıştır.

Sanayi toplumunun ortaya çıkışıyla birlikte şekillenen ilk planlama anlayışları, çoğunlukla sağlık koşullarının iyileştirilmesi, altyapı sorunlarının çözülmesi ve ulaşımın düzenlenmesi gibi pratik ihtiyaçlara odaklanmıştır. Zamanla bu yaklaşımlar modernist planlamanın etkisiyle işlevsel ayrışmayı temel alan mekânsal tasarımlara dönüşmüştür. Le Corbusier'nin "Parlak Şehir" (La Ville Radieuse) tasarımı, kentsel alanları konut, çalışma, ulaşım ve rekreasyon gibi farklı işlevlere göre bölerek daha düzenli ve rasyonel bir yapı önermiştir (Fishman, 1982). Ancak bu tür düzenlemeler zamanla kentteki sosyal etkileşimleri zayıflatmış, kamusal alanların etkinliğini azaltmış ve toplumsal bölünmeleri artırmıştır.

Kentsel dönüşüm süreçleri planlama müdahaleleriyle yönlendirildiğinde yaşam kalitesini artırma potansiyeline sahiptir. Ancak neoliberal ekonomik politikaların etkisiyle gelişen kontrolsüz ve piyasa odaklı dönüşümler, sosyo-mekânsal adaletsizlikleri derinleştirmiştir (Harvey, 2003). Bu tür müdahaleler, çoğu zaman düşük gelir gruplarının kentsel merkezlerden dışlanmasına, sosyal konutların piyasa baskısıyla ticarileşmesine ve mekânsal ayrışmanın artmasına neden olmuştur. Zukin'in (1995) vurguladığı gibi, kent mekânı artık yalnızca içinde yaşanılan değil, aynı zamanda tüketilen ve metalaştırılan bir varlık hâline gelmiştir.

Dahası, dengesiz ve ekolojik duyarlılıktan yoksun uygulamalar, sadece sosyal değil, çevresel düzeyde de ciddi sorunlara neden olmuştur. Yeşil alanların azalışı, doğal su yollarının yapılaşmaya açılması ve kent ikliminin göz ardı edilmesi gibi etkiler kent ekolojisinin bütünlüğünü tehdit etmektedir (Swyngedouw ve Heynen, 2003). Bu bağlamda kentsel dönüşüm projeleri, yalnızca ekonomik büyüme ya da estetik düzenlemeyle sınırlı olmamalı; çevresel sürdürülebilirlik ve sosyal kapsayıcılık hedeflerini birlikte gözetmelidir.

Kent mekânlarının dönüşümünde daha adil ve kapsayıcı yaklaşımların benimsenmesi, planlamayı yalnızca teknik bir uzmanlık alanı olmaktan çıkararak etik ve politik bir eylem biçimi olarak ele almayı gerektirir. Fainstein'in (2010) geliştirdiği "adil kent" kuramı, bu bağlamda önemli bir perspektif sunmaktadır. Kentler yalnızca sermayenin ihtiyaçlarına göre değil; farklı toplumsal grupların eşit katılımını esas alan, adalet ilkesini gözetilen bir anlayışla yeniden şekillendirilmelidir.

2.3.3 Mekânsal dönüşümün etkileri

Kentlerde yaşanan mekânsal dönüşüm süreçleri, yalnızca fiziksel yapının değişimiyle sınırlı kalmayıp, toplumsal ilişkilerden ekonomik dengelere, çevresel koşullardan kültürel örüntülere kadar pek çok alan üzerinde etkili olmaktadır. Bu dönüşüm, farklı ölçekteki aktörlerin (kamu kurumlarının, özel sektör temsilcilerinin, uluslararası yatırımcıların) müdahaleleriyle şekillenmekte; bu nedenle sonuçları da her bağlamda farklılık gösterebilmektedir. Dönüşümün hangi yönde ve ne ölçüde etkili olacağı, büyük ölçüde benimsenen planlama yaklaşımlarına, karar alma süreçlerindeki katılımcılığa, ekonomik yapıların dayanıklılığına ve çevresel duyarlılığın gözetilip gözetilmediğine bağlıdır.

2.3.3.1 Olumlu etkiler

Kentlerde bütüncül bir yaklaşımla planlanan mekânsal dönüşüm projeleri, yalnızca fiziksel çevrede iyileşmeler yaratmakla kalmaz, aynı zamanda sosyal refahın ve ekonomik canlılığın artmasına da katkı sağlar. Yenileme çalışmaları kapsamında altyapı sistemlerinin modernize edilmesi (örneğin ulaşım ağlarının entegrasyonu, su ve kanalizasyon altyapısının güçlendirilmesi vb.) halk sağlığı, güvenlik ve erişilebilirlik açısından yaşam kalitesini artırmaktadır (Tiesdell ve diğ., 1996).

Bununla birlikte, daha önce işlevsiz kalmış ya da ihmal edilmiş kent parçalarının yeniden kullanıma açılması, mekânın potansiyelini yeniden harekete geçirerek ekonomik faaliyetlerin çeşitlenmesini mümkün kılar. Kamusal alanların canlandırılması, yerel hizmet sektörünün gelişmesini destekleyerek istihdam olanaklarını genişletir (Montgomery, 1998). Bu süreçte, kentsel rantın daha dengeli ve verimli kullanılması da sağlanabilir.

Özellikle tarihî kent bölgelerinde gerçekleştirilen dönüşüm uygulamaları, fiziksel iyileştirmenin ötesine geçerek kent kimliğinin ve kültürel mirasın korunmasına da hizmet edebilir. Uygulanan koruma odaklı stratejiler, geçmişle kurulan kolektif bağları güçlendirirken aynı zamanda turizm, kültürel üretim ve yerel aidiyet duygusunun da gelişimine katkı sunar (Pendlebury ve diğ., 2009).

2.3.3.2 Olumsuz etkiler

Kentsel dönüşüm süreçleri, toplumsal eşitlik ve çevresel duyarlılık ilkeleri gözetenmeden uygulandığında, beraberinde ciddi olumsuzluklar getirebilir. Bu durumun en belirgin örneklerinden biri mekânsal ve toplumsal dokunun radikal biçimde değişmesine neden olan soylulaştırma sürecidir. Genellikle düşük gelir gruplarının yaşadığı mahallelerin ekonomik olarak cazip hale getirilmesiyle, bu gruplar artan yaşam maliyetleri karşısında barınma alanlarını terk etmek zorunda kalır (Lees ve diğ., 2008). Bu süreç, yalnızca fiziksel bir yeniden yerleşim anlamına gelmez; aynı zamanda sosyo-kültürel ayrışmayı derinleştirir ve kent mekânının yalnızca belirli gelir gruplarına hitap eden bir yapıya dönüşmesine neden olur.

Yerinden edilme olgusu, yalnızca barınma hakkının kaybı değil; aynı zamanda bireylerin ait hissettikleri toplumsal ve kültürel bağların kopuşunu da beraberinde getirir. Özellikle tarihî dokulara sahip mahallelerde uzun yıllardır yaşayan toplulukların, yaşadıkları çevreden uzaklaştırılması, mekâna dair kolektif hafızanın zedelenmesine ve toplumsal dayanışma ağlarının parçalanmasına yol açar (Marcuse, 1985). Bu durum, mekânın sadece fiziksel değil, duygusal ve sosyal anlam dünyasıyla da ilişkili olduğunu göstermektedir.

Çevresel açıdan değerlendirildiğinde, plansız ve piyasa odaklı yürütülen dönüşüm projeleri, doğal çevrenin korunmasına dair tehditler barındırır. Yeşil alanların yapılaşmaya açılması, kent içi mikro ekosistemlerin bozulması, doğal kaynakların aşırı kullanımı ve kentsel ısı adası etkisinin artması gibi sonuçlar; yalnızca ekolojik

dengeyi bozmakla kalmaz, aynı zamanda kentlerin iklim değişikliği karşısındaki direnç kapasitesini de zayıflatır (Swyngedouw ve Heynen, 2003).

2.3.4 Disiplinlerarası yaklaşım ve dönüşümün yönetimi

Kent mekânı, yalnızca fiziksel özelliklerle tanımlanabilecek bir yapı olmaktan öte; ekonomik çıkarlar, toplumsal ilişkiler, kültürel kodlar ve çevresel etkenlerin iç içe geçtiği karmaşık bir sistemdir. Bu nedenle mekânsal dönüşüm süreçlerini anlamak ve sağlıklı biçimde yönetebilmek, tek bir disiplinin bakış açısıyla sınırlı kalamayacak kadar çok yönlü bir meseledir. Planlamanın ötesinde; sosyoloji, çevre çalışmaları, ekonomi, siyaset bilimi ve kültürel kuramlar gibi alanlardan beslenen çok disiplinli bir yaklaşım, bu süreçlerin nedenlerini, dinamiklerini ve sonuçlarını kapsamlı bir biçimde analiz etmeyi olanaklı kılar (Soja, 2010).

Disiplinler arası bakış, yalnızca teorik çözümlemeyi derinleştirmekle kalmaz, aynı zamanda uygulanacak müdahalelerin adil, kapsayıcı ve uzun vadeli etkilerini gözeten politikalarla desteklenmesine de katkı sunar. Bu doğrultuda geliştirilen yönetim modelleri, dönüşümün yalnızca fiziksel değil, toplumsal sürdürülebilirlik açısından da olumlu sonuçlar doğurmasını sağlar.

Dönüşümün kalıcı ve dengeli sonuçlar üretebilmesi için, karar alma süreçlerinin şeffaf, çoğulcu ve katılıma açık biçimde kurgulanması gereklidir. Mekânsal değişimin yalnızca teknik bir planlama faaliyeti değil, aynı zamanda değerler, kimlikler ve yaşam hakkı ile doğrudan ilişkili bir toplumsal süreç olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Bu noktada Fainstein'in geliştirdiği “adil kent” (Just City) kuramı, mekân üretiminin etik yönlerini öne çıkararak, dönüşüm süreçlerinin sosyal adalet, eşitlik ve kapsayıcılık ilkeleri doğrultusunda şekillenmesi gerektiğini savunur (Fainstein, 2010).

2.4 Kent Kimliği

Kent kimliği, bir kentin diğer kentlerden ayırt edici özelliklerini belirleyen, ona özgü bir karakter kazandıran çok katmanlı bir kavramdır. Sadece fiziksel çevreyle sınırlı kalmayan bu kimlik, aynı zamanda kentin tarihî arka planını, toplumsal yapısını, kültürel kodlarını ve ekonomik dinamiklerini içeren bütüncül bir yapının tezahürüdür. Kent kimliği, kent sakinlerinin aidiyet duygusunu pekiştirerek bireylerin yaşadıkları yerle kurdukları ilişkileri anlamlandırmalarına katkıda

bulunur. Aynı zamanda, kentin sürdürülebilir gelişimi açısından temel bir rol oynar. Çünkü kentlerin geleceğe dönük planlamalarında yerel değerlerin, tarihsel hafızanın ve kolektif kimliğin göz ardı edilmesi, kimliksiz, birbirine benzeyen ve aidiyet üretmeyen kentsel mekânların ortaya çıkmasına neden olabilmektedir (Relph, 1976).

Kent kimliğinin oluşumu ve sürekliliği, başta kentsel planlama ve yönetim süreçleri olmak üzere pek çok farklı disiplini ilgilendiren karmaşık bir yapı sergiler. Bu bağlamda kent kimliğinin korunması ve güçlendirilmesi, yalnızca fiziksel yapıların muhafazasıyla sınırlı kalmamalı; toplumsal bellek, mekânsal aidiyet, kültürel süreklilik gibi bileşenleri de içeren çok boyutlu bir yaklaşımla ele alınmalıdır.

Kent kimliği, kentin mekânsal dokusu, mimari mirası, toplumsal yapısı, kültürel öğeleri ve ekonomik ilişkileri gibi temel unsurların bir araya gelmesiyle şekillenir (Relph, 1976; Norberg-Schulz, 1980). Norberg-Schulz (1980), mimaride “yer” kavramının sadece fiziksel değil, aynı zamanda varoluşsal bir anlam taşıdığını vurgular. Ona göre, bir kentin ruhunu oluşturan şey, onun biçimsel özellikleri kadar o mekânla kurulan anlam ilişkileridir. Bu yaklaşım, mimarlık ve şehircilik disiplinlerinde “yerin ruhu” (genius loci) olarak bilinen kavramı temel alır.

Kevin Lynch (1960) ise kent kimliğini oluşturan öğeleri daha çok görsel-işlevsel bir çerçevede tanımlar. Ona göre, bireyler kentleri yollar, sınırlar, bölgeler, odak noktaları ve simgesel unsurlar (landmarks) aracılığıyla algılar. Bu mekânsal bileşenler, bireylerin kent deneyimlerini anlamlandırmasına olanak tanır ve kent belleğinin oluşmasında kritik bir rol oynar. Lynch’in bu yaklaşımı, özellikle çevresel imgelem ve zihinsel haritalar üzerinden kent deneyiminin analizinde sıklıkla başvurulan teorik zeminlerden biridir.

Castells (1983) ise kent kimliği meselesini daha çok toplumsal ve ideolojik bir bağlamda değerlendirir. Ona göre kentler, sadece fiziksel yapılardan ibaret değildir; aynı zamanda toplumsal ilişkilerin, sınıfsal konumlanmaların ve kültürel pratiklerin üretildiği, yeniden üretildiği ve temsil edildiği sosyal formasyonlardır. Bu açıdan kent kimliği, bireylerin mekânla kurduğu ilişkiler aracılığıyla kolektif bir bilinç yaratır. Kentin gelişimi ise yalnızca fiziksel müdahalelerle değil, bu toplumsal ilişkilerin sürekliliği ve dönüşümüyle de şekillenir (Castells, 1983, 2000).

Kent kimliği, aynı zamanda mekânsal aidiyet ve toplumsal bellek ile doğrudan ilişkilidir. Tuan (1977), bireylerin yaşadıkları yerlere duydukları bağlılığın, sadece fiziksel konumla değil, o yerle kurdukları duygusal ve deneyimsel ilişkilerle şekillendiğini belirtir. Mekânsal aidiyet, bireylerin kendilerini bir yere ait hissetmeleriyle ilgilidir; bu aidiyet, tarihsel deneyimler, günlük yaşam pratikleri ve simgesel anlamlarla güçlenir.

Bourdieu (1986) ise kent kimliğini bireylerin sosyo-mekânsal pratikleri ve bu pratikler yoluyla biriktirdikleri sosyal sermaye üzerinden açıklar. Ona göre, mekânlar sadece fiziki değil, aynı zamanda sosyal olarak da inşa edilir. Bu da kent kimliğini, sürekli yeniden üretilen ve değişen bir süreç haline getirir.

Kent kimliğinin sürdürülebilirliği, yalnızca mimari koruma politikalarıyla değil, aynı zamanda bu mirasın günümüz yaşamına entegrasyonu ile sağlanabilir. Bu noktada UNESCO World Heritage Centre (2011) tarafından geliştirilen “Tarihî Kentsel Peyzaj” (Historic Urban Landscape) yaklaşımı önemlidir. Bu yaklaşım, tarihî çevrelerin korunmasını sadece fiziksel yapılarla sınırlamamakta; aynı zamanda bu yapıların içerdikleri kültürel pratikleri ve toplumsal yaşantıları da kapsayacak biçimde geniş bir çerçevede ele almaktadır.

Zukin (1995) ise kent kimliğini sermaye, kültürel üretim ve tüketim pratikleri ile ilişkilendirerek ele alır. Ona göre, neoliberal politikalar ve küresel sermaye hareketleri, kent mekânlarını ve dolayısıyla kent kimliğini dönüştürmektedir. Gentrifikasyon süreçleri, kültürel simgelerin metalaştırılması ve markalaşmış kent imajları, kentlerin yerel kimliğini silikleştirme riski taşımaktadır. Bu noktada, kent planlaması süreçlerinde kültürel çeşitliliğin ve yerel değerlerin korunması, kimliğin sürdürülebilirliği açısından elzemdir.

Bu kuramsal çerçevede Bursa Hisar Surları, kent kimliğinin mekânsal temsillerinden biri olarak özel bir yere sahiptir. Roma, Bizans ve Osmanlı dönemlerinden izler taşıyan bu yapı, kentin tarihî sürekliliğini somut biçimde yansıtmaktadır. Aynı zamanda, sadece fiziksel bir kalıntı değil, geçmişle bugün arasında bir köprü işlevi gören bir mekânsal bellek nesnesidir. Hisar Surları, kent belleğinin fiziksel bir temsili olmanın ötesinde, toplumsal hafızanın mekân üzerinden nasıl yeniden üretildiğini de göstermektedir. Günümüzde, bu surların kent yaşamıyla bütünleşerek, sadece bir tarihî anıt değil, aynı zamanda sosyal

etkileşimlerin, kültürel faaliyetlerin gerçekleştiği bir yaşayan miras haline gelmesi mümkündür.

Sonuç olarak, kent kimliği kavramı, yalnızca geçmişe ait bir koruma nesnesi değil, aynı zamanda geleceğe dönük bir planlama ve tasarım aracıdır. Fiziksel mekânlar, tarihsel miras, toplumsal ilişkiler ve kültürel değerler arasındaki etkileşimle şekillenen bu dinamik yapı, sürdürülebilir bir kent yaşamı için temel bir referans noktası sunar. Kent kimliğinin korunması ve geliştirilmesi süreci; mimari, tarih, sosyoloji, kültürel çalışmalar ve şehir planlaması gibi disiplinlerin bir araya geldiği çok boyutlu ve disiplinler arası bir yaklaşım gerektirir. Bu bağlamda, özellikle tarihî kent merkezlerinin yeniden işlevlendirilmesi, kültürel pratiklerin desteklenmesi ve yerel halkın karar alma süreçlerine dâhil edilmesi, kentsel kimliğin sürdürülebilirliğine katkı sağlayacaktır.

2.4.1 Kentleşme

Kentleşme, kırsal nüfusun kentlere göçüyle birlikte meydana gelen demografik değişimler, ekonomik dönüşümler ve mekânsal yeniden yapılanmalarla şekillenen çok katmanlı bir süreçtir. Kentleşme yalnızca nüfusun mekânsal hareketini değil, aynı zamanda sosyal, kültürel ve politik yapıların dönüşümünü de kapsar. 20. yüzyılın başlarında Şikago Okulu tarafından geliştirilen kentsel ekoloji kuramı, kenti bir ekosistem olarak tanımlamış; burada nüfus yoğunluğu, sosyal etkileşim ve mekânsal düzenin bir arada ele alınması gerektiğini savunmuştur (Park ve Burgess, 1984).

Kentleşme, modernleşme kuramları bağlamında ekonomik kalkınmanın ve sanayileşmenin doğal bir sonucu olarak değerlendirilmiştir. Henderson (2003), kentleşmenin üretkenliği artırdığını, bilgi yayılımını hızlandırdığını ve ekonomik büyümeye olumlu katkı sunduğunu belirtir. Benzer şekilde, Bloom ve diğ. (2008), kentlerin sağlık, eğitim ve altyapı gibi alanlarda sunduğu olanaklarla beşerî sermayeyi desteklediğini vurgular.

Ne var ki, bağımlılık teorileri ve eleştirel kent çalışmaları, bu sürecin her zaman eşitlikçi sonuçlar üretmediğine işaret eder. Mike Davis (2006), özellikle Güney’de yaşanan hızlı ve denetimsiz kentleşmenin gecekondu bölgelerinin artışına, altyapı yetersizliklerine ve sosyal dışlanmaya yol açtığını ortaya koyar. Kentleşme, bu

bağlamda, küresel kapitalizmin eşitsiz gelişimiyle iç içe geçmiş bir olgu olarak ele alınmalıdır.

Son yıllarda yapılan çalışmalar, kentleşmenin mekânsal etkilerinin küresel ölçekte dramatik biçimde arttığını göstermektedir. Seto ve diğ. (2012), dünya çapında kentleşmenin 2030'a kadar üç kat artacağını öngörmektedir. Bu hızlı genişleme, planlama eksiklikleri nedeniyle çevresel bozulmalara ve sosyal ayrışmalara zemin hazırlamaktadır.

Lefebvre'nin (1991), kentsel mekânın yalnızca fiziksel bir yapı olmadığını; toplumsal ilişkiler aracılığıyla üretildiğini ileri sürdüğü "mekânın üretimi" yaklaşımı, özellikle kentsel adalet, toplumsal eşitlik ve mekân politikaları üzerine yapılan çalışmalarda referans niteliğindedir. Amin ve Thrift (2002) ise kentselliği durağan bir yapı değil, çok katmanlı ve akışkan ilişkiler ağı olarak tanımlar. Onlara göre kent, sosyal ağlar, ekonomik sistemler ve kültürel etkileşimlerle sürekli yeniden üretilen bir sistemdir.

Türkiye'de kentleşme süreci, yalnızca mekânsal yoğunlaşma ya da demografik değişimle açıklanamayacak kadar çok boyutlu ve tarihsel olarak yüklü bir dönüşüm sürecidir. Bu bağlamda İlhan Tekeli, Türkiye'nin kentleşmesini anlamak için salt fiziksel gelişimden çok daha fazlasının göz önünde bulundurulması gerektiğini vurgular. Ona göre kentleşme, ekonomik yapının dönüşümü, sosyal ilişkilerin yeniden yapılanması, kültürel kodların değişimi ve mekânın politik bir nesneye dönüşmesiyle iç içe geçen karmaşık bir süreçtir (Tekeli, 2001).

Tekeli (2001), kent planlamasını modernitenin aşılma süreci bağlamında değerlendirirken, klasik planlama anlayışlarının artık toplumsal ihtiyaçlara yanıt vermediğini ifade eder. Türkiye'de planlamanın uzun yıllar boyunca merkeziyetçi, teknokratik ve katılımı dışlayan bir karakter taşıdığını; bu anlayışın ise kentleri mekânsal eşitsizlikler ve sosyal dışlanmalar üreten yapılar hâline getirdiğini savunur. Bu nedenle Tekeli, planlamayı yalnızca fiziksel müdahale aracı değil, aynı zamanda demokratikleşme ve toplumsal eşitlik üretme aracı olarak konumlandırır.

2016 yılında yayımlanan *Lessons from Turkey's Urbanization Experience* adlı çalışmasında Tekeli, Türkiye'nin kentleşme deneyiminden çıkarılabilecek bazı temel dersleri uluslararası bağlamda tartışır. Bu çalışmasında, Türkiye'de 1950'lerden itibaren yaşanan hızlı kentleşmenin planlamadan çok, göç dinamikleri

ve siyasal kararlarla şekillendiğini belirtir. Bu sürecin en belirgin çıktısı olarak gecekondulu olgusunu ele alan Tekeli, devletin konut üretiminde yetersiz kalmasının bireylerin kendi çözümlerini üretmesine yol açtığını ve bunun kentsel mekânda alternatif bir örgütlenme biçimi olarak ortaya çıktığını ifade eder (Tekeli, 2016).

Aynı çalışmada Tekeli, Türkiye’de kentleşmenin çoğu zaman “planlama dışı büyüme” ile özdeşleştiğini, bu durumun da kentsel alanlarda hem işlevsel hem de kimliksel sorunlar doğurduğunu vurgular. Kentsel dönüşüm uygulamaları bağlamında ise, dönüşümün yalnızca fiziksel yenileme olarak ele alınmasının yeterli olmadığını; toplumsal hafıza, yerel katılım ve mekânsal adalet ilkeleriyle birlikte düşünülmesi gerektiğini savunur.

Tekeli (2001), Erken Cumhuriyet dönemindeki ideolojik planlama anlayışının, modern bir ulus-devlet yaratma amacıyla şekillendiğini; ancak 1980 sonrası neoliberal dönüşümle birlikte planlamanın piyasa güdümlü ve parçalı bir yapıya büründüğünü belirtir. Bu dönüşüm, özellikle TOKİ gibi merkezi aktörler aracılığıyla gerçekleştirilen büyük ölçekli konut projelerinde mekânın metalaşması sürecine işaret etmektedir.

Sonuç olarak Tekeli’nin kentleşme yaklaşımı, Türkiye özelinde tarihsel sürekliliği gözeten, ancak aynı zamanda bu sürecin toplumsal ve mekânsal adalet bağlamında eleştirel olarak değerlendirilmesini öneren bir kuramsal çerçeve sunar. Kentleşmenin sadece teknik değil; politik, kültürel ve toplumsal bir mesele olduğunu vurgulayan Tekeli, sürdürülebilir bir kentsel gelecek için planlamanın katılımcı, adil ve bütüncül olması gerektiğini savunur.

Kentleşme politikaları yalnızca altyapı yatırımı ve yapılaşma üzerinden şekillendirilmemelidir. Friedmann (1966), sürdürülebilir kentleşmenin demokratik katılım, toplumsal kapsayıcılık ve yerel yönetimle birlikte düşünülmesi gerektiğini ifade eder. UNESCO World Heritage Centre’in (2011) “Tarihî Kentsel Peyzaj” yaklaşımı da kentsel mirasın yalnızca fiziksel değil, aynı zamanda kültürel ve sosyal değerlerle birlikte korunması gerektiğini vurgular.

2.4.2 Lynch’in kent imgesi

Kentlerin bireyler tarafından nasıl algılandığı, hatırlandığı ve deneyimlendiği üzerine yapılan öncül çalışmalardan biri, Kevin Lynch’in (1960) geliştirdiği “kent imgesi” (image of the city) kuramıdır. Lynch, bireylerin kentle kurduğu ilişkiyi

yalnızca fiziksel yapılar üzerinden değil, aynı zamanda bilişsel haritalar ve görsel algı üzerinden değerlendirmiştir. Ona göre, bir kentin algılanabilirliği (legibility), bireyin çevresini tanıma ve yön bulma yeteneğiyle doğrudan ilişkilidir. Bu algı, zaman içinde bellekte biçimlenen zihinsel kent imgeleri yoluyla sürdürülebilir.

Lynch'in kentlerin algısal yapısını çözümlmek amacıyla ortaya koyduğu beş temel öge; yollar (paths), sınırlar (edges), bölgeler (districts), düğüm noktaları (nodes) ve işaretler (landmarks) şeklinde sınıflandırılmıştır (Şekil 2.2). Bu unsurlar, kent mekânının zihinsel haritasını oluşturur ve bireyin kent deneyimini yapılandırır (Lynch, 1960).

Şekil 2.2: Lynch'in kent imgeleri.

- Yollar (Paths): Bireylerin günlük hareketlerini gerçekleştirdiği ana güzergâhlardır. Sokaklar, yaya yolları ve toplu taşıma hatları gibi yollar bireyin mekânda yön bulmasını sağlayan temel kılavuzlardır. Net biçimde tanımlanmış yollar kentsel algıyı pekiştirirken, karmaşık ve yönsüz güzergâhlar algısal belirsizliğe neden olabilir (Lynch, 1960; Talen, 2003).
- Sınırlar (Edges): Kent içindeki farklı bölgeleri ayıran fiziksel ya da algısal sınırları ifade eder. Nehirler, otoyollar veya duvarlar gibi sınırlar hem bölgesel kimliklerin oluşmasına hem de mekânsal bütünlüğün algılanmasına katkı sunar. Ancak aşırı belirgin ya da geçirimsiz sınırlar sosyal kopuşlara yol açabilir (Ewing ve Handy, 2009).
- Bölgeler (Districts): Ortak özellikler taşıyan ve kullanıcılar tarafından ayırt edilebilen kent parçalarıdır. Bölgeler genellikle içsel tutarlılığa sahip olup bireyin kentsel yapı içinde konumlanma becerisini kolaylaştırır. Bu yönüyle Lynch'in bölge tanımı, kentsel kimlik çalışmalarında da referans niteliği taşır (Carmona ve diğ., 2003).

- Dügüm Noktaları (Nodes): Hareketin, karşılaşmanın ve yoğunluğun yaşandığı önemli mekânsal odaklardır. Meydanlar, ulaşım aktarma merkezleri ya da yoğun yaya kavşakları gibi düğüm noktaları bireylerin kent deneyimini şekillendirirken aynı zamanda sosyal hafızanın da mekânlarıdır (Moudon, 1997).
- İşaretler (Landmarks): Görsel olarak ayırt edici, genellikle sabit ve yüksek tanınırlığa sahip yapılardır. Anıtlar, kuleler veya doğal oluşumlar gibi işaretler, bireyin mekânsal yönelimine yardımcı olurken, aynı zamanda kentle kurulan duygusal bağın da taşıyıcısıdır (Lynch, 1960; Nasar, 1998).

Lynch'in kuramı, yalnızca kentsel tasarımcılar için değil, aynı zamanda çevre psikologları, mimarlar ve planlamacılar için de kavramsal bir çerçeve sunmaktadır. Kentlerin okunabilirliğini artırmak, yön bulmayı kolaylaştırmak ve yer duygusunu güçlendirmek için Lynch'in beş unsurunun bütüncül biçimde ele alınması gerekmektedir (Tally, 2013). Özellikle çağdaş kent çalışmalarında "kent imgesi" kavramı, kentsel kimlik, kolektif hafıza ve sürdürülebilirlik temalarıyla birlikte ele alınmakta; kullanıcı merkezli bir planlama anlayışını desteklemektedir (Ewing ve Handy, 2009; Carmona ve diğ, 2003).

Bu bağlamda Lynch'in yaklaşımı, mekânsal deneyimin yalnızca nesnel fiziksel bileşenler değil, aynı zamanda öznel algılar ve kültürel bağlamlar yoluyla biçimlendiğini savunan daha geniş kuramsal tartışmalara da kapı aralamıştır. Nitekim daha sonraki mekân kuramcıları, Lynch'in çalışmalarını toplumsal bellek, temsil ve mekânsal adalet gibi kavramlarla yeniden yorumlamışlardır (Tally, 2013).

2.5 Sanayi Devrimlerinin Sosyolojik Açıdan Değerlendirilmesi

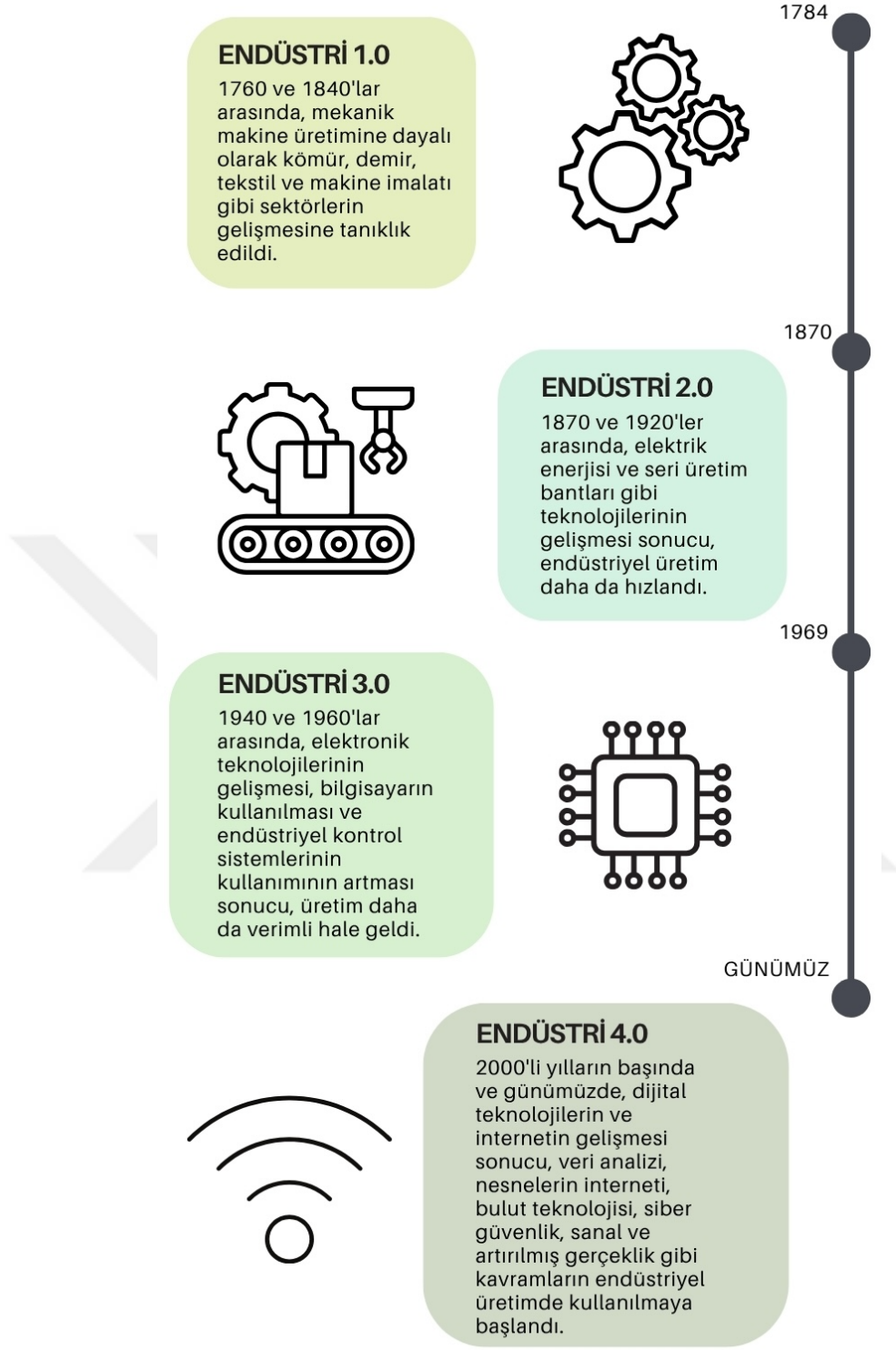
Sanayi Devrimi, yalnızca ekonomik üretim süreçlerini dönüştüren bir dönemsel sıçrama değil, aynı zamanda toplumsal yapıyı köklü biçimde yeniden şekillendiren tarihsel bir kırılma noktasıdır. 18. yüzyılın sonlarına doğru İngiltere'de başlayıp, 19. yüzyıl boyunca kıta Avrupası'na yayılan bu dönüşüm; üretim ilişkilerinde makineleşmeye geçişi, kentleşme sürecinin hızlanmasını ve emek organizasyonunun yapısal olarak yeniden kurgulanmasını beraberinde getirmiştir (Hobsbawm, 1975).

Bu tarihsel süreç (Şekil 2.3) sosyolojik açıdan değerlendirildiğinde, yalnızca teknolojik inovasyonlar zinciri olarak değil; toplumsal rollerin, aile yapılarının, sınıf ilişkilerinin ve bireysel yaşam pratiklerinin derinlemesine yeniden tanımlandığı bir dönem olarak öne çıkar (Giddens, 1971). Sanayi Devrimi'nin meydana getirdiği sosyo-ekonomik değişim, sosyoloji biliminin doğuşunu ve kuramsal temellerinin oluşumunu doğrudan etkilemiştir (Nisbet, 1966). Artan kentleşme, göç hareketliliği, işgücü piyasalarındaki dönüşüm ve sınıfsal gerilimler gibi olgular, dönemin düşünürlerini toplumu bilimsel yöntemlerle çözümleme arayışına yönlendirmiştir.

Karl Marx, Friedrich Engels, Emile Durkheim ve Max Weber gibi klasik kuramcılar, sanayi sonrası toplumun işleyişini farklı teorik yaklaşımlarla analiz etmiş; üretim araçları, toplumsal dayanışma biçimleri ve rasyonelleşme süreçleri gibi kavramlar üzerinden yeni bir toplumsal modelin çerçevesini çizmişlerdir (Marx ve Engels, 2002; Durkheim, 1984; Weber, 1978). Bu bağlamda, Sanayi Devrimi yalnızca üretim biçimlerinde değil, aynı zamanda düşünce sistemlerinde de dönüşümü tetiklemiştir.

Bu bölümde, Sanayi Devrimi'nin tarihsel zemini ve toplumsal yapıya etkileri; sınıfsal yapı, kentleşme, göç, aile ilişkileri ve emek biçimleri gibi temel başlıklar üzerinden ele alınmaktadır. Ayrıca Birinci'den Dördüncü'ye kadar uzanan sanayi devrimleri, her bir aşamanın kendine özgü sosyolojik dinamikleri çerçevesinde irdelenmiştir.

Sanayileşme süreci üzerine hem klasik sosyologlar hem de modern düşünürler tarafından yapılan değerlendirmeler, bu dönüşümün birey ve toplum üzerindeki etkilerini çok boyutlu bir şekilde ortaya koymuştur (Giddens, 1971; Nisbet, 1966). Özellikle iş bölümü, toplumsal hareketlilik ve sınıf yapısı gibi olgular; Marx'ın tarihsel materyalizm yaklaşımı, Durkheim'in toplumsal dayanışma kuramı ve Weber'in rasyonalite kavramı ile yorumlanmıştır (Marx ve Engels, 2002; Durkheim, 1984; Weber, 1978). Bununla birlikte, 20. yüzyılın ikinci yarısında Braverman (1998) emeğin niteliğinde yaşanan çözülmeyi kapitalist üretim sisteminin bir sonucu olarak ele alırken; Thompson (1964) işçi sınıfının tarihsel olarak nasıl inşa edildiğini detaylı biçimde analiz etmiştir.

Şekil 2.3: Sanayi Devrimleri.

2.5.1 Birinci sanayi devrimi (Endüstri 1.0)

2.5.1.1 Tarihsel arka plan ve temel özellikler

Sanayileşme sürecinin ilk evresi, 18. yüzyılın sonlarında buhar gücünün üretimde kullanılmasıyla başlamış ve bu gelişme, tekstil gibi sektörlerde verimliliğin belirgin şekilde artmasına neden olmuştur. Buharlı makinelerin üretim süreçlerine entegre edilmesi, geleneksel el işçiliği sisteminin çözülmesini hızlandırarak, ücretli emek temelli yeni bir işçi sınıfının oluşumunu beraberinde getirmiştir (Hobsbawm, 1975).

İngiltere’de ortaya çıkan bu dönüşüm, kısa sürede kıta Avrupası’na yayılarak Fransa, Almanya ve diğer ülkelerde de etkili olmuştur (Deane, 1979). Tarımsal üretim temelli toplum yapısından sanayi odaklı bir yapıya geçiş, kırsal alanlardan kent merkezlerine yönelen büyük göç dalgalarını tetiklemiştir; bu durum, Avrupa kentlerinde sosyal ve mekânsal dönüşümlere yol açmıştır (Thompson, 1964; Durkheim, 1984).

2.5.1.2 Sosyolojik yansımalar

Kentleşme ve Toplumsal Tabakalaşma: Kırsal bölgelerden kentlere gerçekleşen yoğun nüfus hareketliliği, kentlerin demografik yapısında dramatik değişimlere yol açarken, yeni bir toplumsal tabakalaşma yapısının ortaya çıkmasına da zemin hazırlamıştır. Geleneksel dayanışmacı köy yaşamının aksine, sanayi kentlerinde bireysel, rekabetçi ve anonim sosyal ilişkiler ağı belirginleşmiştir (Tönnies, 2002).

Fabrikaların çoğunlukla ulaşımın elverişli olduğu kent içi ya da kenar bölgelerde konumlanması, kent nüfusunun hızla artmasına neden olmuştur. Bu süreçte, kentler altyapı yetersizlikleri, düzensiz yerleşimler ve işsizlik gibi sorunlarla karşı karşıya kalmış; modern şehircilik sorunlarının ilk örnekleri bu dönemde görülmeye başlanmıştır (Castells, 2000; Harvey, 1989).

Sınıf Yapısı ve Proletaryanın Doğuşu: Sanayi toplumunda üretim araçlarının sahipliği temelinde oluşan sınıfsal ayrım, Karl Marx ve Friedrich Engels tarafından “burjuvazi” ile “proletarya” arasındaki karşıtlık şeklinde kavramsallaştırılmıştır (Marx ve Engels, 2002). Üretimin merkezileşmesi, sınıf bilincinin gelişimini hızlandırmış; sınıf çatışması kavramı, toplumsal teorinin merkezine yerleşmiştir (Thompson, 1964).

Aile Yapısındaki Dönüşüm: Sanayi öncesi dönemde yaygın olan geniş aile yapısı, sanayileşmeyle birlikte çekirdek aile modeline doğru evrilmiştir. Bu değişim, aynı zamanda çocuk emeğinin üretim süreçlerine yoğun biçimde dâhil edilmesini ve çalışma koşullarının ağırlaşmasını da beraberinde getirmiştir (Durkheim, 1984; Thompson, 1964). Söz konusu olumsuzluklar, toplumsal tepkilere ve iş yasaları ile sosyal reformlara olan ihtiyacın artmasına neden olmuştur (Polanyi, 2024).

Toplumsal Kurumların Yeniden Biçimlenmesi: Sanayi Devrimi'nin yol açtığı ekonomik ve sosyal dönüşüm, eğitim ve devlet gibi temel kurumların da yeniden yapılanmasına yol açmıştır. Fabrikalarda ihtiyaç duyulan nitelikli işgücünün sağlanması amacıyla, okuryazarlık oranlarının artırılması öncelikli hedef haline gelmiştir (Ashton, 1964). Bu doğrultuda, eğitim kurumları sayıca artarken, yapı ve içerik açısından da daha kurumsal hale gelmiş; temel okuma-yazma eğitiminin yanı sıra, fen ve matematik gibi derslerle donatılmış müfredatlar geliştirilmiştir (Landes, 2003; Deane, 1979).

Öte yandan, artan kentleşmenin getirdiği sorunlar karşısında devletin rolü genişlemiş; halk sağlığı, altyapı düzenlemeleri, işçi hakları gibi alanlarda yeni kamu politikaları geliştirilmiştir (Polanyi, 2024). Modern devletin idari aygıtı, bu bağlamda vergi toplama, düzenleme ve planlama işlevlerinde uzmanlaşmaya yönelmiş; bürokratik yapısını güçlendirmiştir (Weber, 1978). Çocuk emeğini sınırlayan yasalar, çalışma saatlerini düzenleyen yönetmelikler ve iş sağlığı uygulamaları, devletin sosyal refah alanında sorumluluk üstlenmeye başladığını göstermektedir (Thompson, 1964; Braverman, 1998).

2.5.2 İkinci sanayi devrimi (Endüstri 2.0)

2.5.2.1 Tarihsel arka plan ve temel özellikler

19.yüzyılın son çeyreği ile 20. yüzyılın başlarını kapsayan ikinci sanayileşme evresi, birincisinden farklı olarak yalnızca mekanik yeniliklerle değil, aynı zamanda kurumsal ve bilimsel altyapının derinleşmesiyle karakterize edilmiştir. Bu dönemde elektrik üretimi, çelik sanayisi, kimya sektörü ve fosil yakıtların yaygın kullanımı; endüstrinin kapsamını genişletmiş, üretimin teknik boyutunu daha karmaşık hâle getirmiştir (Landes, 2003).

Sanayi faaliyetlerinin coğrafi yoğunluğu Avrupa'nın sanayileşmiş bölgelerinde (özellikle Almanya, Fransa ve İngiltere) ve Kuzey Amerika'da belirginleşmiştir. Bu ülkelerde büyük ölçekli şirketlerin, holdinglerin ve modern yönetim yapılarına sahip üretim zincirlerinin oluştuğu gözlemlenmiştir (Hobsbawm, 1975; Chandler, 1977). Böylece sanayi artık sadece fabrika düzeyinde değil, kurumsallaşmış ekonomik sistemler üzerinden işlemeye başlamıştır.

2.5.2.2 Sosyolojik yansımalar

Seri Üretim ve Tüketim Alışkanlıklarının Dönüşümü: Bu dönemin en çarpıcı gelişmelerinden biri, üretimin standartlaştırılmış ve parçalanmış iş akışlarına göre düzenlenmesidir. Özellikle Henry Ford'un otomotiv sektöründe uyguladığı montaj hattı tekniği, üretim verimliliğini artırmakla kalmamış, aynı zamanda emeğin niteliğini de dönüştürmüştür (Hounshell, 1984). Fordist sistem olarak adlandırılan bu üretim modeli, iş sürecini küçük ve tekrarlı görev parçalara ayırarak iş gücünü uzmanlaşmaya zorlamıştır (Braverman, 1998).

Üretimdeki bu artış, üretilen malların daha düşük maliyetlerle daha geniş halk kitlelerine ulaşmasını mümkün kılmış ve böylece toplumsal ölçekte bir tüketim kültürünün doğmasına neden olmuştur. Otomobilden ev eşyasına, gıda ürünlerinden hazır giyime kadar pek çok ürün, bu dönemde geniş kitleler tarafından erişilebilir hâle gelmiştir (Landes, 2003; Hobsbawm, 1975).

Uzmanlaşma Süreci ve Mesleki Yapının Yeniden Kurulması: İkinci Sanayi Devrimi ile sanayi kuruluşlarının ihtiyaç duyduğu bilgi türü, yalnızca fiziksel iş gücüyle sınırlı kalmamış; mühendislik, kimya ve finans gibi alanlarda uzmanlık gerektiren roller artmıştır. Bu durum, yükseköğrenim kurumlarının bilimsel bilgi üretme işlevini güçlendirmiş; sanayi ve akademi arasında yeni bir etkileşim ağı oluşmuştur (Weber, 1978; Bell, 1973).

Bu çerçevede teknik meslek sahibi bireylerin toplumsal konumu yükselmiş ve mesleki hiyerarşilere dayalı yeni bir orta sınıf ortaya çıkmıştır. Bu sınıf, daha sonra bilgi toplumunun temellerini oluşturacak yapının sosyolojik arka planını oluşturmuştur.

Beyaz Yaka Kavramının Ortaya Çıkışı: İdari ve bürokratik iş kollarında çalışan, fiziksel emekten çok zihinsel üretime dayanan yeni bir iş gücü profili oluşmuştur. Giddens (1971) ve Bell (1973), bu gelişmeyi sanayi toplumundan bilgi toplumuna

geçişte kritik bir dönemeç olarak değerlendirir. Bu yeni orta sınıf, üretim araçlarına sahip olmasa da üretim sürecinde önemli roller üstlenmiş; toplumsal yapının esnekleşmesine katkı sağlamıştır.

İşçi Örgütlenmeleri ve Sendikal Mücadeleler: Artan üretim baskısı ve yoğun iş temposu, emekçiler arasında hak taleplerini gündeme taşımıştır. Bu dönemde sendikal hareketler yaygınlaşmış; işçilerin örgütlü biçimde taleplerini iletebilecekleri kurumsal yapılar oluşmuştur. Sendikalar, özellikle ücretlerin yükseltilmesi, çalışma saatlerinin kısaltılması ve iş güvenliğinin sağlanması gibi alanlarda etkili olmuştur (Thompson, 1964).

Polanyi (2024), bu gelişmeleri devletin sosyal düzenleyici rolünün ortaya çıkışıyla birlikte değerlendirir. Braverman (1998) ise, işin uzmanlaştırılması ve kontrol edilmesi süreçlerinin, emeğin niteliksel olarak değersizleşmesine yol açtığını savunur. Bu tartışmalar, emeğin sadece ekonomik değil aynı zamanda toplumsal ve politik bir değer taşıdığını ortaya koyar.

2.5.3 Üçüncü sanayi devrimi (Endüstri 3.0)

2.5.3.1 Tarihsel arka plan ve temel özellikler

20.yüzyılın ikinci yarısında sanayileşme süreci yeni bir evreye girmiştir. Özellikle bilgi ve iletişim teknolojilerinin üretim sistemlerine dahil edilmesi, sanayi faaliyetlerinin doğasını köklü biçimde dönüştürmüştür. Bu dönem, genellikle “Üçüncü Sanayi Devrimi” olarak tanımlanır ve dijitalleşmenin, otomasyonun ve mikroişlemci tabanlı teknolojilerin yaygınlık kazanmasıyla karakterize edilir (Rifkin, 2011).

Bilgisayar teknolojilerinin ucuzlaması, elektronik altyapıların daha erişilebilir hâle gelmesi ve yazılım sistemlerinin sanayide kullanılması; üretim modellerinin yeniden yapılandırılmasını mümkün kılmıştır. Bu sayede daha esnek, hızlı ve düşük maliyetli üretim süreçleri yaygınlaşmıştır (Castells, 2000). ABD başta olmak üzere birçok gelişmiş ekonomide dijital teknolojilerin sunduğu avantajlar sayesinde şirketler verimliliklerini artırmış, küresel ölçekte rekabetçi pozisyonlarını güçlendirmiştir (Bell, 1973; Brynjolfsson ve McAfee, 2014).

2.5.3.2 Sosyolojik yansımalar

Dijitalleşmenin Getirdiği Yeni Toplum Yapısı: Bu sanayi evresinde ekonomik ve toplumsal değer üretiminde bilgi, başat unsur hâline gelmiştir. Teknolojik altyapılardaki ilerlemeler yalnızca üretim biçimlerini değil, aynı zamanda iş gücü kompozisyonunu da dönüştürmüştür. Literatürde “bilgi işçisi” olarak tanımlanan yeni bir meslek grubu ortaya çıkmış; bu grup yüksek vasıf gerektiren yaratıcı ve analitik işlerde yoğunlaşmıştır (Bell, 1973). Aynı zamanda vasıfsız emek talebinin azalması, gelir eşitsizliklerini derinleştirmiştir (Rifkin, 2011). Bu dönemde dijital kaynaklara erişim düzeyi, sosyal sınıflar arasında yeni bir ayırım eksenini oluşturmuştur (Castells, 2000).

Çalışma Biçimlerinin Esnekleşmesi: Üçüncü Sanayi Devrimi ile üretim sistemlerinin değişen yapısı, çalışma ilişkilerini de dönüştürmüştür. Kısmi süreli işler, bağımsız çalışma biçimleri ve proje bazlı istihdam türleri yaygınlık kazanmıştır. Bu yeni iş modelleri, belirsizlik ve güvencesizlik gibi olgularla iç içe geçmiş durumdadır (Sennett, 2007). Geleneksel iş yaşamı anlayışının yerini, daha esnek ama aynı zamanda daha kırılğan iş düzenleri almıştır.

Küresel Sermaye ve Mekânsal Dağılımın Dönüşümü: Bu dönemde dijital iletişim ve otomasyon sistemleri sayesinde coğrafi sınırların etkisi zayıflamış, sermaye üretim süreçlerini farklı bölgelere kaydırma kapasitesine ulaşmıştır. Bu bağlamda çok uluslu şirketler, düşük maliyetli iş gücü ve yeni pazar arayışları doğrultusunda küresel ölçekte yeniden yapılanmıştır (Harvey, 1989; Sassen, 2001). Karar alma merkezlerinin metropol kentlerde toplanması, üretim tesislerinin ise çevresel bölgelerde konumlanması hem mekânsal hem de sınıfsal düzeyde yeni eşitsizlik biçimlerini doğurmuştur (Castells, 2000).

Eşitsizliklerin Derinleşmesi ve Dijital Bölünme: Dijital teknolojilere ulaşabilme ve bu teknolojileri etkin kullanabilme kapasitesi, toplum içinde yeni bir eşitsizlik kaynağına dönüşmüştür. Van Dijk’in (2005) kavramsallaştırdığı “dijital bölünme” olgusu, yalnızca teknolojiye fiziksel erişimle sınırlı kalmamakta; bilgiye erişim, kullanma becerisi ve katılım yetkinliği üzerinden daha karmaşık bir yapıya işaret etmektedir. Bu farklar, eğitim, istihdam ve siyasal katılım gibi alanlarda da ayrışmayı derinleştirmiştir (Zuboff, 2019).

Kent Yapılarında ve Kültürel Alanda Yeniden Yapılanma: Üçüncü Sanayi Devrimi'nin etkileri yalnızca ekonomi ve üretim süreçleriyle sınırlı kalmamış; aynı zamanda kentlerin mekânsal düzenini ve kültürel iletişim biçimlerini de değiştirmiştir. Yüksek teknoloji firmalarının kümелendiği dijital merkezler (örneğin Silikon Vadisi), kentlerin yeni ekonomik çekim alanları hâline gelmiştir (Castells, 2000; Sassen, 2001). Bu merkezler hem mekânsal ayrışmayı hem de nitelikli iş gücünün belirli bölgelerde yoğunlaşmasını beraberinde getirmiştir.

Dijital medyanın yaygınlaşması ile toplumsal etkileşim biçimleri de önemli ölçüde dönüşmüştür. Geleneksel medya yapılarının etkisi azalırken, sosyal ağlar aracılığıyla bilgi paylaşımı hızlanmış ve kamuoyunun oluşma süreçleri daha yatay ve dinamik bir hâl almıştır (Castells, 2009).

2.5.4 Dördüncü sanayi devrimi (Endüstri 4.0)

2.5.4.1 Tarihsel arka plan ve temel özellikler

2010'lu yıllardan itibaren, dijital teknolojilerdeki baş döndürücü ilerlemeler sonucunda, üretim ve yaşam alanlarının derin bir dönüşüme girmesiyle “Dördüncü Sanayi Devrimi” ya da yaygın adıyla “Sanayi 4.0” süreci başlamıştır. Bu evre; yapay zekâ sistemleri, büyük veri analitiği, IoT, bulut platformları, robotik uygulamalar ve siber-fiziksel ağların üretim süreçlerine entegre edilmesini içermektedir (Schwab, 2016).

Schwab'a (2016) göre, bu dönüşümü önceki sanayi dönemlerinden ayıran esas unsur; yalnızca teknolojik içerik değil, aynı zamanda değişimin kapsamı, hızı ve toplumsal yapılar üzerindeki yaygın etkisidir. Bu bağlamda Dördüncü Sanayi Devrimi, yalnızca üretim bandında değil; sağlık, eğitim, kamu yönetimi, ulaştırma gibi pek çok alanda dijital temelli bir yeniden yapılanma sürecini tetiklemiştir (Brynjolfsson ve McAfee, 2014).

2.5.4.2 Sosyolojik yansımalar

İşgücü Yapısında Değişim ve Becerinin Değeri: Yüksek otomasyon ve yapay zekâ sistemlerinin yaygınlaşması, düşük beceriye dayalı meslek gruplarında iş bulma olanaklarını azaltırken; yazılım geliştirme, veri mühendisliği, algoritma tasarımı gibi ileri düzey teknik bilgiye dayanan alanlarda uzman işgücüne duyulan ihtiyacı artırmaktadır. Bu gelişme, eğitim sistemlerinin güncellenmesini ve mesleki

yetkinlik çerçevelerinin yeniden tanımlanmasını kaçınılmaz kılmıştır (Brynjolfsson ve McAfee, 2014). Bu yeni bağlamda ekonomik başarı, fiziksel iş gücünden çok dijital okuryazarlık, problem çözme kapasitesi ve uyarlanabilir bilişsel becerilere dayalıdır.

Veri Temelli Gözetim ve Mahremiyetin Aşınması: Yeni sanayi döneminin getirdiği yapay zekâ destekli veri sistemleri, bireylerin dijital izlerini sürekli olarak toplayan bir gözetim altyapısının oluşmasına neden olmuştur. Zuboff'un (2019) "gözetim kapitalizmi" olarak adlandırdığı bu yapı, bireysel gizliliği sistematik biçimde ihlal etmekte; toplumsal kontrolü dijital algoritmalar aracılığıyla sürdürmektedir.

Bu durum yalnızca bireylerin özgürlük alanlarını değil, aynı zamanda demokrasilerin şeffaflık ve hesap verebilirlik ilkelerini de tehdit etmektedir. Mevcut yasal çerçevelerin (örneğin KVKK) bu hızla gelişen teknolojilere yanıt vermekte yetersiz kaldığı görülmekte; böylece yeni bir etik çerçeveye duyulan ihtiyaç belirginleşmektedir.

Erişim Eşitsizliği ve Dijital Yoksunluk: Sanayi 4.0'ın getirdiği dönüşümler, dijital araçlara ve becerilere erişim sağlayamayan birey ve gruplar için yeni eşitsizlik alanları yaratmıştır. Dijital bölünme olarak tanımlanan bu durum, yalnızca teknolojiye fiziksel erişimi değil; kullanım kapasitesi, okuryazarlık düzeyi ve katılım imkanlarını da kapsamaktadır (Castells, 2000; Van Dijk, 2005).

Bireysel düzeyde dijital yetkinliğe sahip olmayanlar; ekonomik, eğitsel ve siyasal alanlarda dezavantajlı konuma düşerken; küresel düzeyde gelişmekte olan ülkeler, altyapı ve bilgiye erişim eksikliği nedeniyle bağımlı konumda kalmaktadır. Bu yapısal eşitsizlik, yalnızca teknik farklılıklar değil; aynı zamanda siyasal egemenlik ve bilgiye dayalı sermaye ilişkileri açısından da önemlidir.

Esnekleşen Çalışma Pratikleri ve Sosyal İzolasyon: Yeni üretim modeli, klasik iş yapılarının çözülmesine neden olmuş; sabit saatli, mekâna bağlı çalışmanın yerini, uzaktan ve proje bazlı işleyişler almıştır. Bu durum başlangıçta bireysel özgürlüğü artırıyor gibi görünse de zamanla kolektif dayanışmanın, örgütlü iş gücünün ve mesleki aidiyetin çözülmesine neden olmuştur (Sennett, 2007).

Sürekli çevrim içi olma zorunluluğu, sınırları belirsiz mesai kavramı, bireyleri yalnızlaştırmakta ve tükenmişlik sendromunu yaygınlaştırmaktadır. Esneklik, bu

anlamda bir serbesti değil, yeni bir denetim biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır (Turkle, 2011).

Dijital Toplumsal Hareketler ve Yeni Aktivizm Biçimleri: Geleneksel toplumsal hareketlerin mekâna dayalı örgütlenme yapıları, yerini çevrim içi, daha yatay ve hızlı biçimlerde gelişen dijital aktivizm biçimlerine bırakmıştır. Sosyal medya platformları aracılığıyla anlık kampanyalar, sanal protestolar ve çevrim içi imza hareketleri gibi yeni kolektif eylem formları oluşmuştur (Castells, 2015).

Bu yeni protesto biçimleri, katılımı artıran bir potansiyel taşısa da süreklilik, örgütsel yapı ve politik etki bakımından sınırlılıklar da barındırmaktadır. Dijital ağlar üzerinden örgütlenen hareketlerin stratejik planlama ve temsil kabiliyeti açısından klasik hareketlerle aynı güce sahip olmadıkları görülmektedir (Tufekci, 2017).

2.5.5 Genel değerlendirme

Sanayi Devrimleri, yalnızca üretim teknolojilerindeki ilerlemelerle sınırlı kalmamış; toplumsal yapının, ekonomik sistemlerin, sınıf ilişkilerinin ve kentsel biçimlenmenin köklü biçimde yeniden şekillenmesine neden olmuştur. 18. yüzyılın sonlarında başlayan Birinci Sanayi Devrimi ile mekanik enerji kullanımı ve fabrikalaşma süreci yaygınlaşmış; bu durum, geleneksel tarım toplumu yapısını çözümlenerek, iş gücünü sanayi merkezlerinde toplayan yeni bir toplumsal dinamiğin doğmasına neden olmuştur (Marx ve Engels, 1848; Thompson, 1964).

İkinci Sanayi Devrimi ise elektrik, kimya, çelik ve ulaşım altyapılarındaki gelişmelerle birlikte üretimin ölçeğini genişletmiş; seri üretim sistemlerinin ortaya çıkmasıyla birlikte kitlesel tüketim kalıpları oluşmuştur (Landes, 2003; Hobsbawm, 1975). Ardından gelen Üçüncü Sanayi Devrimi, bilgi teknolojilerinin üretim sürecine entegre edilmesiyle birlikte dijitalleşmeyi, otomasyonu ve esnek üretim yapısını öne çıkarmış; bu süreç hem ekonomik hem de toplumsal düzeyde yeni iş bölümünü ve istihdam modellerini doğurmuştur (Bell, 1973; Castells, 2000).

Günümüzde yaşanmakta olan Dördüncü Sanayi Devrimi ise nesnelerin interneti, yapay zekâ uygulamaları, büyük veri analitiği, bulut sistemleri ve robotik otomasyon gibi ileri teknolojilerin senkronize biçimde kullanıldığı, çok katmanlı ve çok ölçekli bir dönüşüm sürecini temsil etmektedir (Schwab, 2016). Schwab'ın da vurguladığı üzere, bu süreci önceki sanayi devrimlerinden ayıran temel fark,

dönüşümün yalnızca teknolojik değil; toplumsal, kültürel ve etik boyutlarının da eş zamanlı olarak etkili olmasıdır.

Her ne kadar bu sanayi evreleri bilimsel ve teknik ilerlemenin simgesi olarak görülse de toplumsal eşitsizlikler ve mekânsal ayrışmalar açısından önemli kırılmalar da üretmiştir. Özellikle otomasyon ve yapay zekâ temelli sistemlerin iş gücü üzerinde yarattığı baskı, düşük vasıflı istihdamı tehdit ederek gelir dağılımındaki adaletsizlikleri derinleştirme potansiyeline sahiptir (Brynjolfsson ve McAfee, 2014). Bu nedenle, Sanayi Devrimleri yalnızca tarihsel bir ilerleme dizisi olarak değil; aynı zamanda gelecek toplum yapıları üzerine düşünmenin bir dayanağı olarak da ele alınmalıdır.

Sanayi Devrimlerinin etkileri, kentlerin morfolojik ve sosyoekonomik yapısında da belirgin biçimde hissedilmiştir. Birinci Sanayi Devrimi döneminde kırsal alanlardan kent merkezlerine yönelen yoğun göç, plansız kentleşme, barınma sorunları ve halk sağlığı krizlerini beraberinde getirmiştir (Engels, 1845). İkinci aşamada ise sanayi kentlerinin fiziksel formu dönüşerek; çelik konstrüksiyonlar, elektrikli ulaşım sistemleri ve modern altyapılar ile yeni bir kentsel morfoloji oluşmuştur (Landes, 2003; Harvey, 1989).

Üçüncü Sanayi Devrimi ile kentler küresel ağlara entegre olmuş, hizmet sektörü, bilişim ve finans gibi alanların merkezleri haline gelmiştir. Bu süreci Sassen (2001), “küresel kent” kavramı ile tanımlayarak; kentlerin uluslararası sermaye, bilgi ve kültür akışlarının düğüm noktası hâline geldiğini vurgulamıştır. Dördüncü Sanayi Devrimi ile ise “akıllı şehir” modelleri öne çıkmakta; kentlerin büyük veri altyapısı, sensör teknolojileri ve yapay zekâ sistemleriyle yeniden tasarlandığı görülmektedir (Schwab, 2016).

Bununla birlikte, bu dijitalleşme süreci mekânsal adaleti beraberinde getirmemekte; tam tersine, yeni sosyo-mekânsal eşitsizlikler üretmektedir. Dijital teknolojilere erişim, donanım kullanımı ve dijital okuryazarlık gibi faktörler, bireylerin ve toplulukların toplumsal hayata eşit biçimde katılımını engelleyebilmektedir (Castells, 2000). Van Dijk’in (2005) dikkat çektiği “dijital bölünme”, günümüz kentlerinde teknolojik erişim ile sınıfsal aidiyet arasındaki ilişkiyi yeniden tanımlayan temel unsurlardan biri hâline gelmiştir. Bu nedenle kent planlama

yaklaşımlarının, teknolojik altyapıyı yaygınlaştırmak kadar, sosyal adaleti ve kapsayıcılığı gözetmesi de büyük önem taşımaktadır.

Sonuç olarak, Sanayi Devrimleri yalnızca üretim tekniklerini değil; aynı zamanda toplumsal ilişkileri, sınıf yapısını, devlet aygıtlarını, kent biçimlenmesini ve gündelik yaşam pratiklerini yeniden şekillendiren çok boyutlu süreçlerdir. Bu nedenle, bu dönüşümler yalnızca mühendislik ya da iktisat perspektifinden değil; aynı zamanda sosyoloji, şehircilik, etik ve politika disiplinlerinin ortak katkısıyla değerlendirilmelidir. Disiplinlerarası bir yaklaşım, daha adil, sürdürülebilir ve eşitlikçi bir gelecek toplumunun inşasında temel rol oynamaktadır.

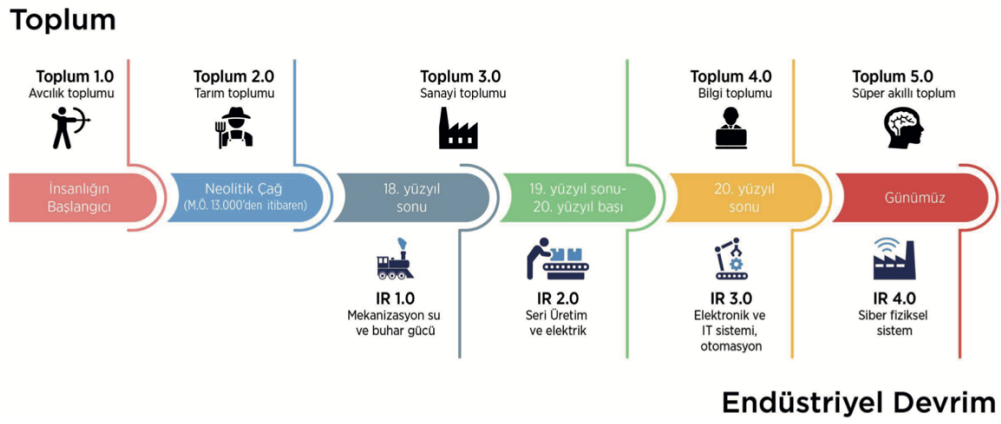
2.6 Toplum 1.0'dan Toplum 5.0'a

İnsan toplulukları, tarih boyunca her teknolojik yenilik karşısında üretim tarzlarını, iletişim biçimlerini ve toplumsal örgütlenmelerini yeniden şekillendirme sürecine girmiştir. Avcı-toplayıcı yaşamdan günümüze uzanan bu dönüşüm hattı, özellikle son iki yüzyılda bilimsel keşiflerin ve ekonomik etkileşimlerin artmasıyla ivme kazanmış; makineleşme, sanayileşme, kitlesel üretim ve hızlı kentleşme gibi süreçler toplumsal yapıda köklü kırılmalara yol açmıştır. Günümüzde ise teknolojinin gündelik yaşama bütüncül biçimde entegre olduğu yeni ve çok katmanlı bir dönüşüm evresine girilmiş bulunmaktadır (Deguchi ve diğ., 2020; Çalış Duman, 2022).

Toplum yapısının evrimi yalnızca teknolojik ilerlemelerin değil, bu teknolojilerin sosyal örgütlenme biçimlerine, ekonomik sistemlere ve insan-doğa ilişkisine olan etkilerinin bütüncül bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Japonya'nın 2016 yılında yürürlüğe koyduğu 5. Bilim ve Teknoloji Temel Planı'nda geliştirilen "Toplum 5.0" kavramsallaştırması, yalnızca teknolojik yeniliklere değil, aynı zamanda insan merkezli bir toplumsal dönüşüme işaret etmektedir (Deguchi ve diğ., 2020; Özden, 2022). Söz konusu yaklaşım, toplumsal evrimi beş temel aşamada (Şekil 2.4) ele almakta ve her bir aşamayı hem üretim biçimi hem de toplumsal örgütlenme mantığı bakımından değerlendirmektedir:

- Toplum 1.0 – Avcı-Toplayıcı Toplum: Göçebe yaşam biçimi, doğa ile simbiyotik ilişkiler ve kolektif hayatta kalma stratejileriyle karakterizedir.

- Toplum 2.0 – Tarım Toplumu: Yerleşik yaşamın başlamasıyla birlikte üretim temelli ekonomi, artı ürün oluşumu ve buna bağlı olarak toplumsal tabakalaşma gelişmiştir.
- Toplum 3.0 – Sanayi Toplumu: Mekanize üretim sistemleri, fabrikalaşma, kitlesel göç ve kentleşmeyle birlikte sermaye merkezli üretim rejimleri baskın hâle gelmiştir.
- Toplum 4.0 – Bilgi Toplumu: Dijitalleşme ve bilgi teknolojilerinin üretim ve hizmet sektörlerine entegrasyonu, ağ temelli küresel ekonomik yapıyı doğurmuştur.
- Toplum 5.0 – Süper Akıllı Toplum: Yapay zekâ, büyük veri, nesnelerin interneti ve siber-fiziksel sistemlerin sosyal refah, sürdürülebilirlik ve kapsayıcı kalkınma hedefleriyle entegre olduğu bir toplumsal model önerilmektedir.

Şekil 2.4: Toplumların evrim süreci (Gürakan ve Uzunırmak, 2025).

Bu sınıflandırma, yalnızca teknolojik determinist bir bakış açısını değil, aynı zamanda üretim mekanizmaları, toplumsal kurumsallaşma biçimleri ve doğayla kurulan ilişkinin yeniden tanımlanmasını esas alan çok boyutlu bir yaklaşıma dayanmaktadır (Deguchi ve diğ., 2020).

2.6.1 Toplum 1.0 avcı-toplayıcı toplum

İnsanlık tarihinin en uzun süreli toplumsal formasyonu olan Toplum 1.0, göçebe yaşam biçimini temel alan avcı-toplayıcı toplulukları ifade etmektedir. Arkeolojik ve paleoantropolojik veriler, bu yaşam tarzının yaklaşık 200.000 yıl boyunca baskın olduğunu ve Neolitik Devrim'e kadar insan topluluklarının temel geçim stratejisini

oluşturduğunu ortaya koymaktadır (Gamble, 2007). Japon literatüründe “Toplum 5.0” sınıflandırmasının ilk aşaması olarak tanımlanan bu dönem, daha sonraki tarımsal ve endüstriyel toplum biçimlerine kuramsal bir temel sunmaktadır (Deguchi ve diğ, 2020).

Bu dönemin belirgin özellikleri arasında çevresel döngülere tam bağımlılık, düşük ölçekli grup yapıları ve mobiliteye dayalı yaşam tarzı yer almaktadır. Ortalama 25 ila 50 kişiden oluşan “bant” tipi topluluklar, eşyaya sahipliğin sınırlı olması nedeniyle mülkiyet eşitsizliklerinin ve sosyal hiyerarşinin belirginleşmesini engellemiştir. Karar alma süreçleri ise genellikle yaş, deneyim veya cinsiyet temelli geçici liderliklere dayanmaktadır (Sahlins, 1972).

Sahlins (1972), avcı-toplayıcı toplulukları “orijinal müreffeh toplum” olarak tanımlar. Bu yaklaşım, sınırlı maddi ihtiyaçların mevcut teknik bilgi ve çevresel kaynaklarla kolayca karşılanabilmesini bir refah göstergesi olarak yorumlamaktadır. Kadınlar tarafından gerçekleştirilen toplayıcılık faaliyetleri günlük karbonhidrat ihtiyacını karşılarken, erkeklerin avcılığı dönemsel protein katkısı sağlamaktadır. Toplam günlük emek süresinin genellikle 4 ila 5 saatle sınırlı kalması, boş zamanın bu topluluklarda oldukça yaygın olduğunu göstermektedir.

Teknolojik olarak, taş ve kemikten üretilen ilkel aletler ile kontrollü ateş kullanımı dönemin temel pratiklerindedir. Bu araçlar, kısa döngülü ve tüketim odaklı kaynak kullanımını mümkün kılarken, çevreye olan müdahale düşük yoğunluklu kalmıştır (Deguchi ve diğ, 2020). Bununla birlikte, yerel bitki örtüsünün bozulması, arı kovanlarının tahribi gibi mikro ölçekli çevresel etkilerin izleri tespit edilebilmektedir (Sahlins, 1972).

Sosyal organizasyon dışında, kültürel aktarım da bu dönemde önemlidir. Mağara resimleri, sözlü anlatılar, dans ve ritüel müzik gibi sembolik uygulamalar, çevresel bilgi ve kolektif hafızanın kuşaktan kuşağa aktarımında önemli araçlar olarak işlev görmüştür. Bu sembolik üretim biçimleri hem bilişsel haritaların gelişimini hem de mekânsal belleğin inşasını desteklemiştir (Gamble, 2007).

Son Buzul Çağı sonrası yaşanan iklim değişimleri, nüfus artışı ve artan teknik-bilişsel kapasiteler, MÖ 10.000’li yıllarda tarım temelli üretimin temellerini atmış ve yerleşik yaşama geçişi tetiklemiştir (Gürakan ve Uzunırmak, 2025). Artı ürün birikimi, uzmanlaşmış iş bölümleri ve mekânsal süreklilik yeni toplumsal

eşitsizlikleri beraberinde getirerek Toplum 2.0'ın toplumsal yapısını şekillendirmiştir.

2.6.2 Toplum 2.0 tarım toplumu

Toplum 2.0, insanlık tarihindeki göçebe yaşamdan kalıcı yerleşimlere geçilen, üretimin odağının tarıma kaydığı bir dönüm noktasını temsil eder. Bu aşama hem üretim araçlarında hem de toplumsal yapıda köklü değişimlerin yaşandığı bir evre olarak kabul edilmektedir. Japonya'nın kuramsal gelişim çizelgesinde bu dönem, yerleşik hayata geçişle birlikte karmaşık toplumsal organizasyonların filizlendiği aşama olarak tanımlanır (Saracel ve Aksoy, 2020). Türkiye literatüründe ise MÖ 10.000'li yıllardan başlayarak erken modern döneme kadar süregelen uzun bir tarihsel faz olarak değerlendirilir (Gürakan ve Uzunırmak, 2025).

Bu dönemin en ayırt edici gelişmeleri, tarımsal üretimin teknik boyutunda gözlenir. Neolitik Devrim'in ardından saban kullanımı, sulama yöntemlerinin geliştirilmesi ve teraslama gibi yenilikler, gıda üretimini artırarak artı ürünün birikmesine imkân tanımıştır. Bunun yanında hayvanların evcilleştirilmesiyle birlikte ortaya çıkan "ikincil ürünler devrimi", süt ve yün gibi kaynakların düzenli biçimde kullanımını sağlamış, tarımın verimliliğini katlamıştır (Gamble, 2007). Anadolu coğrafyasında tarım alanlarının genişletilmesi ve sulama kanallarının kurulması, insanın doğaya müdahalesinin somut bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir (Özden, 2022).

Artı ürünün birikmesi, yalnızca ekonomik çeşitliliği değil, aynı zamanda sosyal sınıfların oluşumunu da beraberinde getirmiştir. Üretim fazlası sayesinde zanaatkarlık, ticaret ve yönetsel roller gibi tarım dışı uğraşlar gelişmiş; bu farklılaşma toplumsal iş bölümünü karmaşıklaştırmıştır (Özden, 2022). Aynı zamanda, ekonomik fazlalık takas sisteminden para ekonomisine geçişin ön koşullarını da oluşturmuştur.

Toprak üzerindeki kontrol, kalıcı yerleşimlerin yaygınlaşmasıyla birlikte mülkiyet ilişkilerini ve hiyerarşik yapıları belirginleştirmiştir. Bu durum, vergi sistemlerinin doğuşuna ve üretici ile yönetici sınıflar arasında belirgin bir ayrımın ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Maryanski ve Turner'ın ortaya koyduğu "toplumsal kafes" (social cage) metaforu, bireylerin artı ürün aracılığıyla gittikçe daha sıkı yapılar içinde konumlandığını betimlemektedir. Toprak sahipleri ile köylüler

arasındaki sosyoekonomik ayrım, bu dönemde belirginleşmeye başlamıştır (Gamble, 2007).

Tarım toplumu yalnızca üretim ilişkilerinde değil, mekânsal düzenlemelerde de dönüşüm yaratmıştır. Yerleşim alanlarında tahıl depoları, ev tipi yapılar ve sulama altyapıları, ilk kent çekirdeklerinin oluşumuna katkı sunmuştur. Bu yapıların ortaya çıkmasıyla birlikte, doğaya karşı daha müdahaleci bir tavır gelişmiş; orman açmaları, geniş otlaklar ve setli sulama sistemleri ekolojik denge üzerinde baskı oluşturmuştur (Özden, 2022).

Aynı zamanda, üretim döngüsüne dayalı simgesel bir düzen de gelişmiştir. Mevsimsel takvimler, tarım tanrılarına adanan ritüel yapılar ve toprak sahipliğini meşrulaştıran mitolojik anlatılar, yeni bir kültürel ve siyasal ideolojinin zeminini oluşturmuştur (Gamble, 2007). Bu kültürel yapılar, tarım toplumu boyunca toplumsal düzenin sürekliliğini sağlamada önemli bir araç işlevi görmüştür.

Sonuç olarak, tarım toplumunda oluşan üretim fazlası ve sosyal iş bölümü, Sanayi Devrimi'ne zemin hazırlayan yapısal bir dönüşüm yaratmıştır. Kaynakların daha etkin kullanımı ve sermaye birikimi, enerji ve makine temelli üretim biçimlerinin gelişmesini olanaklı kılmıştır. Böylece, Toplum 3.0 olarak tanımlanan sanayi toplumunun ilk temelleri bu dönemde atılmıştır (Özden, 2022).

2.6.3 Toplum 3.0 sanayi toplumu

Sanayi Toplumu olarak adlandırılan Toplum 3.0, üretim süreçlerine buhar gücünün entegre edilmesiyle başlayan ve elektriğin yaygın kullanımına kadar uzanan bir dönüşüm evresidir. 18. yüzyıl ortalarında Britanya'da ortaya çıkan bu yapısal kırılma, tarım toplumunun sınırlarını aşarak yeni bir ekonomik ve toplumsal örgütlenme biçiminin zeminini oluşturmuştur. Üretim sistemlerinde makineleşmenin devreye girmesiyle birlikte üretkenlik artmış, kentsel alanlar hızla büyümüş ve bireyler arası ilişkiler temelinden değişime uğramıştır (Saracel ve Aksoy, 2020).

Bu tarihsel süreçte, kırsal bölgelerde yer alan üretim merkezleri sanayi merkezli kent alanlarına taşınmıştır. El işçiliğine dayalı zanaatkârlık yerini makinelerin kontrol ettiği sistematik üretime bırakmış, ekonomik yapılar fabrikalar etrafında şekillenmeye başlamıştır (Gürakan ve Uzunırmak, 2025). Sanayileşmenin birinci evresi buhar makinesine dayalı seri üretimi temsil ederken, ikinci evrede elektrik

gücü ve montaj hatlarının kullanımı üretim hızını belirgin biçimde artırmıştır (Deguchi ve diğ, 2020).

Bu değişim, sadece teknolojik alanla sınırlı kalmamış; toplumsal yapının da yeniden biçimlenmesine yol açmıştır. İç göçlerle birlikte sanayi kentlerinin nüfusu hızlı biçimde artmış, barınma ve ulaşım gibi altyapı sistemleri yetersiz kalmıştır. İşçi sınıfı ile sermaye sahibi gruplar arasındaki sosyo-mekânsal farklar kent dokusu üzerinde fiziksel olarak görünür hale gelmiştir. İşçi mahalleleri ile burjuva semtleri arasındaki ayrım, sınıfsal eşitsizliklerin mekâna nasıl yansıdığını ortaya koymaktadır (Saracel ve Aksoy, 2020).

Toplum 3.0'ın sosyolojik açıdan en belirgin özelliği, emeğin makinelerle ikame edilmesi süreciyle birlikte yeni sınıf yapılarının ortaya çıkmasıdır. Bu çerçevede üretim ilişkileri dönüşüme uğramış; emek süreçleri daha karmaşık hale gelmiş, uzmanlaşma artmış ve ücretli çalışma biçimleri toplumsal yapının temel unsurlarından biri olmuştur. Ancak bu ilerlemeye paralel olarak kent yoksulluğu, çevresel kirlilik ve mekânsal adaletsizlik gibi sorunlar da belirginleşmiştir (Özden, 2022).

Sanayi toplumunun sağladığı yüksek ölçekli üretim olanakları, teknolojik gelişmelerle birlikte belirli toplumsal grupların yaşam koşullarında gözle görülür iyileşmelere zemin hazırlamıştır. Öte yandan, sınıf çatışmaları, doğaya yönelik tahribat ve kent içi eşitsizlikler, bu sistemin sürdürülebilirliğini tartışmalı hale getirmiştir. Bu zorluklar, bilgi ve iletişim teknolojilerinin öne çıktığı bir sonraki aşama olan Toplum 4.0'in doğuşunda belirleyici rol oynamıştır (Deguchi ve diğ, 2020).

2.6.4 Toplum 4.0 bilgi toplumu

20.yüzyılın son çeyreğiyle birlikte dijital teknolojilerin toplumsal yapılara hızla entegre olması, Toplum 4.0 olarak adlandırılan yeni bir evreyi doğurmuştur. Bu evrede bilgi, klasik anlamda bir araç ya da kaynak olmaktan çıkarak doğrudan üretimin temel belirleyeni hâline gelmiştir. Toplumsal üretim mekanizmalarında öncelik, geleneksel üretim faktörlerinden ziyade bilgiye dayalı içeriklerin oluşturulması, analiz edilmesi ve dağıtılması süreçlerine kaymıştır” (Gürakan ve Uzunırmak, 2025). Bilgi, dijital altyapılar aracılığıyla mekânsal sınırları aşarak çok katmanlı bir etkileşim ortamı oluşturmakta ve bu durum, ekonomik işleyişten

kültürel dinamiklere ve yönetim yapılarına kadar çeşitli toplumsal alanlarda yeniden yapılanmayı beraberinde getirmektedir” (Deguchi ve diğ., 2020).

Bu dönemin ayırt edici nitelikleri arasında; hizmet sektörünün yükselişi, dijital ağların sınırları aşan yapısı, bilişsel emeğin merkezî rolü ve dijital araçların toplumsal kurumlar üzerindeki belirleyiciliği sayılabilir. Eğitim, yönetim, medya ve kültürel üretim gibi alanlarda dijitalleşme yalnızca bir araç değil, yapıyı biçimlendiren bir unsur hâline gelmiştir (Saracel ve Aksoy, 2020).

Bilgi toplumuna geçiş süreci, bilgisayarların yaygınlaştığı ve mikroçip teknolojisinin geliştiği Üçüncü Sanayi Devrimi ile ivme kazanmış; internetin ve mobil iletişim teknolojilerinin yaygınlaşmasıyla birlikte, Castells’in (2010) tanımladığı biçimiyle ağ toplumuna evrilmiştir. 1980’lerden itibaren gelişen dijital altyapılar bilgiye erişimi kolaylaştırmış, ancak eşzamanlı olarak veri güvenliği, kişisel mahremiyet ve dijital eşitsizlik gibi yeni sorun alanlarını da gündeme taşımıştır (Özden, 2022). Bulut bilişim, mobil uygulamalar ve yapay zekâ destekli sistemler, bireylerin gündelik hayatının vazgeçilmez parçaları hâline gelmiştir (Deguchi ve diğ., 2020).

Toplum 4.0, yalnızca üretim biçimlerini değil, emek formlarını da kökten değiştirmiştir. Bilişsel emek ve dijital beceriler, bireylerin toplumsal konumlarını belirleyen başlıca faktörler hâline gelmiştir. Serbest zamanlı çalışma biçimleri, platform tabanlı ekonomi ve uzaktan çalışma gibi olgular, bu yeni iş bölümü anlayışının temelini oluşturmaktadır (Saracel ve Aksoy, 2020). Katılımcı dijital platformlar aracılığıyla bireyler, bilgi tüketiminin ötesine geçerek üretim süreçlerine dâhil olmakta; böylece kamusal söylemin şekillendiği dijital alanlar yeni toplumsal ifade biçimlerine zemin hazırlamaktadır” (Gürakan ve Uzunırmak, 2025).

Ancak bu dijitalleşme süreci, bilgiye erişimde adaletin sağlanmasını da tartışmalı hâle getirmiştir. Dijital uçurum, veri tekelleşmesi ve algoritmik önyargılar, bilgi toplumunun potansiyel eşitsizlik üretme risklerini artırmaktadır. Bu nedenle Japonya tarafından geliştirilen Toplum 5.0 vizyonu, bilgi toplumunun eleştirel mirasını daha insan odaklı, etik ve kapsayıcı bir çerçevede yeniden yapılandırmayı hedeflemektedir (Deguchi ve diğ., 2020).

2.6.5 Toplum 5.0 süper akıllı toplum

Toplum 5.0 kavramı, Japonya Hükümeti tarafından 2016 yılında yayımlanan “Beşinci Bilim ve Teknoloji Temel Planı” ile literatüre kazandırılmış ve uluslararası düzeyde dikkat çekici bir gelecek vizyonu olarak sunulmuştur (Deguchi ve diğ, 2020).

Bu yaklaşım yalnızca teknolojik gelişmelerin teşvikiyle sınırlı kalmayıp, toplumsal refahın artırılmasını ve yaşam kalitesinin yükseltilmesini hedefleyen entegre bir dönüşüm paradigmasıdır.

Siber ve fiziksel sistemlerin bütüncül bir yapıda kaynaştırılması yoluyla, ekonomik büyüme ile sosyal sorunlara çözüm üretme hedeflerini eş zamanlı olarak gerçekleştirmek amaçlanmaktadır (Deguchi ve diğ, 2020; Fukuyama, 2018).

Toplum 5.0 vizyonu dört temel prensip üzerine inşa edilmiştir:

- İnsan Odaklılık: Teknolojik gelişmelerin öncelikle insan ihtiyaçlarını karşılamaya hizmet etmesi,
- Siber-Fiziksel Entegrasyon: IoT, yapay zekâ ve büyük veri gibi teknolojilerin entegre biçimde kullanılması,
- Veriye Dayalı Yönetişim: Karar alma süreçlerinin nesnel verilere dayanması,
- Sürdürülebilir ve Kapsayıcı Gelişim: Ekolojik dengeyi ve toplumsal eşitliği gözeterek kalkınma anlayışı (Deguchi ve diğ, 2020; Çalış Duman, 2022).

Bu model, yalnızca teknolojik kapasite artışıyla sınırlı olmayan, sosyal, ekonomik ve yönetsel sistemlerde de yeniden yapılanmayı gerektiren bir paradigma değişimini temsil eder. Eğitimden ulaşıma, sağlık hizmetlerinden kamu yönetimine kadar birçok alanda dijital çözümlerle entegre edilmiş yenilikçi uygulamalar önerilmektedir. Örneğin, sağlık alanında giyilebilir sensörler ve bakım robotları, eğitimde kişiselleştirilmiş dijital platformlar, ulaşımda otonom ulaşım sistemleri ve yönetimde açık veri odaklı şeffaflık uygulamaları bu vizyonun uygulama örneklerindedir (Fukuyama, 2018; Deguchi ve diğ, 2020; Özden, 2022).

Toplum 5.0 çoğu zaman Endüstri 5.0 kavramıyla birlikte ele alınır. Endüstri 5.0, otomasyona dayalı Endüstri 4.0 yaklaşımını daha insan odaklı ve çevresel sürdürülebilirliği gözeterek bir üretim modeline evriltirken; Toplum 5.0 bu dönüşümü

yalnızca üretim süreçleriyle sınırlamayıp, gündelik yaşamın tüm alanlarına yaygınlaştırmayı amaçlamaktadır. Diğer bir ifadeyle, Endüstri 5.0 “nasıl üretmeliyiz” sorusunu merkezine alırken, Toplum 5.0 “nasıl daha iyi bir yaşam kurulabilir” sorusuna yanıt arar (Huang ve diğ, 2022; Çalış Duman, 2022).

Bu yaklaşımın ortaya çıkışında, Japonya’nın karşı karşıya olduğu demografik ve yapısal sorunlar önemli bir rol oynamıştır. Özellikle yaşlanan nüfus, kırsal alanların boşalması ve altyapının eskimesi gibi sorunlara yanıt arayışı, Toplum 5.0 vizyonunu şekillendirmiştir (Fukuyama, 2018). Ancak benzer yapısal zorlukların farklı ülkelerde de gözlemlenmesi, Japonya’nın bu vizyonunun küresel bir model olarak değerlendirilebileceğini göstermektedir (Çalış Duman, 2022).

Bununla birlikte, bu vizyonun sürdürülebilirliğinin yalnızca teknolojik gelişmeye değil; etik yönetim anlayışına, veri güvenliğine ve dijital kapsayıcılığa bağlı olduğu unutulmamalıdır. Özellikle marjinalleştirilmiş grupların dönüşüm süreçlerine etkin katılımı ve insan onuruna saygılı bir dijital toplum yapısının inşası, bu dönüşümün başarısı için vazgeçilmez koşullardır (Deguchi ve diğ, 2020; Gürakan ve Uzunırmak, 2025).

2.6.6 Toplumların evrimi ve kentsel mekânın yeniden üretimi

Toplumların tarihsel gelişim süreci, yalnızca üretim araçlarındaki dönüşümleri değil, aynı zamanda mekânın biçimlenmesi, anlamlandırılması ve kullanım biçimlerinde de köklü değişimleri beraberinde getirmiştir. Lefebvre’ye (1991) göre, toplumsal yapılar yalnızca ekonomik sistemleriyle değil, aynı zamanda bu sistemlerin yön verdiği ideolojik ve sosyal dinamiklerle şekillenen özgün mekân üretim süreçleriyle de tanımlanır.

Toplum 1.0 olarak tanımlanan avcı-toplayıcı dönemde mekân, Soja’nın (1996) “Firstspace” kavramına paralel olarak, somut ve fiziksel gerçeklik düzeyinde algılanan bir alan olarak karşımıza çıkar. Bu evrede yerleşim alanları geçicidir; barınaklar ve gündelik yaşam pratikleri doğayla bütünleşmiş bir mobilite içinde sürdürülür. Ingold’a (2000) göre mağaralar, kutsal dağlar ve nehirler gibi doğal oluşumlar, ritüel odaklı mekânsal referanslar olarak işlev görürken; Lefebvre’in tanımıyla “doğal mekân” henüz soyutlamalardan, bölünmelerden ve iktidar kodlamalarından arınmış durumdadır.

Tarım toplumuna geçişle birlikte (Toplum 2.0), üretimin mekânsal sabitlemesi başlar. Tarım temelli üretim biçimleri, yerleşik düzenin gelişmesine ve ilk kentlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlar. Bu süreç, Soja'nın "Secondspace" olarak nitelendirdiği, temsili ve ideolojik içeriklerle yüklü mekânların oluşumunu da beraberinde getirir. Tapınaklar, zigguratlar ve merkezi yapılar, yalnızca fiziksel değil, aynı zamanda sembolik anlamlarla donatılmış kentsel düzenlemelerin parçası hâline gelir (Soja, 1996). Mekânın bu dönemdeki tipik özellikleri arasında işlevsel ayrımlar, merkezîyetçi yerleşme modelleri ve iktidar yapılarını mekâna yansıtan sembolik mimari öğeler yer alır (Trigger, 2003).

Sanayileşme evresiyle birlikte (Toplum 3.0), mekânsal yapı daha rasyonelleşmiş, işlevsel olarak ayrıştırılmış ve ölçülebilir bir düzleme geçer. Lefebvre'in (1991) tanımladığı "soyut mekân" bu aşamada belirginleşir; kent planlaması üretim ilişkilerini yansıtan parçalı yapılar etrafında biçimlenir. Modern mekânsal kuramların oluşumunda, Haussmann'ın Paris'e yönelik radikal düzenlemeleri, Howard'ın Bahçe Kent kuramı ve Le Corbusier'nin Ville Radieuse projesi, endüstri toplumunun üretkenlik, işlevsellik ve düzen temelli kentsel vizyonunu yansıtan temel yaklaşımlar olarak öne çıkmaktadır.

Bilgi toplumunun yükselişiyle birlikte (Toplum 4.0), Castells'in (2000) "akış mekânı (space of flows)" kavramı, mekân anlayışının yeniden ele alınmasını zorunlu kılmıştır.

Fiziksel yerleşimlerin sınırları giderek silinirken, dijital iletişim ağları mekânın yeni belirleyicileri haline gelmiş; kentler, bu dijital bilgi akışlarının düğüm noktaları olarak işlev kazanmaya başlamıştır.

Bu mekânsal dönüşüm, Edward Soja'nın "Thirdspace" yaklaşımıyla da örtüşecek şekilde, mekânın yalnızca somut bir fiziksel alan ya da zihinsel bir temsil düzeyiyle sınırlı kalmaksızın; deneyimsel, katmanlı ve çoklu anlam üretimine açık bir yapı olarak ele alınmasını mümkün kılmaktadır (Soja, 1996). Bu bağlamda, dijital altyapılarla bütünleşen, esnek kullanıma olanak tanıyan ve çok işlevli nitelikler taşıyan yeni kamusal mekân tasarımları giderek önem kazanmaktadır.

Toplum 5.0 evresinde ise, fiziksel çevre ile dijital ortamların etkileşim halinde olduğu, senkronize ve iç içe geçmiş bir "siber-fiziksel" mekânsallık ortaya çıkmakta; bu hibrit yapı, kentsel deneyimin yeniden kurgulanmasına olanak

tanımlanmaktadır. Bu yeni mekânsallık, siber-fiziksel sistemlerin bütüncül biçimde entegrasyonu ile tanımlanırken; veri odaklı yönetim mekanizmaları, yapay zekâ destekli planlama modelleri, dijital ikiz teknolojileri ve kullanıcı davranışlarını gözetilen mekânsal tasarım stratejileri dönemin karakteristik unsurlarını oluşturmaktadır (Peldon ve diğ., 2024). İnsan odaklı tasarım ilkeleri, dezavantajlı grupların mekâna eşit erişimini gözetilen kapsayıcı stratejiler ve etik veri yönetimi, çağdaş planlama anlayışının merkezinde yer almaktadır.

Planlama artık yalnızca fiziksel yapı üretimine odaklı bir etkinlik olmaktan çıkmış; çok katmanlı dijital, sosyal ve çevresel sistemlerin entegrasyonunu gerektiren karmaşık bir yönetim pratiğine dönüşmüştür. Doğadan dijital mekâna uzanan bu dönüşüm hattı, mekânın yalnızca teknolojiyle değil, aynı zamanda etik, sosyal adalet ve insan onuru temelli yeniden üretimini zorunlu kılmaktadır. Dolayısıyla her toplumsal formasyon yalnızca üretim ilişkilerini değil, aynı zamanda kendine özgü mekânsal rejimleri de yaratmıştır. Günümüz planlama disiplini, bu tarihsel süreçleri göz önünde bulundurarak yapılar kadar ilişkileri, deneyimleri ve etkileşim biçimlerini de tasarlama sorumluluğunu üstlenmektedir.

Çizelge 2.1: Toplumların kentsel mekâna etkisi.

Toplum Aşaması	Mekân Tipi	Temel Özellikler
Toplum 1.0	Doğal Mekân	Göçebe yaşam, simgesel yer belirleme, kutsal coğrafyalar
Toplum 2.0	Yerleşik Mekân	Tapınak-merkezli kentler, sınıfsal ayrışma, merkez-çevre yapısı
Toplum 3.0	Fonksiyonel Mekân	Sanayi bölgeleri, ulaşım aksları, modernist kent morfolojisi
Toplum 4.0	Ağsal ve Hibrit Mekân	Dijital altyapı, veri merkezleri, yarı-kamusal mekânlar, çok merkezli kent
Toplum 5.0	Siber-Fiziksel Mekân	Veri temelli tasarım, akıllı altyapılar, dijital ikizler, etik ve kapsayıcı mekân üretimi

3. ÇOK KATMANLI KENTSEL BELLEĞİN KARŞILAŞTIRMALI OKUMASI: AVRUPA VE BALKAN KENTLERİNDEN ÖRNEKLER

Bu bölümde palimpsest kavramı bağlamında Bursa kenti ile benzer karakterler sergileyen İspanya'nın Toledo kenti ile Bosna Hersek'in Saraybosna kenti tarihsel ve kültürel önem, tarihsel katmanlar ve kentsel morfoloji, sosyo-kültürel katmanlar ve kentsel kimlik olmak üzere dört başlık altında analiz edilmiştir.

Toledo, Saraybosna ve Bursa farklı tarihsel bağlamlarda oluşmuş fakat benzer palimpsest karakterler sergileyen kentlerdir (Şekil 3.1). Bu üç kent de geçmişin izlerini silmeden yeni dönemlerle birlikte yaşamayı başarabilmiş, kentsel hafızayı yalnızca korumakla kalmayıp yeniden üretmiştir. Bu analiz, kent kimliğinin süreklilik ve dönüşüm dengesine nasıl uyum sağladığını göstermektedir.

Şekil 3.1: Toledo, Saraybosna, Bursa.

3.1 Toledo Kenti

İspanya'nın merkezinde, Madrid'in yaklaşık 80 km güneyinde, üç tarafı Tajo Nehri ile çevrili bir konumda yer alan Toledo, Roma, Vizigot, Endülüs Emevi ve Katolik İspanya dönemlerini ardışık biçimde barındıran tarihî katmanlarıyla Avrupa'nın en belirgin palimpsest kentlerinden biri olarak kabul edilmektedir (Burnett, 2001; Menocal, 2003; Nickson, 2012). Özellikle Endülüs döneminde Hristiyanlık, Yahudilik ve İslam'ın bir arada varlık gösterdiği çokkültürlü yapısı, kentin mimari ve mekânsal düzenlemelerinde dini hoşgörünün somut izdüşümleri olarak gözlemlenmektedir (Dodds, 1992; Menocal, 2003; Taj, 2014).

3.1.1 Toledo'nun tarihsel ve kültürel önemi

Toledo'nun tarihsel önemi, yalnızca siyasi ve askerî süreçlerle sınırlı olmayıp aynı zamanda kültürel, dinî ve entelektüel etkileşimlerin yoğun biçimde yaşandığı çok katmanlı yapısıyla da açıklanabilir. Özellikle 12. yüzyıldaki çeviri hareketleri ve dinî çoğulluğa dayalı entelektüel ortam, şehri Avrupa tarihinde merkezi bir bilgi üretim alanına dönüştürmüştür (Burnett, 2001; Menocal, 2003; Dodds, 1992). Yüzyıllar boyunca farklı siyasi otoriteler tarafından yönetilen Toledo, her bir dönemle birlikte yeni kültürel ve mekânsal katmanlar kazanmış; bu süreç, kenti açık bir palimpsest olarak okunabilir hâle getirmiştir (Nickson, 2012; Taj, 2014; Menocal, 2003).

Toledo kentine ilişkin belgelenmiş tarihsel kayıtlar, Roma İmparatorluğu dönemine dek uzanmakta olup, bu süreçte kent "Toletum" ismiyle anılmış ve özellikle askeri-stratejik konumu ile yönetsel işlevleri açısından önemli bir merkez niteliği taşımıştır. Bugün hâlâ varlığını sürdüren Roma köprüleri, yolları ve sur kalıntıları kentin morfolojik sürekliliğini yansıtan önemli unsurlardır (Tolan ve diğ., 2013). 6. yüzyılda Vizigotlar tarafından başkent ilan edilen Toledo, erken Hristiyanlık döneminde İspanya'daki en eski piskoposluk merkezlerinden biri olarak Hristiyanlığın yayılmasında kilit bir rol oynamıştır (Scales, 2003).

Toledo, 711 yılında Müslümanların İber Yarımadası'na girmesiyle birlikte İslam idaresine dâhil olmuştur. Özellikle 8. ve 9. yüzyıllarda Arap mimarisi, bilimsel üretim ve kültürel etkileşim açısından önemli bir merkez hâline gelmiştir. Bu dönemde camiler, medreseler, su kemerleri ve hamamlar gibi yapılar inşa edilerek İslam kent morfolojisi kentte belirginleşmiştir (Dodds, 1992; Ruggles, 2011). Takip

eden yüzyıllarda ise Toledo çeviri faaliyetlerinin yoğunlaştığı bir entelektüel merkez olarak öne çıkmış, Arapça'ya çevrilen antik Yunan metinleri buradan Latince'ye aktarılmış ve bu bilgi aktarımı Avrupa Rönesansı'nın düşünsel temellerini hazırlamıştır (Burnett, 2001).

Toledo'nun tarihsel önemini belirleyen en ayırt edici dönemlerden biri 11. ve 15. yüzyıllar arasında yaşanan La Convivencia (birlikte yaşamak) sürecidir. Bu dönemde Müslüman, Hristiyan ve Yahudi topluluklar, kentte eşzamanlı olarak var olmuş; her biri kendi mahallelerinde ibadetlerini yerine getirip kültürel etkinliklerini sürdürebilmiştir (Dodds, 1992; Menocal, 2003). La Convivencia dönemine ait sinagoglar, camiler ve katedraller, kent dokusu içinde eşzamanlı biçimde yer almakta; bu çoklu dini yapılar, Toledo'nun karakterine yalnızca fiziksel değil, aynı zamanda sembolik bir derinlik de kazandırmaktadır (Taj, 2014; Ruggles, 2011).

Toledo, La Convivencia döneminde hem bir hoşgörü şehri hem de bir entelektüel üretim merkezi olarak Avrupa tarihinde özgün bir konuma yerleşmiştir. Müslüman, Hristiyan ve Yahudi âlimlerin birlikte çalıştığı "Toledo Çeviriler Okulu" İslam felsefesinin ve klasik bilginin Latinceye aktarılmasında temel bir rol oynamıştır (Burnett, 2001).

1085 yılında Kastilya Kralı VI. Alfonso'nun yönetiminde Hristiyanlar tarafından ele geçirilen Toledo, Reconquista sürecinin simgesel kentlerinden biri hâline gelmiştir. Ancak bu egemenlik değişimi, önceki dönemlerin tüm izlerini silmek yerine, onları yeniden işlevlendiren bir mekânsal dönüşüm süreciyle birlikte gerçekleşmiştir. Bu bağlamda camiler kiliselere dönüştürülmüş, Yahudi mahalleleri fiziksel olarak korunmuş ve bazı dinî yapılar birleştirilerek kullanılmaya devam edilmiştir. Böylece Toledo'nun kentsel mekânı, dönüşerek varlığını sürdürmüş ve çok katmanlı bir kimlik üretmiştir (Nickson, 2012; Dodds, 1992; Tolan ve diğ., 2014).

16.yüzyıla kadar İspanya'nın siyasi ve dini başkenti olarak önemini sürdüren Toledo, Madrid'in yükselişine dek hem krallığın yönetim merkezi hem de Katolik Kilisesi'nin ana odağı konumundaydı. Bu dönemde inşa edilen Toledo Katedrali, İspanyol Gotik mimarisinin en anıtsal örneklerinden biri olarak öne çıkmakta ve

şehrin Katolik kimliğini mekânsal düzlemde temsil etmektedir (Barral i Altet, 2002).

19.yüzyıldan itibaren sanayi devriminin etkilerini sınırlı biçimde yaşayan Toledo, bu sayede tarihî dokusunu büyük oranda koruyabilmiş ve geleneksel kentsel morfolojisini sürdürebilmiştir (Taj, 2014). 1986 yılında UNESCO tarafından Dünya Mirası ilan edilen kent, günümüzde hem tarihî mirasını koruyan hem de bu mirası yeniden temsille turizme entegre eden bir kültür kenti kimliğiyle öne çıkmaktadır (UNESCO World Heritage Centre, 1986). Bu bağlamda kent kimliği, özellikle “Üç Din Şehri” (Three Cultures City) söylemiyle pazarlanmakta; bu da geçmişten gelen çok katmanlı yapının çağdaş kentsel anlatı içinde sürdürülebilir biçimde kullanıldığını göstermektedir (Taj, 2014; Tolan ve diğ., 2014).

3.1.2 Toledo'nun tarihsel katmanları ve kentsel morfolojisi

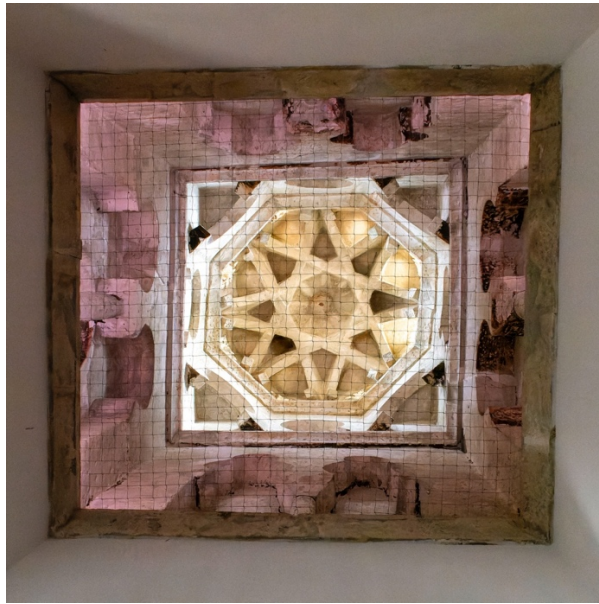
Toledo'nun kentsel morfolojisi, tarih boyunca farklı medeniyetlerin ve egemenlik biçimlerinin art arda değil, üst üste binerek kent dokusunu şekillendirmesiyle oluşmuş; bu nedenle kent, tipik bir palimpsest yapıya bürünmüştür (Nickson, 2012; Taj, 2014). Her tarihsel dönem, kente yeni bir morfolojik ve mekânsal katman eklemiştir; ancak bu katmanlar, birbirini ortadan kaldırmak yerine bir arada var olabilmektedir. Günümüzde Toledo'nun kent dokusu, Roma döneminin planlama anlayışından Arap sokak düzenine, Gotik ve Rönesans mimarisinden modern dönem restorasyonlarına kadar geniş bir mekânsal çeşitliliği bünyesinde barındırmaktadır (Nickson, 2012; Menocal, 2003).

Roma ve Vizigot Katmanı: Toledo'nun mekânsal gelişimi, Roma döneminde inşa edilen yollar, surlar ve köprülerle şekillenmiştir. Şehrin stratejik olarak tepe üzerinde konumlanması, doğal bir savunma avantajı sağlayarak Toledo'yu Roma döneminde önemli bir askeri ve idari merkez hâline getirmiştir (Tolan ve diğ., 2014). Günümüzde hâlen kullanılmakta olan Alcantara Köprüsü ve Roma su kemerleri, bu dönemin fiziksel mirası olarak kentin ilk morfolojik katmanını temsil etmektedir. Roma yerleşimi üzerine inşa edilen Vizigot dönemi yapıları ise Toledo'da ilk dini merkezlerin ve piskoposluk kurumlarının doğmasına neden olmuş; böylece dini işlevlerin mekâna dâhil olmasıyla birlikte kentsel morfolojide dinsel merkezlerin biçimlendiği bir yapı ortaya çıkmıştır (Barral i Altet, 2002).

Endülüs Emevî Katmanı: 8. yüzyılda Müslümanların Toledo'yu fethetmesiyle birlikte kent, Arap-İslam planlama ilkeleri doğrultusunda yeniden şekillenmiş ve özgün bir kentsel morfolojik yapı kazanmıştır. Bu dönemde ortaya çıkan organik sokak dokusu, avlulu konutlar, cami-hamam-çarşı ilişkisi gibi mekânsal örgütlenme biçimleri, Arap-İslam kent modelinin Toledo'daki karşılıklarıdır (Salat, 2010; Ruggles, 2011). Müslüman yönetim altında inşa edilen cami ve medreseler gibi yapılar günümüze çoğunlukla fiziksel izleriyle ulaşmış olsa da sokak dokusu büyük ölçüde korunmuştur. Ayrıca bu dönemde, Müslüman, Yahudi ve Hristiyan toplulukların mahalle temelli mekânsal ayrışması sonucunda çok merkezli bir morfolojik yapı ortaya çıkmıştır (Dodds, 1992; Tolan ve diğ., 2014).

Şekil 3.2: Cristo de la Luz, camiden şapele dönüştürülen yapı (Mortel, 2016).

Şekil 3.3: Cristo de la Luz'un kubbesi (Moreno Santiago, 2006).

Yahudi Katmanı: 12. ve 15. yüzyıllar arasında Toledo'daki Yahudi topluluğu, şehrin güneybatı kesiminde konumlanan ve kendine özgü mimari dokuya sahip bir mahallede yaşamış; bu alan, kentsel morfolojide özgün bir katman olarak belirginleşmiştir (Menocal, 2003). Santa Maria la Blanca ve El Transito Sinagogları, dar sokaklarla birbirine bağlanan bir ağ içinde yer almakta ve yalnızca ibadet mekânları olarak değil, aynı zamanda sosyal ve ticari yaşamın da odakları olarak işlev görmektedir (Dodds, 1992; Ruggles, 2011). Yahudilerin yaşadığı mahalle, barındırdığı çok yönlü yapılar ve kendine özgü mekânsal yerleşim biçimiyle Toledo'nun tarihsel çokkültürlülüğünü yansıtan başlıca kentsel katmanlardan biri olarak dikkat çeker.

Hristiyan Reconquista ve Gotik-Rönesans Katmanı: 1085 yılında Kastilya Krallığı'nın Toledo'yu ele geçirmesiyle başlayan Reconquista süreci, kentteki İslamî yapıların önemli bir kısmının Hristiyan dini anlayışı ve estetik değerlerine uygun biçimde dönüştürülmesini beraberinde getirmiştir. Bu dönemde Gotik ve Rönesans stilleri başta olmak üzere Batı Avrupa'ya özgü mimari üsluplarda birçok yeni yapı inşa edilmiş; camiler kiliselere çevrilmiş, Rönesans ve Barok tarzındaki yapılar kentin silüetinde belirgin değişiklikler yaratmıştır. (Barral i Altet, 2002; Nickson, 2012). Dönemin mimari üsluplarını yansıtan başlıca yapılar arasında Toledo Katedrali, San Juan de los Reyes Manastırı ve Alcázar Sarayı öne çıkmaktadır. Bu anıtsal yapılar, kentin mevcut sokak dokusu büyük ölçüde korunarak inşa edilmiş; böylece mekânsal süreklilik bozulmadan yeni döneme özgü kimlik unsurları kentsel dokuya entegre edilmiştir (Dodds, 1992).

Şekil 3.4: Santa Maria la Blanca, sinagogdan şapele dönüştürülen ve günümüzde müze olan yapı (Quezada, 2022).

Modern Dönem ve Koruma Katmanı: 19. yüzyıldan itibaren Toledo, İspanya'daki sanayileşme sürecinden görece sınırlı etkilenmiş; bu durum kentin tarihî dokusunun korunmasını kolaylaştırmıştır. 20. yüzyılın ortalarından itibaren, özellikle Franco rejimi sonrasında yürürlüğe giren koruma politikaları çerçevesinde Toledo'nun çokkültürlü geçmişi, İspanyol kimliğinin yeniden inşasında bir "ulusal miras anlatısı" olarak ön plana çıkarılmıştır (Diaz-Andreu, 2007; Labanyi, 2002). Bu süreçte uygulanan restorasyon projeleri, yalnızca fiziksel katmanların değil, aynı zamanda geçmişe dair sembolik anlamların da yeniden üretilmesini sağlamıştır. 1986 yılında UNESCO tarafından Dünya Mirası ilan edilmesiyle birlikte, Toledo'nun küresel düzeyde tanınırlığı artmış ve çok katmanlı tarihsel kimliği uluslararası bir koruma çerçevesi içinde yeniden temsil edilmiştir (UNESCO World Heritage Centre, 1986).

Toledo, ardışık medeniyetler boyunca üst üste inşa edilen fiziksel ve kültürel katmanlarıyla tam anlamıyla bir palimpsest kent olarak tanımlanabilir. Kentte bir sokakta yürürken bir Roma köprüsünü geçip Arap dönemine ait bir dar sokakta ilerleyerek bir sinagogun önünden Gotik bir katedrale ulaşmak mümkündür. Bu eşzamanlı varoluş hâli, Lefebvre'in "mekânın üretimi" kuramında ifade ettiği gibi, mekânın sadece fiziksel değil; aynı zamanda tarihsel, simgesel ve zihinsel olarak da üretildiğini ortaya koyar (Lefebvre, 1991). Bu bağlamda Toledo'daki mekânsal geçişler yalnızca morfolojik değil; aynı zamanda toplumsal hafıza, kimlik ve temsille ilişkili çok katmanlı deneyimler olarak okunabilir (Taj, 2014; Soja, 1996).

3.1.3 Toledo'nun sosyo-kültürel katmanları

Toledo'nun sosyo-kültürel yapısı, farklı dini ve etnik toplulukların aynı kentsel mekân içerisinde hem eşzamanlı hem de ardışık biçimde yaşadığı nadir Avrupa kentlerinden biri olarak şekillenmiştir. Roma ve Vizigot dönemlerinden sonra gelen Endülüs Emevî hâkimiyeti, Yahudi Altın Çağı ve Reconquista süreci, kentsel sosyal örgütlenmeyi çok katmanlı bir yapıya dönüştürmüştür (Taj, 2014; Dodds, 1992). Bu tarihsel süreklilik, mahallelerin birer sosyal birim olarak varlığını korumasında ve dini kurumların (sinagoglar, camiler, kiliseler) kent morfolojisindeki temsillerinde açıkça izlenebilmektedir (Burnett, 2001; Menocal, 2003).

İslam, Yahudilik ve Hristiyanlığın Sosyal Mekânda Birlikteliği (La Convivencia): 11. ve 15. yüzyıllar arasında Toledo, Avrupa tarihinde nadir görülen bir dini

hoşgörü dönemine tanıklık etmiştir. “La Convivencia” olarak adlandırılan bu dönemde Müslümanlar, Yahudiler ve Hristiyanlar, kentsel mekân içerisinde birbirinden ayrılmış mahallelerde kendi ibadet pratiklerini ve toplumsal örgütlenmelerini sürdürebilmişlerdir (Menocal, 2003; Taj, 2014).

Müslümanlar özellikle 8.-11. yüzyıllarda, zanaatkârlık, bilim ve şehircilik alanlarında etkili olmuş; bu etkinin izleri cami, hamam ve çarşı gibi yapılarda gözlemlenmiştir (Taj, 2014). Yahudi cemaati ise 12.–15. yüzyıllar arasında yaşanan “Yahudi Altın Çağı” süresince entelektüel üretim ve ekonomik faaliyetlerde ön plana çıkmıştır. Toledo’nun Juderia bölgesi, bu cemaatin sosyal yaşamını sürdürdüğü özgün bir mekânsal yapı sunmaktadır (Dodds, 1992).

Reconquista sonrası Hristiyan nüfus siyasi ve dini üstünlük kazanmış olsa da uzun bir süre boyunca diğer cemaatlerle ortak yaşam alanlarını paylaşmaya devam etmiştir. Topluluklar mahalleler düzeyinde ayrılsa da ticaret, çeviri faaliyetleri ve gündelik yaşam gibi pratiklerde birbirleriyle yoğun bir etkileşim içinde olmuşlardır (Burnett, 2001).

Bu yapı, Osmanlı’daki “millet sistemi” ne benzer şekilde, dini temelli fakat görece özerk sosyal alanların bir arada bulunduğu kentsel bir düzeni temsil etmektedir.

Çeviri Hareketi ve Bilgi Kültürünün Paylaşımı: 12.yüzyıldan itibaren Toledo’da gelişen Toledo Çeviriler Okulu, kentin sosyo-kültürel katmanlarını benzersiz kılan en önemli entelektüel süreçlerden biridir. Bu merkezde Müslüman, Yahudi ve Hristiyan âlimler bir araya gelerek, Antik Yunan metinlerinin Arapça çevirilerinden yola çıkarak bunları Latinceye aktarmışlardır (Burnett, 2001). Bu faaliyetler yalnızca bilimsel bilginin aktarımını değil, aynı zamanda çok dinli ve çok kültürlü toplumların birlikte üretim pratiği yoluyla toplumsal etkileşimini de temsil etmektedir (Taj, 2014).

Toledo bu yönüyle yalnızca birlikte yaşama değil, birlikte anlama, üretme ve aktarma kültürünün mekânı olarak da öne çıkmıştır. Böylece kent, Avrupa entelektüel tarihinde yalnızca bir bilgi aktarım köprüsü değil, aynı zamanda kültürel çoğulluğun iç içe geçtiği bir zihinsel ve sembolik mekân haline gelmiştir (Menocal, 2003).

Reconquista Sonrası Ayrışma ve Kimlik Yeniden Üretimi: 15.yüzyıldan itibaren Katolik egemenliğinin güçlenmesiyle birlikte Toledo’da dini çoğulculuk yerini

zorunlu ayrışma ve dönüşüm süreçlerine bırakmıştır. 1492 yılında Yahudi cemaatinin İspanya'dan sürülmesi ve Müslümanların zorla Hristiyanlaştırılması, kentteki sosyal çeşitliliğin demografik olarak ciddi şekilde zayıflamasına neden olmuştur (Netanyahu, 2001; Kamen, 2014).

Ancak bu süreçte kentsel dokunun fiziksel sürekliliği büyük oranda korunmuştur. Sinagoglar kiliseye dönüştürülmüş, camiler ise yeni işlevlerle yaşamaya devam etmiştir (Ruggles, 2011). Dini ve etnik grupların kentten uzaklaştırılmasına rağmen, bu yapıların mekânsal izleri silinmemiş; böylece Toledo'da geçmişin bastırıldığı ancak tamamen yok edilemediği bir sosyo-mekânsal palimpsest oluşmuştur (Dodds, 1992). Bu durum, kent kimliğinin yalnızca mevcut nüfusun temsiliyle değil, bastırılan hafızaların fiziksel kalıntılarıyla da şekillendiğini göstermektedir.

Günümüzde Sosyo-Kültürel Temsiller: Günümüzde Toledo'nun sosyal yapısı büyük ölçüde Katolik İspanyol kimliğiyle örtüşmekte olsa da kent kimliğinin inşasında tarihsel çokkültürlülük güçlü bir temsili öge olarak yaşamaktadır. Toledo'nun 1986 yılında UNESCO tarafından Dünya Mirası Listesi'ne dâhil edilmesi, şehrin tarihsel belleği ve katmanlı yapısı üzerinden uluslararası düzeyde kültürel bir simgeye dönüşmesini sağlamıştır. Bu çerçevede Toledo, sıkça "Üç Din Şehri" ya da "Toleransın Kenti" gibi tanımlamalarla anılmakta; çokkültürlü geçmişi müzeler, anıtsal yapılar ve çeşitli kültürel organizasyonlar yoluyla günümüz kimlik anlatılarına taşınmaktadır (UNESCO World Heritage Centre, 1986; Labanyi, 2002).

Yahudi yerleşim alanları ile tarihsel sinagog yapıları, geçmişe ait mekânsal ve simgesel mirasın günümüzdeki kent kimliği anlatıları içerisinde nasıl yeniden anlamlandırıldığını açık biçimde ortaya koymaktadır. Bu yeniden temsil süreçleri aynı zamanda, kültürel mirasın tanıtımı ve ulusal hafıza inşası politikaları bağlamında da dikkate değer bir işlev üstlenmektedir (Diaz-Andreu, 2007).

3.1.4 Toledo'nun kentsel kimliği

Toledo'nun kentsel kimliği, tarih boyunca biriktirdiği dini, kültürel ve mimari katmanların üst üste binmesiyle oluşmuştur. Bu katmanlar çoğu zaman birbirini silmeden, dönüşerek varlığını sürdürmüştür; bu durum şehri yalnızca fiziksel değil, aynı zamanda sembolik ve kolektif hafıza düzeyinde de bir palimpsest kent haline getirmiştir (Nickson, 2012; Diaz-Andreu, 2007).

Henri Lefebvre'in "mekânın üretimi" kuramında vurguladığı gibi, mekân yalnızca fiziksel bir form değil; aynı zamanda toplumsal ilişkiler, temsil biçimleri ve ideolojik kurgular aracılığıyla inşa edilir (Lefebvre, 1991). Bu bağlamda Toledo'nun kentsel kimliği, geçmişe ait yapısal unsurlar kadar, bu unsurların nasıl hatırlandığı, yeniden temsil edildiği ve bugünkü anlamlandırma pratiklerine nasıl dâhil edildiği ile şekillenmektedir.

Dolayısıyla Toledo'da kentsel kimlik, yalnızca maddi mirasın korunmasından değil; bu mirasın anlatılaştırılması, yeniden yorumlanması ve sosyal bellekteki temsiliyetinden de beslenmektedir.

Toledo'nun kentsel yapısı, farklı dönemlere ait morfolojik katmanların eşzamanlı varlığı ile tanımlanabilir. Kentte Roma dönemine ait yollar, Endülüs döneminin organik sokak dokusu, Yahudi Mahallesi'nin özgün yapısı, Gotik ve Rönesans dönemine ait kiliseler ile camiden kiliseye dönüştürülmüş yapılar birlikte varlığını sürdürmektedir.

Bu çok katmanlılık, Kevin Lynch'in (1960) kent algısı kuramında ortaya koyduğu paths, edges, nodes, landmarks and districts (yollar, sınırlar, düğüm noktaları, simgeler ve bölgeler) kavramsal çerçevesiyle birebir örtüşmektedir. Lynch'e göre bir kent, kullanıcılarının zihninde bu beş öge üzerinden algılanır ve anlam kazanır. Toledo bu bağlamda hem tarihsel hem de algısal bir palimpsesttir.

- Yollar (Paths): Roma aksları ve Endülüs dönemine ait organik sokaklar kentte eş zamanlı varlık gösterir.
- Bölgeler (Districts): Yahudi, Müslüman ve Hristiyan mahalleleri, mekânsal sınırları günümüzde dahi okunabilir biçimde korunmuştur.
- Simgeler (Landmarks): Toledo Katedrali, Alcázar, El Transito Sinagogu, Santa María la Blanca ve Alcántara Köprüsü gibi yapılar, kentin çok kimlikli geçmişini simgesel olarak temsil etmektedir.
- Düğümler (Nodes): Zocodover Meydanı gibi kamusal alanlar bu farklı bölge ve yolların kesişim noktalarıdır.
- Sınırlar (Edges): Tajo Nehri gibi doğal sınırlar ile sur duvarları, kentsel bölünmeyi belirleyen fiziksel eşiklerdir.

Bu çok katmanlı yapı, Toledo'nun yalnızca fiziksel değil aynı zamanda algısal ve simgesel bir harita olarak da okunmasını mümkün kılmaktadır (Lynch, 1960).

Toledo’da kentsel kimlik yalnızca tarihsel birikimin sonucu olarak değil, aynı zamanda bu tarihsel anlatıların nasıl temsilendiği ve bugünün kültürel politikalarına nasıl entegre edildiği üzerinden şekillenmektedir. Kent günümüzde sıklıkla “Üç Din Şehri” teması üzerinden tanıtılmakta ve pazarlanmaktadır. Bu söylem, Toledo’nun geçmişteki çokkültürlü yapısını, çağdaş turizm ve kültür stratejilerinin temel taşı haline getirmektedir (Taj, 2014; Labanyi, 2002).

Bu temsil politikaları, kentin küresel ölçekte de bir medeniyetler buluşma noktası olarak algılanmasını beraberinde getirmiştir. UNESCO 1986 yılında Toledo’yu Dünya Mirası Listesi’ne alması, bu çok katmanlı tarihsel yapının ve kültürel mirasın evrensel değerini resmen tescillemiştir (UNESCO World Heritage Centre, 1986). Bu statü, yalnızca fiziksel korumayı değil, aynı zamanda simgesel ve anlatısal değerlerin sürekliliğini de teşvik etmektedir.

Toledo, bu bağlamda tarihsel çokkültürlülüğünü bir “temsili kimlik” haline dönüştürmüştür. Kentin geçmişte barındırdığı İslam, Yahudilik ve Hristiyanlık unsurları; günümüzde kültürel miras, evrensel hoşgörü ve medeniyetler buluşması gibi söylemlerle yeniden anlamlandırılmıştır (Menocal, 2003; Tolan ve diğ., 2014).

Ancak bu temsil biçimi tam anlamıyla nötr değildir. Lefebvre’nin (1991) mekânın üretimi kuramı bağlamında düşünüldüğünde, kimlik yalnızca fiziksel katmanlarla değil, aynı zamanda ideolojik ve simgesel temsiller yoluyla da inşa edilmektedir.

Günümüzde Toledo’daki Yahudi ve Müslüman cemaatler, fiziksel mekânda sinagoglar ve cami kalıntıları gibi unsurlarla sembolik düzeyde varlığını sürdürmekte; ancak bu unsurlar artık günlük toplumsal yaşama aktif olarak katılmamaktadır. Dolayısıyla çokkültürlü geçmişin güncel temsili, bir tür kültürel vitrinin ya da belleğin simgesel restorasyonu olarak okunabilir (Dodds, 1992; Labanyi, 2002).

3.2 Saraybosna Kenti

Saraybosna, Bosna-Hersek’in başkenti ve aynı zamanda en büyük kentidir. Kent, Miljacka Nehri boyunca konumlanmış olup, çevresindeki Dinar Alpleri ile coğrafi olarak korunmuş bir vadide yer almaktadır. Bu topoğrafik yapı, tarihsel süreçte hem savunma avantajı sağlamış hem de kentsel gelişimi yönlendirmiştir (Donia, 2006).

Saraybosna sahip olduğu dini ve kültürel çeşitliliği ile Balkanların en önemli kentlerinden biri olarak kabul edilmektedir.

3.2.1 Saraybosna'nın tarihsel ve kültürel önemi

Saraybosna, tarihsel süreç içerisinde Avrupa, Asya ve Ortadoğu'nun kesişiminde yer alarak bu bölgeler arasında kültürel ve coğrafi bir bağlantı noktası işlevi üstlenmiştir. Bu özelliği kentin yalnızca fiziki konumundan değil aynı zamanda sosyo-politik ve kültürel geçişkenliğinden kaynaklanmaktadır.

Osmanlı, Avusturya-Macaristan, Yugoslavya ve bağımsız Bosna-Hersek gibi farklı yönetim biçimlerinin izlerini taşıyan kent çok katmanlı bir kültürel palimpsest niteliği kazanmıştır (Donia, 2006).

Bu bağlamda Saraybosna hem fiziksel mekânı hem de simgesel anlam dünyası ile sıklıkla “Doğu ile Batı'nın buluşma noktası” şeklinde tanımlanmakta; bu tanım, kentsel morfoloji, dini çeşitlilik ve sosyal hafıza katmanları aracılığıyla somutlaşmaktadır (Donia, 2006; Bougarel, 2003). Aynı mahalle sınırları içerisinde cami, kilise ve sinagogların bir arada yer alması, Saraybosna'daki mekânsal uyumun ve kültürler arası geçişin en somut göstergelerinden biridir.

Saraybosna'nın kentsel gelişimi büyük ölçüde Osmanlı dönemine dayanmaktadır. 1463 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun Bosna'yı fethiyle, kentte yoğun bir mimari ve sosyal dönüşüm süreci başlamıştır (Donia, 2006; Malcolm, 1996).

Osmanlı egemenliği döneminde Saraybosna, hızla gelişerek bölgesel ölçekte idari, ticari, eğitimsel ve dini işlevleri bünyesinde toplayan önemli bir kent merkezine dönüşmüştür. Kentte camiler, medreseler, hamamlar, hanlar ve taş köprüler inşa edilmiş; bu yapılaşma klasik Osmanlı kent morfolojisini yansıtan bir çekirdek yerleşim modeli oluşturmuştur (Donia, 2006).

Bu süreçte Saraybosna, İslam coğrafyası ile Avrupa medeniyetleri arasında kültürel bir arayüz olarak konumlanmış; Doğu'nun ruhani mirası ile Batı'nın siyasal ve fiziksel etkilerini bir arada barındıran melez bir kentsel kimlik biçimlendirmiştir (Macek, 2009; Bougarel, 2003).

Osmanlı şehircilik anlayışı doğrultusunda Saraybosna'da çarşı ve mahalle temelli bir mekânsal örgütlenme benimsenmiştir. Şehrin merkezinde konumlanan Başçarşı hem ticari faaliyetlerin yürütüldüğü hem de toplumsal etkileşimin gerçekleştiği bir

çekirdek işlevi görmüştür. Bu yapıyı çevreleyen mahalleler ise dini, kültürel ve sosyal yaşamın odak noktaları olarak şekillenmiştir. Camiler, türbeler, çeşmeler ve arastalar gibi yapılar, sadece işlevsel olmamakta, aynı zamanda Osmanlı kent estetiğini ve İslamî kamusal hayatın simgesel yönlerini de yansıtmaktadır (Donia, 2006; Macek, 2009). Bu yerleşim modeli, günlük yaşamın mahalle ölçeğinde örgütlendiği, çarşının ise kamusal alanın merkezi olarak kurgulandığı klasik Osmanlı kent dokusunun bir örneğidir.

1878 yılında Berlin Antlaşması ile Bosna-Hersek'in Osmanlı yönetimi sona ermiş ve Saraybosna Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun idaresine geçmiştir. Bu yönetim değişikliği, sadece siyasal değil, aynı zamanda kentsel mekânın üretimi açısından da radikal dönüşümler yaratmıştır (Donia, 2006; Malcolm, 1996).

Yeni yönetim, Saraybosna'yı Avrupa metropollerine benzetme hedefiyle kentte kapsamlı bir planlama faaliyeti yürütmüş; geniş bulvarlar, tren istasyonları, kamu yapıları ve yeşil alanlar inşa edilmiştir.

Bu dönemde uygulanan kentsel müdahaleler, geleneksel Osmanlı dokusuna kıyasla rasyonel, simetrik ve seküler bir kent anlayışını temsil etmiş; kent Gotik, Barok ve eklektik tarzlarda inşa edilen yeni yapılarla Batı Avrupa mimarisiyle doğrudan temas kurmuştur (Donia, 2006; Macek, 2009). Böylece Saraybosna, Doğu ile Batı arasında bir morfolojik ve simgesel melezlik barındıran hibrit bir kentsel kimlik geliştirmiştir.

Bu çift yönlü gelişim, Saraybosna'da doğu ve batı uygarlıklarının yalnızca fiziksel olarak değil, aynı zamanda simgesel ve ideolojik düzlemde de yan yana bulunmasına neden olmuştur. Kent, bu bağlamda kültürel bir palimpsest olarak değerlendirilebilir; zira tarihsel dönemlere ait mekânsal ve anlam katmanları birbirinin üstüne inşa edilmiş, ancak silinmeden varlığını sürdürmüştür (Donia, 2006; Soja, 1996).

Nitekim, şehrin kalbi olan Başçarşı'dan batıya doğru ilerledikçe, Osmanlı dönemine ait cami, han ve medreselerden Avusturya-Macaristan dönemine ait katedral, belediye binası ve tiyatro yapıları gibi mimari öğelere geçilmektedir. Bu mekânsal geçiş, aynı zamanda farklı tarihsel dönemlerin ve ideolojilerin kentte nasıl katmanlaştığını ve Lefebvre'in (1991) tanımladığı şekilde mekânın bir üretim süreci olarak nasıl politik anlamlarla yüklendiğini göstermektedir.

20.yüzyıl, Saraybosna için hem modernleşme hem de trajik kırılmalarla şekillenen bir dönem olmuştur. 28 Haziran 1914'te Avusturya-Macaristan Arşidükü Franz Ferdinand'ın Saraybosna'da suikasta uğraması, yalnızca Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasına zemin hazırlamakla kalmamış; aynı zamanda kenti dünya siyasi tarihinin simgesel merkezlerinden biri haline getirmiştir (Foster, 2018).

II. Dünya Savaşı sırasında kent Naziler tarafından işgal edilmiş, Yahudi ve entelektüel kesim ciddi baskılara maruz kalmıştır (Malcolm, 1996). Savaşın ardından Saraybosna, Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti içinde yeniden yapılandırılmış; bu süreçte sosyalist ideolojiye uygun biçimde toplu konut projeleri, kamusal alanlar, kültür merkezleri ve modernist mimari ile yeni bir kent dokusu üretilmiştir (Tatlic ve Zagora, 2025). Bu dönemde, özellikle Novo Sarajevo bölgesinde inşa edilen yerleşim alanları, savaş sonrası dönemde de etnik çeşitlilik ve toplumsal eşitlik söylemi çerçevesinde şekillenmiştir (Bougarel, 2003).

Saraybosna için en yıkıcı dönem, 1992–1995 yılları arasında yaşanan Bosna Savaşı ve özellikle yaklaşık dört yıl süren Saraybosna Kuşatması olmuştur. Bu kuşatma, modern savaş tarihinde en uzun süreli kent kuşatmalarından biri olarak kabul edilmektedir (Macek, 2009).

Kentin yalnızca fiziksel dokusu değil, aynı zamanda toplumsal ve kültürel yapısı da ciddi biçimde tahrip edilmiştir. Kuşatma süresince camiler, kütüphaneler, arşivler, müzeler ve sivil yaşam alanları sistematik olarak hedef alınmış; bu durum kentsel bellekte derin ve onarılması güç izler bırakmıştır (Riedlmayer, 1995).

Özellikle Orta Çağ'a ait elyazmaları, Osmanlı dönemine ait arşiv malzemeleri ve dini yapılar gibi kültürel miras unsurlarının yok edilmesi, Saraybosna'nın kolektif hafızasında telafisi zor boşluklar yaratmıştır.

Bu travmatik dönem, Saraybosna'nın kimliğinde önemli bir “yaralı hafıza katmanı” oluşturmuş, tarihsel sürekliliği mekânsal olarak kesintiye uğratarak şehrin bugünkü morfolojisini ve simgesel değerlerini derinden etkilemiştir.

Bugün Saraybosna, 1990'lar savaşının yıkıcı etkilerine rağmen hem geleneksel hem de çağdaş öğeleri bir arada yaşatmayı başaran bir kent görünümündedir. Sanat ve kültür alanında özellikle Saraybosna Film Festivali gibi etkinlikler, şehrin savaş sonrası kültürel direncini ve yeniden inşa edilen sosyal hafızasını görünür kılmaktadır.

İslam, Katoliklik, Ortodoksluk ve Musevilik gibi dinlerin yapısal izleri ve kentsel mekândaki eş zamanlı varlıkları, şehrin sürdürülen çokkültürlü geçmişini temsil etmeye devam etmektedir. Bu dinî ve etnik çeşitlilik, savaş sonrası ulusötesi kimlik arayışları çerçevesinde ortak bir kolektif kimlik üretiminin temelini oluşturmuştur (Bougarel, 2003; Macek, 2009).

Saraybosna bu yönüyle, yalnızca fiziksel yeniden yapılanma değil, aynı zamanda sembolik yeniden üretim süreçlerinin de mekâna nasıl yansıdığını gösteren örnek bir kent olarak değerlendirilebilir.

Saraybosna'nın tarihsel ve kültürel değeri, yalnızca geçmişe ait yapısal izleri muhafaza etmesinden ibaret değildir; aynı zamanda bu mirası yeniden yorumlayarak mekânsal belleğe dönüştürme ve çağdaş kimlik anlatılarına entegre etme yetisiyle de belirginleşmektedir.

Kent, geleneksel Osmanlı dokusu ile Avusturya-Macaristan döneminin batılı mimarisi arasında kurduğu görsel ve işlevsel diyalog sayesinde, modern kentsel kimlik üretimi bağlamında özgün bir örnek sunmaktadır (Donia, 2006; Kudumovic, 2021).

Özellikle savaş sonrası dönemde oluşturulan anı mekânları, müzeler ve kamusal semboller, Macek'in (2009) de belirttiği gibi, kentin kolektif hafızasını yeniden inşa etme sürecine hizmet etmektedir. Saraybosna'nın çok katmanlı yapısı, kenti Balkan coğrafyasında yalnızca tarihsel açıdan değil; aynı zamanda anlam dünyası ve simgesel temsiller bakımından da öne çıkan özgün bir kent konumuna taşımaktadır.

3.2.2 Saraybosna'nın tarihsel katmanları ve kentsel morfolojisi

Saraybosna'nın bugünkü kentsel morfolojisi, tarihsel süreç boyunca geçirdiği siyasal, kültürel ve mimari değişimlerin birikimli etkisiyle çok katmanlı bir yapıya dönüşmüştür.

Her tarihsel dönem, kent dokusuna farklı mekânsal biçimler, yapısal eklentiler ve morfolojik değişimler kazandırarak Saraybosna'yı belirgin bir sosyo-mekânsal palimpsest örneğine dönüştürmüştür (Lefebvre, 1991; Soja, 1996).

1463 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun Bosna topraklarını ele geçirmesiyle birlikte, Saraybosna'da klasik Osmanlı kentleşme modeli benimsenmiş; merkezde

yer alan çarşı çevresinde konumlanan cami, medrese, han, hamam ve bedesten gibi yapılar, kentin mekânsal düzeninin ana bileşenleri haline gelmiştir.

Bu dönemde Başçarşı, ticaretin, el sanatlarının ve gündelik hayatın merkezi olarak hem fiziksel hem de simgesel düzlemde kent yaşamını yönlendirmiştir (Kudumovic, 2021).

Osmanlı döneminde Saraybosna, mahalle temelli bir kentsel örgütlenme modeliyle şekillenmiştir. Her mahalle, bir cami veya mescit etrafında kümelenmiş olup, bu dini çekirdek etrafında sosyal ve mekânsal birim olarak işlev görmüştür. Mahalleler sıklıkla etnik ve dini kimliklere göre ayrılmış, ancak gündelik yaşamda karşılıklı etkileşim içinde yaşayan bir sosyal mozaik üretmiştir (Donia, 2006).

Mekânsal olarak bu mahalleler; sokağa kapalı, yüksek duvarlı, içe dönük avlulu evler; taş döşeli dar sokaklar, su kaynaklarına yakın yerleşimler gibi unsurlarla karakterize edilmiştir. Bu tür yerleşim özellikleri; güvenliğin sağlanması, mahremiyetin korunması ve yerel iklim koşullarına uygunluk gibi işlevsel nedenlerle biçimlenmiştir (Riedlmayer, 1995; Kudumovic, 2021).

1878 yılında Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan yönetimine geçişi, Saraybosna'nın kentsel yapısında kapsamlı bir dönüşüm sürecini başlatmıştır. Yeni yönetim, kenti Batı Avrupa kentlerine benzetme amacıyla modern şehircilik anlayışını benimsemiş; geleneksel Osmanlı dokusuna bitişik biçimde doğrusal caddeler, geniş bulvarlar, demiryolu altyapısı ve çeşitli kamu yapıları inşa edilmiştir. Bu müdahaleler sonucunda, Başçarşı'nın dar ve kıvrımlı sokak örüntüsü ile Marijin Dvor bölgesinde uygulanan ızgara planlı modern yerleşim deseni arasında keskin bir morfolojik tezat ortaya çıkmıştır. Böylece kentsel dokuda hem geleneksel Osmanlı formu hem de Batı modernizminin planlama anlayışı eşzamanlı olarak varlık göstermeye başlamış; bu durum Saraybosna'nın kent kimliğinde kültürel çeşitliliğin yanı sıra mekânsal çelişkilerin de belirginleşmesine neden olmuştur (Donia, 2006).

İkinci Dünya Savaşı sonrasında ise Saraybosna, Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti'nin planlama vizyonu doğrultusunda modernist ilkeler temelinde yeniden biçimlendirilmiştir. Bu dönemde nüfus artışı ve sanayileşme baskısı kentte merkez dışı büyümeyi zorunlu kılmış; işlevsel ayrılmayı esas alan modernist

yaklaşım ile geniş caddeler, toplu konut blokları ve yeni kamu alanları, kent çeperine yayılmıştır (Gruosso ve Zejnilovic, 2023).

Bu planlama anlayışı, tarihî merkezdeki ince dokulu Osmanlı morfolojisi ile periferideki geniş ölçekli sosyalist blok yapılar arasında keskin bir karşıtlık oluşturmuştur. Saraybosna'nın mekânsal sürekliliği bu dönemde parçalanmış; kent morfolojisi hem yatayda (merkez-çeper farkı) hem de dikeyde (alçak-yüksek yapı farkı) çok katmanlı hale gelmiştir.

1992–1995 yıllarındaki Bosna Savaşı sırasında Saraybosna, modern tarihin en uzun kent kuşatmasına maruz kalmış; bu süreçte kent ciddi fiziksel ve kültürel tahribata uğramıştır. Özellikle Osmanlı dönemine ait yapılar, camiler, hanlar, kütüphaneler, sinagoglar ve kamu binaları sistematik şekilde hedef alınmış; bu durum hem fiziksel dokunun hem de kolektif hafızanın kesintiye uğramasına neden olmuştur (Riedlmayer, 1995).

Savaş sonrasında başlatılan yeniden inşa süreci, yalnızca fiziksel bir iyileştirme değil, aynı zamanda “hafıza mekânlarının” üretimi yoluyla tarihsel kimliğin yeniden tesis edilmesi anlamına gelmiştir. Bu kapsamda, Gazi Hüsrev Bey Camii, Ferhadiye Camii ve Oriyental Enstitü gibi yapılar, UNESCO ve diğer uluslararası kültürel miras kurumlarının katkısıyla orijinaline sadık biçimde restore edilmiş ve yeniden işlevlendirilmiştir (Macek, 2009).

Günümüzde Saraybosna'nın morfolojik yapısı, Osmanlı'dan kalan sokak örgüsü, Avusturya döneminin geniş bulvarları ve savaş sonrası inşa edilen çağdaş anıtlar ile çok katmanlı bir mekânsal anlatı bütünü oluşturmaktadır. Bu katmanlaşma, mekânda ardışık değil eşzamanlı temsiller şeklinde varlık göstermekte; bir cadde boyunca farklı dönemlere ait imgeler ve mimari formlar karşılıklı olarak yer almaktadır (Şekil 3.5).

Saraybosna'nın bu yapısı, sokak düzeninden yapı tipolojilerine, kamusal alan biçimlenmelerinden simgesel anıt yapımına kadar her düzeyde tarihsel süreklilik ve kırılmanın birlikte okunabildiği bir mekânsal palimpsest örneği sunmaktadır.

Şekil 3.5: Minare ve saat kulesi (Redzo, 2025).

3.2.3 Saraybosna'nın sosyo-kültürel katmanları

Saraybosna, yalnızca fiziksel bir mekân olarak değil, aynı zamanda kültürel, dini ve etnik çeşitliliğin iç içe geçtiği bir sosyo-kültürel palimpsest olarak da değerlendirilebilir. Farklı dini toplulukların (Müslümanlar, Katolikler, Ortodokslar ve Yahudiler) yüzyıllar boyunca aynı kentsel alanı paylaşarak bir arada yaşam sürmeleri, Saraybosna'ya çokkültürlü ve çoğulcu bir karakter kazandırmış; kent, bu birlikteliğin ürünü olarak “mozaik şehir” kimliğiyle anılır hâle gelmiştir.

Bu çoğul yapı sadece mimari temsillerde değil; kamu alanlarının kullanım biçimlerinde, mahalle organizasyonlarında ve gündelik yaşam pratiklerinde de

belirgin biçimde gözlemlenmektedir. Camiler, sinagoglar, Katolik ve Ortodoks kiliseleri, neredeyse birbirine yürüme mesafesindedir ve bu durum, mekânın dini eş-zamanlılıkla kurgulanmasını sağlamıştır (Donia, 2006).

Ayrıca bu dini çeşitlilik sosyal etkileşim alanlarında da kendini göstermiş; pazar yerleri, hanlar, hamamlar ve eğitim kurumları bu farklı toplulukların bir araya geldiği kamusal platformlara dönüşmüştür. Bu sosyo-kültürel katmanlaşma yalnızca mekânsal değil, aynı zamanda kolektif hafızayı şekillendiren simgesel bir yapı olarak da işlev görmüştür. Bougarel (2003), bu çok katmanlı yapının Bosna toplumunun tarihsel direnci ve kimlik üretimi açısından belirleyici bir rol oynadığını belirtmektedir.

Osmanlı döneminde Saraybosna, imparatorluğun millet sistemi çerçevesinde örgütlenen çokkültürlü bir sosyal yapıya sahipti. Bu sistem, dini topluluklara kendi iç işleyişlerinde belirli bir özerklik tanıyarak, farklı inanç gruplarının aynı kentsel mekân içinde eşzamanlı varlıklarını sürdürmelerine olanak tanımıştır. Kentteki mahalle organizasyonu büyük ölçüde bu sistem doğrultusunda şekillenmiş; Müslüman, Katolik, Ortodoks ve Yahudi cemaatleri kendi mahallelerinde ibadethaneleri, okulları, mezarlıkları ve vakıf kuruluşları ile yaşamışlardır. Bu yapı, topluluklar arası fiziksel ayrışmayı tesis ederken aynı zamanda çarşılar, pazarlar, hanlar ve hamamlar gibi kamusal alanlarda karşılaşma ve etkileşim olanaklarını korumuştur. Malcolm (1996), bu toplumsal düzenin, farklılıkların bir arada var olmasını mümkün kılan esnek ve pragmatik bir çoğulluk modeli sunduğunu belirtmektedir. Bu yönüyle Saraybosna, yalnızca Osmanlı idaresinde değil, aynı zamanda küresel ölçekte çokkültürlülük tartışmaları bağlamında da dikkate değer bir örnek teşkil etmektedir.

Osmanlı dönemi Saraybosna'sında mahalleler yalnızca fiziki sınırlarla tanımlanmış yerleşim birimleri değil; aynı zamanda sosyalleşme biçimlerinin, dini pratiklerin ve gündelik yaşamın kolektif olarak örgütlendiği mikro-toplumsal alanlar (mikrokozmoslar) olarak işlev görmektedir. Her mahalle, bir cami veya mescit etrafında şekillenen yapısıyla topluluk aidiyetinin mekânsal ve simgesel temsiline zemin hazırlamıştır.

Mahalle içi kamusal alanlar olan çeşmeler, hamamlar, fırınlar, pazar yerleri ve meydanlar hem mahalle içi ilişkileri pekiştiren hem de farklı etnik ve dini grupların

bir araya geldiği etkileşimsel arayüzler olarak öne çıkmıştır. Bu ortak kullanım alanları, topluluklar arası sınırlı ama düzenli sosyal temasın gerçekleştiği, gündelik yaşamın kesişme noktalarıdır.

Donia'ya (2006) göre bu alanlar, Saraybosna'nın çokkültürlü dokusunu mümkün kılan ve mekânsal olarak görünür kılan sosyal geçirgenlik zonlarıdır. Bu bağlamda mahalle, hem içe kapalı bir kimlik üretim mekânı hem de dışa açık bir etkileşim platformu olma niteliği taşımaktadır. Mahalle tipolojisi üzerinden şekillenen bu kentsel yapı, Osmanlı şehircilik anlayışının toplumsal örgütlenmeyle nasıl bütünleştiğini göstermesi açısından da önemlidir.

1878'de Berlin Antlaşması'nın ardından Saraybosna'nın Avusturya-Macaristan yönetimine girmesi, yalnızca siyasi hâkimiyetin el değiştirmesiyle sınırlı kalmamış; kent dokusunun yeniden şekillenmesi ve toplumsal-kültürel yapının köklü biçimde dönüşmesi sürecini de beraberinde getirmiştir. Avusturya-Macaristan yönetimi, Batı Avrupa kent modellerini referans alan modernist ve merkezileşmiş bir planlama yaklaşımı benimseyerek Saraybosna'yı yeniden şekillendirmeye girişmiştir. Bu doğrultuda, kentte laikleşmeye dayalı yeni kurumlar oluşturulmuş, simetrik cadde düzenleri planlanmış ve modern kamu yapıları inşa edilmeye başlanmıştır.

Şekil 3.6: Saraybosna belediye binasından kütüphaneye dönüşüm (Erhardsson, 2020).

Laik kamu kurumlarının tesis edilmesi, eğitim sisteminde karma ve seküler yaklaşımların benimsenmesi ve tiyatro, opera, gazete gibi kültürel alanların yaygınlaştırılması, kent yaşamında modernleşmeci bir kamusal kimlik üretimini hedeflemiştir. Bu dönüşüm, Henri Lefebvre'in (1991) "mekânın toplumsal üretimi" kuramı çerçevesinde değerlendirildiğinde, kamusal mekânın yeniden anlamlandırılması yoluyla kültürel hegemonya kurma pratiği olarak da yorumlanabilir.

Furat'a (2012) göre bu süreç, dini cemaatlerin kamusal görünürlüğünü doğrudan ortadan kaldırmasa da kamusal alanın sekülerleştirilmesi ve geleneksel cemaat yapılarının gündelik yaşam içindeki belirleyiciliğinin zayıflatılması ile sonuçlanmıştır. Osmanlı döneminin cemaat temelli örgütlenmesi yerine birey merkezli, yurttaş temelli bir sosyalleşme modeli öne çıkarılmıştır. Bu yönüyle, Saraybosna'nın mekânsal ve kültürel kimliği modernleşme ile dini aidiyetlerin gerilediği, ulusal kimliklerin ön plana çıktığı bir çerçevede yeniden şekillenmiştir.

Bu dönemde kentte yayınevleri, tiyatrolar, gazeteler ve kulüpler açılmış; entelektüel yaşam canlanmıştır. Aynı zamanda kentli orta sınıfın gelişmesiyle birlikte kültürel sermaye mekânsal ayrışmalara da neden olmuş; elit yaşam biçimi merkezde yoğunlaşırken, işçi sınıfı daha periferik mahallelerde konumlanmıştır (Lipa, 2006).

20.yüzyılın ortalarında Yugoslavya'nın sosyalist yönelime geçmesiyle birlikte, Saraybosna'da toplumsal yapının yeniden biçimlendirilmesini amaçlayan köklü bir dönüşüm süreci başlamıştır. Tito yönetimindeki Yugoslavya, eşitlikçi, sınıfsız ve seküler bir toplum inşasını hedeflemiş; bu doğrultuda dini kimlikler geri plana itilmiş, ortak bir Yugoslav kimliği oluşturulmaya çalışılmıştır (Bougarel, 2003).

Sosyalist blok mimarisiyle şekillenen toplu konut projeleri, bu ideolojinin mekânsal temsili olarak ortaya çıkmış; kent çeperinde yer alan bu yapı adaları, etnik fark gözetmeksizin kolektif yaşam pratiği oluşturmayı amaçlamıştır. Ancak Lefebvre'in "mekânın toplumsal üretimi" yaklaşımı çerçevesinde değerlendirildiğinde, fiziksel çevrenin ideolojik müdahalelerle yeniden düzenlenmesi, tarihsel olarak toplumsal hafızaya kazanmış etnik ve dini kimliklerin silinmesini tam anlamıyla sağlayamamıştır. Bu kimlikler, gündelik yaşam pratikleri, mahalle içi ilişkiler ve mekânsal yerleşim kalıpları aracılığıyla varlıklarını sürdürmeye devam etmiştir (Tatlic ve Zagora, 2025).

Okullar, kültür merkezleri, gençlik kulüpleri ve spor tesisleri gibi ortak kamusal alanlar, dönemin kolektif sosyal bütünleşme ideolojisinin mekânsal karşılığı olmuş, dönemsel bir kültürel geçişlik ve etkileşim zemini oluşturmuştur.

Ancak bu görece istikrar dönemi, 1992–1995 Bosna Savaşı ile kesintiye uğramıştır. Saraybosna Kuşatması, yalnızca fiziksel mekâna değil, aynı zamanda çokkültürlü sosyal yapıya da yıkıcı bir darbe indirmiştir. Kentteki dini, etnik ve kültürel çeşitlilik, savaşın zorunlu göç, sürgün ve toplu kıyım politikaları sonucunda bölünmüş ve travmatik bir yapıya evrilmiştir (Macek, 2009).

İbadethaneler, müzeler, arşivler ve kültürel miras alanlarının sistematik olarak hedef alınması, Riedlmayer'in (1995) belirttiği üzere, yalnızca fiziksel değil, aynı zamanda kolektif hafızaya yönelik bir saldırı niteliğindedir. Bu yıkım, kent kimliğinde hafıza boşlukları yaratırken; öte yandan kuşatma süresince gelişen dayanışma kültürü, etnisite ya da din farkı gözetmeksizin ortak bir direnç kimliği üretmiştir. Hayatta kalma deneyimi etrafında biçimlenen bu yeni toplumsal aidiyet, savaş sonrası dönemde ortak yaşam isteğinin yeniden inşasında simgesel bir dayanak noktası hâline gelmiş ve kent belleğinde birleştirici bir rol üstlenmiştir.

Günümüz Saraybosna'sı, savaşın yarattığı fiziksel ve sembolik yıkımlara rağmen, kolektif onarım ve kültürel diriliş süreciyle öne çıkan bir kent örneğidir. Saraybosna Film Festivali, MESS Tiyatro Festivali ve Jazz Fest Sarajevo gibi uluslararası nitelikteki kültürel etkinlikler, yalnızca kentsel yaşamı canlandırmakla kalmayıp aynı zamanda savaş sonrası travmanın kültürel yeniden inşasına katkı sunan araçlar haline gelmiştir. Bu tür etkinlikler, mekânın sadece fiziksel değil, aynı zamanda sembolik ve toplumsal bir alan olarak yeniden işlevlendirilmesinde kritik rol oynamaktadır (Macek, 2009; Bougarel, 2003).

Kentte yer alan hafıza mekânları (örneğin Markale Pazarı, Sarajevo Roses, Savaş müzeleri ve tüneller) geçmişle yüzleşmenin mekânsal izdüşümleri olarak kent belleğinde önemli yer tutmaktadır. Bu yapılar, Halbwachs'ın (1992) tanımladığı biçimiyle kolektif hafızanın fiziksel temsilcileri olarak hem bireysel hem de toplumsal travmaların kamusal alanda işlenmesini olanaklı kılmaktadır.

Bugün Saraybosna'nın mekânsal dokusu hâlâ Boşnak, Hırvat ve Sırp kimliklerinin izlerini taşımakta; camiler, kiliseler ve sinagoglar, kentteki toplumsal çoğulluğun simgesel varlıkları olarak yaşamaktadır. Bu mekânsal çoğulluk, Saraybosna'yı

yalnızca çok katmanlı bir kent değil, aynı zamanda direngen bir kentsel kimliğin taşıyıcısı olarak konumlandırmaktadır. Lefebvre'in (1991) "mekânın üretimi" kuramına paralel biçimde, bu yapılar geçmişin temsil biçimlerini bugünün kültürel ihtiyaçlarıyla yeniden harmanlayan sosyo-mekânsal sürekliliğin bir parçası hâline gelmiştir.

Dolayısıyla, Saraybosna'nın çağdaş kent kimliği, yalnızca geçmişe ait mekânsal izlerin korunmasından değil; aynı zamanda bu izlerin simgesel olarak yeniden anlamlandırılması, kamusal hafızaya kazınması ve kültürel temsiller yoluyla sürdürülebilir kılınması üzerinden biçimlenmektedir.

3.2.4 Saraybosna'nın kentsel kimliği

Kentsel kimlik, yalnızca fiziksel çevrenin ürünlerinden ibaret olmayıp tarihsel süreçler, sosyal ilişkiler, kolektif hafıza, mekânsal pratikler ve kültürel temsillerle oluşan çok boyutlu bir kavramdır (Donia, 2006; Macek, 2009). Kevin Lynch'in (1960) tanımladığı "kentsel imaj öğeleri" (yollar, sınırlar, düğüm noktaları, bölgeler ve simgeler) üzerinden okunabilen bu kimlik, aynı zamanda Henri Lefebvre'in (1991) mekânın "üretim biçimi" olarak değerlendirdiği kavramsal çerçeveye de açıklanabilir. Bu bağlamda Saraybosna, çok katmanlı tarihsel, kültürel ve mekânsal kodlarla örülmüş bir kent örneği sunmaktadır.

Saraybosna'nın kentsel kimliği, farklı uygarlıkların ve yönetimlerin kent üzerinde bıraktığı izlerin üst üste binmesiyle şekillenmiştir. Osmanlı dönemine ait camiler, medreseler, hanlar ve sokak dokusu; Avusturya-Macaristan dönemine ait kamu yapıları, geniş bulvarlar ve katedral; Yugoslav döneminin yapıları ve savaş sonrası oluşturulan anı mekânlarının tümü kent kimliğinin parçalarıdır (Donia, 2006; Riedlmayer, 1995).

Bu katmanlar kentsel peyzajda yalnızca mimari izler bırakmakla kalmamış; aynı zamanda kent sakinlerinin hafızasında yer eden imgeler ve deneyim alanları yaratmıştır. Saraybosna'da birkaç dakikalık bir yürüyüşle Doğu ve Batı'nın temsil edildiği farklı morfolojiler arasında geçiş yapmak mümkündür. Bu durum, şehrin kentsel kimliğinde mekânsal çeşitliliği ve kültürel melezliği eş zamanlı olarak barındıran bir özellik olarak öne çıkarmaktadır (Foster, 2018).

Saraybosna'nın kentsel kimliği, Boşnak, Sırp, Hırvat ve Yahudi topluluklarının yüzyıllar boyunca bir arada yaşamış olmasının yarattığı çoğulcu kültürel miras ile

de biçimlenmiştir. Camiler, kiliseler, sinagoglar ve bunlara bağlı sosyal yapılar, kentin sosyal belleğinde ve kent imgelerinde önemli yer tutmaktadır (Malcolm, 1996). Kentin merkezindeki Gazi Hüsrev Bey Camii ile birkaç yüz metre uzaklıktaki Kutsal Kalp Katedrali'nin eş zamanlı varlığı, bu çokkültürlülüğün mekânsal izdüşümünü simgeler niteliktedir.

Kültürel festivaller, halk müziği gelenekleri, mutfak kültürü ve gündelik yaşam pratikleri de bu kimliğin yaşamsal alanlarda yeniden üretildiği sahalardır. Örneğin, Başçarşı'daki kahvehanelerde geleneksel Boşnak kahvesinin ikramı, sadece bir tüketim eylemi değil, aynı zamanda bir kültürel kimlik göstergesidir (Bougarel, 2003).

Saraybosna'nın kentsel kimliğinde en belirgin kırılma ve yeniden inşa süreci, 1992–1995 Bosna Savaşı ile yaşanmıştır. Savaş sırasında kent hem fiziksel olarak hem de simgesel düzeyde ağır tahribata uğramış; ancak bu travma, bir yandan da direnç kültürü ve kolektif bellek inşasını beraberinde getirmiştir (Macek, 2009; Riedlmayer, 1995). Bu bağlamda Saraybosna'nın kentsel kimliği, yalnızca geçmişin izlerini taşıyan bir anlatı değil, aynı zamanda bu geçmişle yüzleşme, onu onarma ve yeniden üretme pratiğidir.

Kent, bir yandan tarihini korurken; diğer yandan çağdaş sanat, kültür ve mimarlık aracılığıyla kendini yeniden tanımlamakta, böylece dinamik, dirençli ve dönüşüme açık bir kimliğe sahiptir (Tatlic ve Zagora, 2025).

Saraybosna'nın kentsel kimliği, bir palimpsest gibi düşünülebilir: Her tarihsel dönem kentsel zemine yeni bir katman eklemiştir; ancak bu katmanlar birbirini silmeden, çoğunlukla dönüşerek var olmuştur (Donia, 2006). Bu özellik, Saraybosna'yı sabit bir kimlikten ziyade, zamansal ve mekânsal olarak dönüşen, çoğulcu bir kimlik yapısına sahip bir kent haline getirmektedir.

3.3 Toledo, Saraybosna ve Bursa Kentlerinin Çok Katmanlı Belleğinin Karşılaştırılması

Bursa, Saraybosna ve Toledo, geçmişte birçok uygarlığın etkisiyle biçimlenmiş olup, yalnızca tarihsel miraslarıyla değil; aynı zamanda barındırdıkları çok katmanlı sosyo-mekânsal yapılanmalarıyla da dikkat çekici örnekler sunmaktadır. Bu kentler palimpsest niteliği taşıyan mekânsal dokularında geçmişin izlerini koruyarak

günümüzdeki kimlik inşasına yön vermektedir (Taj, 2014; Nickson, 2012). Osmanlı, Roma/Bizans ve Batı modernleşmesi gibi çeşitli medeniyet evrelerinin ardışık ya da üst üste binmiş izleri, bu üç kentte de kentsel dokulara ve kültürel yapıya somut biçimde yansımaktadır (Burnett, 2001; Donia, 2006; Menocal, 2003).

Bursa, Osmanlı'nın ilk başkenti olarak 14. yüzyıldan itibaren klasik İslam kent modeline uygun biçimde gelişmiştir. Külliye odaklı mahalleler, çarşı-mesken ayrımı, sur içi ve dışı hiyerarşisi gibi Osmanlı kent dokusunun belirleyici öğeleri kent morfolojisine yön vermiştir (İnalçık, 2019).19. yüzyıldan itibaren Tanzimat reformları ve Cumhuriyet sonrası modernleşme etkileriyle birlikte batılı şehircilik anlayışı Bursa'da da görünür olmuştur. Özellikle Hisar bölgesi dışında kalan yeni yerleşim alanlarında rasyonel planlama ilkeleri hâkim olmuştur.

1462 yılında Osmanlı yönetimi altına giren Saraybosna, klasik İslam kent anlayışı doğrultusunda şekillendirilmiş; cami, medrese, hamam ve han gibi işlevsel yapıların çevrelediği merkezî bir çekirdek etrafında kademeli olarak büyüme göstermiştir. Bu yerleşim dokusu Avusturya-Macaristan döneminde batılı şehircilik ilkeleriyle karşılaşmış; gridal planlama anlayışı, bulvar inşası ve yeni yapı malzemeleri gibi unsurlar, geleneksel morfoloji ile çatışarak mekânsal bir kopuş yaratmıştır. Bu durum doğu ve batı kentsel yaklaşımlarını bir arada barındıran hibrit bir morfolojik yapı üretmiştir (Donia, 2006).

İspanya'nın Kastilya bölgesinde yer alan Toledo ise Roma döneminden bu yana sürekli yerleşime sahne olmuştur. Roma, Vizigot, Müslüman Endülüs ve Katolik İspanyol egemenliklerinin izlerini taşımaktadır (Menocal, 2003; Burnett, 2001). 8. yüzyıldan itibaren Endülüs İslam kültürünün etkisiyle camiler, medreseler ve su sistemleri gibi yapılar inşa edilmiştir. Reconquista sonrası bu yapılar Hristiyanlaştırılmıştır. Sinagogların kiliseye, camilerin katedrale dönüştürülmesiyle Toledo, "dönüştürülmüş mekânlar"ın şehridir (Ruggles, 2011; Dodds, 1992).

Saraybosna, Müslümanlar, Ortodokslar, Katolikler ve Yahudilerin yüzyıllar boyunca bir arada yaşadığı, bu dini çoğulluğun ise kentsel mekânda somut olarak gözlemlenebildiği bir yerleşim örneğidir (Donia, 2006; Kudumovic, 2021). Farklı inançlara ait ibadet mekânlarının (cami, kilise ve sinagogların) birbirine yakın

yerlerde bulunması, toplumsal hoşgörünün mekânsal bir yansıması olarak çokkültürlü bir kent dokusunun oluşmasına zemin hazırlamıştır. Benzer biçimde Toledo'da da Müslüman, Yahudi ve Hristiyan topluluklar, tarih boyunca kentsel mekân içinde çeşitli dinî yapılar aracılığıyla temsil edilmişlerdir (Dodds, 1992; Taj, 2014). Ancak Reconquista sürecini izleyen dönemde uygulanan zorunlu din değiştirme politikaları ve toplu sürgünler, kentsel mekândaki dini çeşitliliği büyük oranda ortadan kaldırmış ve çok kültürlü yapıyı ciddi biçimde sarsmıştır (Dodds, 1992; Burnett, 2001). Osmanlı dönemindeki Bursa'da ise gayrimüslim unsurlar (Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler) mahalle ölçeğinde mekânsal olarak ayrılmış, buna karşın merkezi çarşı alanlarında gündelik yaşam içinde etkileşim ve karşılaşma mümkün olmuştur.

1992–1995 Bosna Savaşı sürecinde Saraybosna ciddi ölçüde fiziksel tahribata maruz kalmış; bu yıkım, kentin kolektif hafızasında derin ve kalıcı izler bırakmıştır (Macek, 2009; Riedlmayer, 1995). Savaş sonrası süreçte inşa edilen anıtlar, müzeler ve özellikle tüneller gibi yapılar kolektif bellekte “yaralı hafıza”nın mekânsal karşılıkları olarak kentsel kimlik inşasında rol oynamıştır. Buna karşın Bursa ve Toledo, doğrudan savaş yıkımına maruz kalmamakla birlikte, farklı tarihsel dönemlerde yaşanan müdahalelerle benzer kırılmalar yaşamıştır. Bursa'da Cumhuriyet dönemi boyunca gerçekleşen bazı müdahaleler, örneğin tarihî surların tahribatı, kentsel dokuda sürekliliği kesintiye uğratmıştır. Toledo'da ise modern dönem restorasyon ve yapılaşmaları, tarihsel katmanlarda farklı ölçeklerde kesintilere yol açmıştır (Diaz-Andreu, 2007).

Bursa, Saraybosna ve Toledo Edward Soja'nın “üçüncü mekân” (Thirdspace) kuramı çerçevesinde değerlendirildiğinde geçmişin fiziksel izlerini taşıyan firstspace, güncel yaşantıya karşılık gelen secondspace ve hayal edilen, simgesel boyutları kapsayan thirdspace biçimindeki çok katmanlı yapılarıyla öne çıkmaktadır (Soja, 1996). Bu kentlerde zaman, yalnızca kronolojik bir ilerleyiş değil aynı zamanda fiziksel mekân içinde eşzamanlı olarak var olan sosyo-mekânsal katmanların bir sistemidir (Lefebvre, 1991).

Toledo'da dönüşen ama silinmeyen izler, Bursa'da özgün Osmanlı morfolojisinin modernleşmeyle kırıldığı noktalar, Saraybosna'da ise savaşın açtığı derin

boşlukların her biri bu kentlerin kimliğini oluşturan sosyo-mekânsal anlatılar olarak değerlendirilebilir.

Sonuç olarak Bursa, Saraybosna ve Toledo kentleri mekânsal kimliğin zamanla nasıl birikerek dönüştüğünü gösteren canlı kent laboratuvarlarıdır. Ortak yönleri (çokkültürlü geçmiş, tarihsel katmanlılık ve dönüşüm süreçleri) bu kentleri karşılaştırmalı kentsel çalışmalar için değerli örnekler haline getirmektedir. Aynı zamanda her bir kent kendi tarihsel bağlamı içinde özgünlükler de taşımaktadır. Bu karşılaştırmalı bakış, kent kimliğinin yalnızca fiziksel değil aynı zamanda sosyo-kültürel, politik ve sembolik boyutlarını da anlamayı mümkün kılmaktadır.

4. BURSA HİSAR BÖLGESİ VE ETKİLEŞİM MEKÂNLARININ TARİHİ KATMANLARI

4.1 Hisar Bölgesinin Tarihsel Gelişimi

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk başkenti olan Bursa, çok katmanlı tarihî yapısıyla Türkiye'nin en köklü kentlerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Bu tarihî sürekliliğin merkezinde yer alan Hisar Surları (Şekil 4.1) yalnızca bir savunma sistemi değil, aynı zamanda kentin sosyo-mekânsal kurgusunun temel belirleyicilerinden biridir. Osmangazi, Alaaddin, Mollagürani ve Kavaklı mahallelerini kapsayan ve kentin en eski yerleşim alanı olarak bilinen Hisar Bölgesi, “Antik Bursa”nın mekânsal izdüşümünü yansıtmaktadır (Baykal, 1993).

Şekil 4.1: Hisar bölgesine ait ortofoto – sur izleri.

Hisar Surları, Roma-Bizans dönemlerinden Osmanlı'ya uzanan süreçte farklı kültürel ve siyasal egemenliklerin izlerini taşımakta, bu çok katmanlı yapı kentin tarihî belleğinde süreklilik ve dönüşüm ilişkisini somutlaştırmaktadır. Surlar, hem fiziksel sınır hem de toplumsal etkileşimlerin geliştiği bir eşik olarak işlev görmüş; bu yönüyle Henri Lefebvre'in “mekânın toplumsal üretimi” kuramıyla uyumlu bir okuma imkânı sunmuştur. Lefebvre'e göre, mekân yalnızca fiziksel bir form değil, aynı zamanda toplumsal ilişkiler ve iktidar yapılarını içeren üretken bir süreçtir (Lefebvre, 1991).

Şekil 4.2: Hisar bölgesi kale içi (BBB arşivi).

Benzer şekilde, Edward Soja'nın “üçüncü mekân” kuramı çerçevesinde Hisar Surları, fiziksel bir varlığın ötesinde, tarihsel deneyimlerin, kolektif hafızanın ve ideolojik temsillerin kesiştiği bir sosyal üretim alanıdır (Soja, 1996). Bu anlamda Hisar surları, Bursa'nın kent kimliğini şekillendiren başlıca yapılardan biri olmasının yanı sıra, geçmiş ile bugün arasında kurulan çok katmanlı bir bağlamın da taşıyıcısı rolündedir.

Hisar Bölgesi ve Etkileşim Çevresi - 1911

Hisar Bölgesi ve Etkileşim Çevresi - 1939

Hisar Bölgesi ve Etkileşim Çevresi - 1969

Hisar Bölgesi ve Etkileşim Çevresi - 1996

Hisar Bölgesi ve Etkileşim Çevresi - 2016

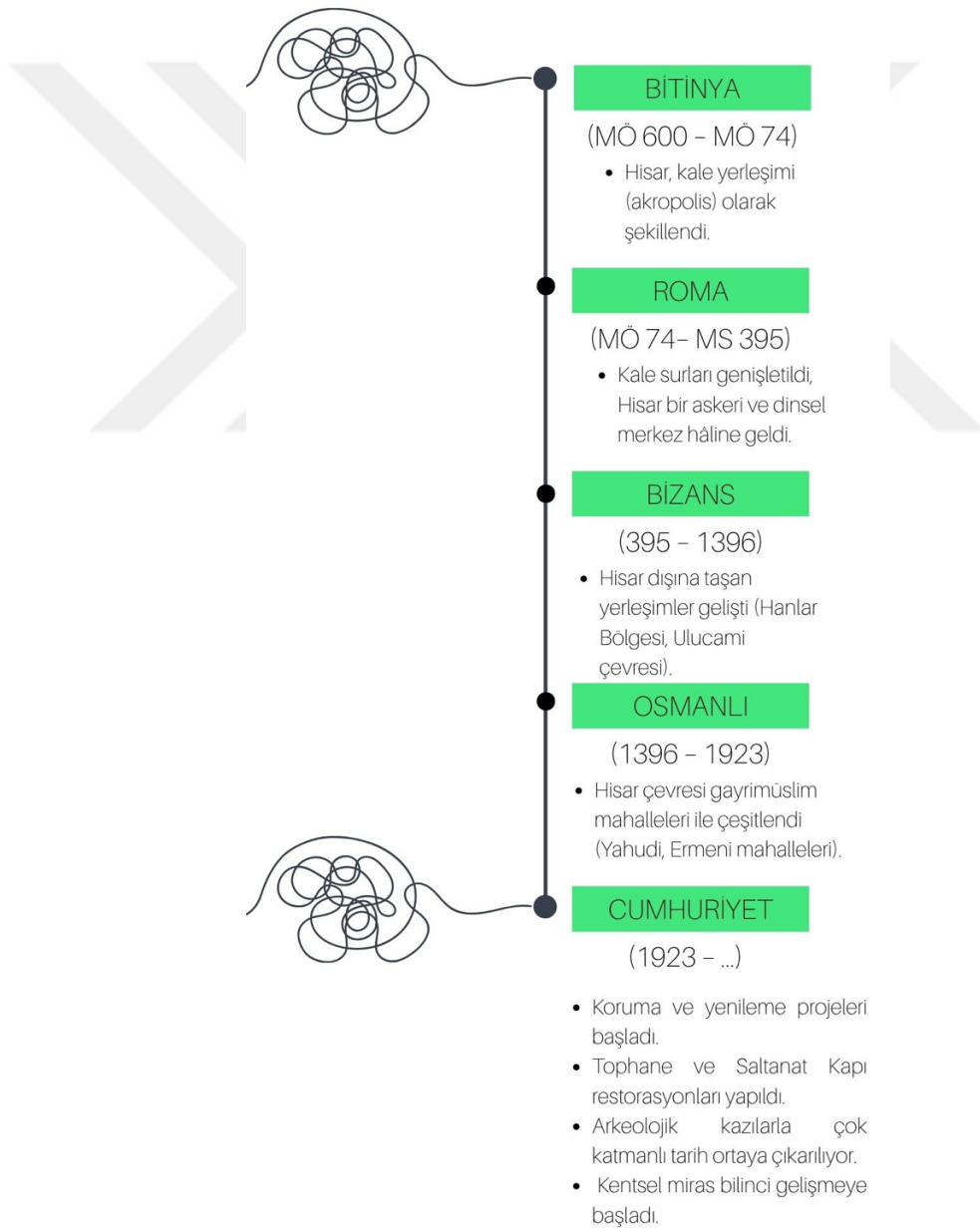

Hisar Bölgesi ve Etkileşim Çevresi - 2023

Şekil 4.3: Hisar bölgesi ve etkileşim çevresi.

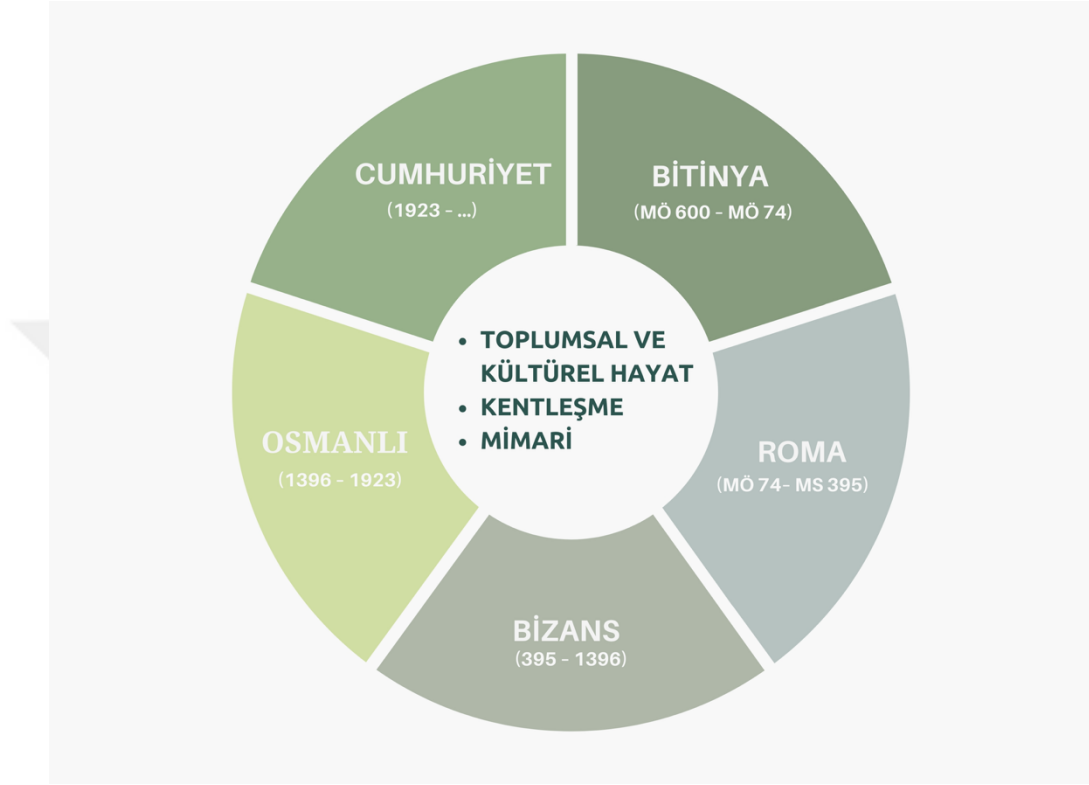
4.2 Tarihî Katmanlar

Bursa Hisar Bölgesi, antik çağdan günümüze uzanan kesintili ve süreklilik içeren bir yerleşim tarihine sahiptir. Bölge, Bitinya, Roma, Bizans, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemleri boyunca farklı politik, kültürel ve mekânsal kodlarla yeniden şekillenmiştir. Her bir dönem hem fiziksel çevrede hem de toplumsal yapıda iz bırakan özgün müdahalelerle bölgenin çok katmanlı karakterini biçimlendirmiştir. Aşağıda sunulan zaman çizelgesi (Şekil 4.4), Hisar bölgesi ve etkileşim çevresinin tarihsel gelişimini dönemler üzerinden okunabilir kılarak, palimpsest kent dokusunun analitik bir tasvirini sunmaktadır.

Şekil 4.4: Hisar bölgesinin tarihî dönemleri.

Bu bölümde Hisar bölgesinin tarihsel gelişimi Bitinya Dönemi, Roma Dönemi, Bizans Dönemi, Osmanlı Dönemi, ve Cumhuriyet Dönemi olmak üzere beş dönem halinde irdelenmiş olup her bir dönem kendi içerisinde “Toplumsal ve Kültürel Hayat”, “Kentleşme” ve “Mimari” alt başlıkları altında değerlendirilmiştir (Şekil 4.5).

Şekil 4.5: Hisar bölgesinin tarihsel gelişiminin irdelenmesi.

4.2.1 Bitinya Dönemi (MÖ 600 – MÖ 74)

4.2.1.1 Toplumsal ve kültürel hayat

Bitinya Krallığı, bağımsızlığını kazandıktan sonra Anadolu'nun kuzeybatısında önemli bir siyasi ve kültürel aktör haline gelmiştir. Prusias adı verilen kent (günümüz Bursa'sı) adını Bitinya kralı Prusias'tan almış ve Helenistik dünyanın kentleşme ilkelerine göre kurulmuştur (Durmuşlar ve Akyüz Levi, 2024). Bu dönem, yerel yerleşik kültürlerin Helenistik değerlerle harmanlandığı bir kültürel geçiş evresine işaret eder. Dini hayat, çok tanrılı inanç sistemi etrafında şekillenmiş; tanrı heykelleri, kutsal alanlar ve kurban törenleri toplumsal yaşamın merkezinde yer almıştır (Baykal, 1993). Antik dönem yazarlarının aktardığı üzere, Bitinya'da

sosyal statü belirli ailelerin elinde toplanmış, aristokrat bir yaşam tarzı gözlemlenmiştir.

Kent halkının gündelik yaşamında dini ritüeller, tapınak törenleri, pazar etkinlikleri ve sosyal birliktelikler önemli bir yer tutmaktaydı. Aynı zamanda kentte felsefe, retorik ve edebiyat gibi entelektüel etkinliklerin de yer bulduğu düşünülmektedir. Bitinya'nın Roma ile diplomatik ilişkileri kültürel etkileşimi artırmış, bölge Helen-Roma sentezine dayalı bir kimlik kazanmıştır (İnalcık, 1992).

4.2.1.2 Kentleşme

Bursa kent tarihinin başlangıç noktası olarak kabul edilen Hisar bölgesi, Bitinya döneminde örgütlü bir kent yapısına kavuşmuştur. Bu dönem yerleşimi, Klasik Helenistik şehircilik ilkelerine uygun biçimde kentin savunmasını ve yönetimini kolaylaştıracak bir biçimde yüksek bir topografyada konumlandırılmıştır. Surlarla çevrili bu yapı, güvenlik kaygılarını temel alan mekânsal kurgusuyla dönemin stratejik anlayışını yansıtmaktadır (Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2013). Yerleşim dokusunda agora, gymnasium ve tiyatro gibi ortak kullanım alanlarının yer alması, kentin yalnızca barınma değil; aynı zamanda kültürel, yönetsel ve sosyal işlevler üstlendiğini göstermektedir.

Hisar bölgesinde yapılan arkeolojik bulgular, bu dönemde kentsel dokunun geometrik bir düzene sahip olduğunu ve doğal peyzajla uyumlu biçimde yerleştirildiğini ortaya koymuştur. Özellikle kuzey-güney yönlü sokak dokusu ve merkezî planlı kamusal alanlar, Bursa'nın kentsel mirasının temellerinin Bitinya'da atıldığını gösterir (Durmuşlar ve Akyüz Levi, 2024; Tatar Timur, 2019).

4.2.1.3 Mimari

Bitinya döneminde inşa edilen yapılar, dönemin mimari karakteristiklerini yansıtan örneklerdir. Bu yapılar genellikle yerel taş malzeme kullanılarak inşa edilmiş; sütun, alınlık ve friz gibi klasik mimari öğelerle süslenmiştir. Tiyatro kalıntıları, tapınak temelleri ve bazı kamusal yapı izleri günümüzde dahi kısmen gözlemlenebilmektedir (Baykal, 1993). Hisar bölgesindeki mimari kalıntılar hem Helenistik yapı tekniğini hem de Bitinya'ya özgü işçilik detaylarını ortaya koymaktadır.

Bursa'nın topoğrafik yapısına uyum sağlayan teraslama sistemiyle şekillenen bu yapılar, antik çağda kent mimarisinin doğayla ilişkisini sergileyen örneklerdir. Aynı zamanda bu döneme ait yapıların çoğunun, Roma ve Bizans dönemlerinde yeniden işlevlendirilmiş ya da dönüştürülmüş olması, mimari sürekliliğin izlerini göstermektedir (Durmuşlar ve Akyüz Levi, 2024; Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2021).

4.2.2 Roma Dönemi (MÖ 74 – MS 395)

4.2.2.1 Toplumsal ve kültürel hayat

Bursa'nın Roma egemenliği altına girmesiyle birlikte, kent yaşamında gözle görülür bir kültürel dönüşüm başlamıştır. Prusias, Roma'nın Batı Anadolu'daki idari organizasyonu içerisinde önemli bir koloni kent haline gelmiş; bu statüyle birlikte Latince'nin ve Roma yurttaşlık hukukunun etkisi toplum yapısına nüfuz etmiştir (Durmuşlar ve Akyüz Levi, 2024). Kamusal hayatta vatandaşlık statüsüne göre şekillenen sınıfsal bir düzen ortaya çıkarken, kent sakinleri sosyal konumlarına göre hamam, tiyatro ve forum gibi alanlarda bir araya gelmişlerdir. Bitinya döneminde gündelik yaşamın temelini oluşturan Pagan inancı, toplumsal yapının merkezinde varlığını sürdürmüştür. Tanrılar topluluğuna ithafen inşa edilen tapınaklar ise bu dönemin dini mimarisine yön vermiştir (Baykal, 1993).

Eğitim, dil ve düşünsel etkinliklerde Roma kültürünün etkisi artarken; aynı zamanda Helenistik geçmişten taşınan geleneksel değerler de yaşamın çeşitli alanlarında varlığını sürdürmüştür. Sosyal ritüeller, bayramlar ve eğlenceler kamusal alanlarda icra edilmiş; bu da kentin kolektif belleğinde paylaşılan kültürel kodların oluşumuna katkı sağlamıştır (Lowry, 2005).

4.2.2.2 Kentleşme

Roma döneminde kent planlaması, mühendislik ilkelerine dayalı sistematik bir yapı arz etmiştir. Kent dokusu, dönemin şehircilik anlayışına uygun olarak doğu-batı yönünde uzanan ana arterler ile kuzey-güney doğrultusunda kesişen yollar etrafında kurgulanmış; böylece ızgara plana yakın, düzenli ve rasyonel bir yerleşim şeması oluşturulmuştur. Bu düzen hem askeri stratejiye uygunluğu hem de kamusal düzenin tesisi açısından işlevseldir (Kaplanoğlu, 2008).

Hisar bölgesi, bu dönemde kentsel çekirdek olarak varlığını sürdürmüŒ; çevresinde kademeli biçimde gelişen konut ve hizmet yapıları yer almıştır. Roma dönemine ait Bursa kent dokusu, günümüze ulaşan sınırlı sayıdaki arkeolojik bulgular ile antik dönem yazılı belgelerinin birlikte değerlendirilmesi sonucunda ortaya konulmaktadır. Özellikle su kemerleri, kanalizasyon sistemleri ve taş döşeli yollar, dönemin kentleşme politikalarının somut göstergelerindedir (Durmuşlar ve Akyüz Levi, 2024; Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2013).

Ayrıca, kentin çevresel koşullara uyumlu bir biçimde kurgulanması, Roma şehircilik anlayışının doğayla bütünleşen yapısını göstermektedir. Yamaçlara teraslanan sokak düzeni, topografyaya uygun bir planlama pratiğini ortaya koyar.

4.2.2.3 Mimari

Roma dönemi mimarisi, Bursa'da kalıcılığı ve kamu yararını önceleyen bir yaklaşımla şekillenmiştir. Bu dönemde inşa edilen yapılarda opus caementicium (Roma betonu), taş ve tuğla birlikte kullanılmış; yapı elemanlarında simetri, ölçü ve işlevsellik ön planda tutulmuştur (Tatar Timur, 2019).

Kent merkezinde tiyatro, hamam, bazilika, forum ve tapınak gibi yapı türleri inşa edilmiş; bu yapılar yalnızca fiziksel işlevleriyle değil, aynı zamanda sosyal iletişim alanları olarak da işlev görmüştür. Tiyatro yapısı, kent halkının hem eğlence hem de politik temsil süreçlerine katılımını sağlayan mekânlar arasında yer almıştır. Hamamlar ise sadece temizlik alanları değil, sosyalleşme ve statü gösterisinin gerçekleştiği mekânlar olarak önemli roller üstlenmiştir (Baykal, 1993; Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2021).

Surların bazı bölümlerinin bu dönemde güçlendirildiği ve kentin savunma kapasitesinin artırıldığı bilinmektedir. Aynı zamanda yapıların cephe düzenlemeleri, Roma estetik anlayışının Bursa'daki yansımalarını sergilemektedir. Mimaride sütunlu galeriler, kemer açıklıkları ve iç avlu sistemleri, kentteki görsel estetiği ve mekânsal organizasyonu zenginleştirmiştir.

4.2.3 Bizans Dönemi (395 – 1326)

4.2.3.1 Toplumsal ve kültürel hayat

Bizans egemenliği döneminde Bursa, sahip olduğu dini yapılar ve kültürel dinamiklerle, Hristiyanlığın Anadolu coğrafyasındaki önde gelen merkezlerinden biri olarak öne çıkmıştır. Özellikle erken Bizans döneminde, kentte piskoposluk merkezlerinin varlığı dikkat çekerken; kutsal kişi mezarları ve azizlerin yaşantılarına dair anlatılar, bölgenin dinsel kimliğini pekiştirmiştir (Baykal, 1993). Hristiyanlık, kent yaşamının temel değer sistemini oluşturmuş; kiliseler ve manastırlar sosyal yaşantının merkezinde yer almıştır. Söz konusu dönemde düzenli olarak gerçekleştirilen ayinler, dini bayramlar ve hac törenleri, kent sakinlerinin kolektif belleğinde yer edinmiş; bu ritüeller aracılığıyla toplumsal dayanışma ve inanç temelli birliktelik güç kazanmıştır.

Bursa, bu dönem boyunca dönemsel isyanlar, ekonomik dalgalanmalar ve Arap akınları gibi istikrarsızlıklara rağmen, Bizans aristokrasisinin ve din adamlarının tercih ettiği bir ikamet alanı olmayı sürdürmüştür. Özellikle sıcak su kaynaklarının varlığı, Bursa'yı sağlık ve inziva amacıyla ziyaret edilen bir mekân haline getirmiştir (Durmuşlar ve Akyüz Levi, 2024). Bu durum, kentin sosyal dokusunda bir çeşit aristokratik sakinlik ve ruhani yoğunluk yaratmıştır.

4.2.3.2 Kentleşme

Bizans döneminde Bursa'nın yerleşim düzeni hem savunmaya hem de dinsel mimarinin merkeze alındığı bir yapıya evrilmiştir. Bizans döneminde Hisar içi, savunma amaçlı inşa edilen surlarla çevrelenmiş emniyetli bir yaşam alanı olarak şekillenmiş; özellikle dini yapıların çevresinde yoğunlaşan yerleşim, bölgenin mekânsal düzenini belirleyici bir unsur haline gelmiştir. Yamaçlara doğru yayılan kent formu korunmuş; ancak surların onarımları ve ilave kulelerle kent savunması güçlendirilmiştir (Tatar Timur, 2019).

Kapalı çarşıların henüz oluşmadığı bu dönemde ticari hayat, dini merkezler etrafındaki açık alanlarda kurulmuş pazar yerlerinde sürdürülmüştür. Kentin dokusu ise sokak aralarında yoğunlaşan konutlarla şekillenmiş, manastır komplekslerinin oluşturduğu “çekim merkezleri” kentsel yaşamın odak noktaları haline gelmiştir (Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2013).

Ayrıca, bu dönem boyunca kentin dış mahallelerinde kırsal yerleşimle ilişkili üretim alanlarının varlığı da dikkat çeker. Zeytinlikler, bağlar ve bahçeler hem gıda üretimi hem de bölgesel ekonominin temel taşlarını oluşturmuştur. Bu kırsal-kentsel ilişki, Bizans döneminde Bursa'nın mekânsal organizasyonunun belirleyici unsurlarındandır (Durmuşlar ve Akyüz Levi, 2024).

4.2.3.3 Mimari

Bizans mimarisi Bursa'da özellikle dini yapılarda somutlaşmış; erken dönemden itibaren kilise ve manastır inşası öne çıkmıştır. Hisar bölgesinde yer alan bazı kilise kalıntıları, erken Hristiyan mimarisine özgü bazilikal planlar, tonozlu örtü sistemleri ve apsis düzenlemeleriyle tanınır (Baykal, 1993). Özellikle tek nefli, haç planlı küçük şapel kentin dokusuna yayılmış; bu yapılar çoğunlukla yerel taş malzeme ve tuğla kullanılarak inşa edilmiştir.

Ayrıca kentteki termal kaynakların varlığı, Bizans döneminde hamam kültürünün devam ettiğini göstermektedir. Roma döneminden devralınan bazı yapıların, bu süreçte onarılarak yeniden işlevlendirildiği anlaşılmaktadır. Surların dışına taşan dini yapıların varlığı, kentin dinsel coğrafyasının fiziksel sınırlardan daha geniş bir alana yayıldığını da gösterir (Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2021).

Bursa'daki Bizans yapıları zamanla tahrip olsa da bazı temeller Osmanlı döneminde cami, türbe ya da medrese gibi yapılara dönüştürülmüş; bu da Bizans mimarisinin sonraki dönemlerde “yeniden kullanımı” ile süreklilik kazandığını göstermektedir (Yaşayanlar, 2021).

4.2.4 Osmanlı Dönemi (1326 – 1923)

4.2.4.1 Toplumsal ve kültürel hayat

Bursa, 1326 yılında Orhan Gazi komutasında Osmanlılar tarafından fethedildikten sonra, devletin ilk başkenti olarak yeni bir siyasal ve kültürel kimlik kazandı. Başkent olma statüsü, şehrin yalnızca idari açıdan değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel açıdan da yoğun biçimde yapılandığı bir dönemi başlattı (İnalçık, 2019). Devletin merkezî yapısının kurulmasıyla birlikte, medrese, zaviye ve tekke gibi eğitim ve dini işlevler taşıyan yapılar çoğalmış; kent, İslamî geleneğin temsil edildiği ve beslendiği bir merkez haline gelmiştir.

Aşık Paşazade'nin kroniklerinde yer alan ifadelerle göre, Bursa yalnızca sultanın ve saray mensuplarının değil; aynı zamanda ilmiye sınıfının, sanat erbabının ve el zanaatlarıyla uğraşan kesimlerin de yaşamayı arzuladığı seçkin bir kent kimliği kazanmıştır (Aşık Paşazade, 2003). Toplumsal hayat vakıf sistemi etrafında örgütlenmiş; mahalleler, cami ve çeşme etrafında şekillenmiştir. Dinsel yapıların yanı sıra, halkın gündelik yaşamında hamamlar, çarşılar ve kahvehaneler önemli sosyal buluşma alanlarıydı.

Kentte Ermeni, Rum ve Yahudi topluluklarının da yaşadığı bilinmekte; bu çokkültürlü yapı, kentin sosyal dokusuna etnik ve dini çeşitlilik kazandırmıştır. Osmanlı döneminde Bursa, ipek üretiminde üstlendiği öncü rolle dikkat çekmiş; bu ekonomik canlılık, kentte sosyal refahın artmasına ve kültürel yaşamın canlanmasına doğrudan katkı sağlamıştır (Lowry, 2005).

4.2.4.2 Kentleşme

Osmanlı idaresi altında Bursa'nın kent dokusu, İslam kent modeli doğrultusunda yeniden kurgulanmıştır. Başkent olduktan sonra kentte ilk olarak cami, medrese, hamam, han ve bedesten gibi kamusal yapılar inşa edilmiştir. 4.Orhan Gazi Külliyesi, bu dönemin ilk bütüncül kentsel projelerinden biri olarak dikkat çeker. Bu külliye, Osmanlı planlama anlayışında dini, eğitsel, ticari ve hayırseverlik işlevlerinin mekânsal bir bütünlük içinde organize edildiğini gösterir (Baykal, 1993; İnalçık, 1992).

Osmanlı döneminde kent, topoğrafik koşullara uygun biçimde doğuya ve güneye doğru genişlemiş; mahalle sistemi, kentleşmenin temel hücresi haline gelmiştir. Mahalleler hem sosyal dayanışma hem de mekânsal planlama açısından önemli birimlerdir. Her mahallenin merkezinde cami, çeşme, fırın ve bazen bir sıbyan mektebi bulunmaktaydı (Durmuşlar ve Akyüz Levi, 2024).

Su yolları, bentler, köprüler ve kervansaraylarla desteklenen altyapı sistemleri, Osmanlı Bursa'sında kentleşmenin teknik düzeyini ortaya koyar. Ayrıca, vakıf belgelerinde kent içi düzenin sürdürülebilirliği için yapılmış detaylı düzenlemeler mevcuttur (Kuban, 2021).

4.2.4.3 Mimari

Osmanlı Bursa'sı, erken dönem mimarisinin özgün örneklerine ev sahipliği yapar. Çok kubbeli camiler, ters T planlı zaviyeler, medreseler ve külliyeler, Bursa'nın hem dini hem sivil mimari repertuarını belirlemiştir. Orhan Gazi Külliyesi ile başlayan bu yapı geleneği, Hüdavendigâr, Yıldırım, Yeşil ve Muradiye külliyesiyle devam etmiştir. Bu yapılar sadece dini işlev görmemiş, aynı zamanda sosyal hizmet alanları sunarak kent yaşamına entegre olmuştur (Şahin, 2021).

Ulu Cami, çok sütunlu yapısıyla İslami mimaride nadir rastlanan bir örnek olarak öne çıkar. Caminin geniş iç mekânı, cemaatsel birliğe vurgu yapan bir mekânsal düzenleme olarak değerlendirilir. Aynı zamanda bu dönemde inşa edilen hanlar (Koza Han, Emir Han vb.) hem ticari canlılığı hem de Osmanlı taş işçiliğinin zarafetini yansıtan yapılar olarak dikkate değerdir (Baykal, 1993).

Ahşap işçiliği, çini süslemeleri, kemerler ve tonozlar gibi detaylarla bezenmiş yapılar, Osmanlı Bursa'sının estetik ve teknik mimari kapasitesini gözler önüne serer. Sivil mimaride ise, cumbalı evler, ahşap kaplamalar ve bahçeli yerleşimler kentin geleneksel dokusunu oluşturmuştur.

4.2.4.4 Suphi Bey ve 1862 Haritası

Suphi Bey'in 1862 tarihli Bursa haritası (Şekil 4.6), kent tarihinin belgelenmesi açısından eşsiz bir kaynak niteliği taşımaktadır. Bu harita, Osmanlı modernleşme sürecinde kentsel mekânın nasıl dönüştüğünü somut biçimde ortaya koymaktadır. Haritada, cadde ve sokak ağlarının yanı sıra külliyeler, mahalle merkezleri, hamamlar, hanlar ve medreseler detaylı şekilde gösterilmiştir (Kaplanoğlu, 2008).

Suphi Bey'in haritası, yalnızca fiziki yapıyı değil, aynı zamanda kamusal alanlar ile özel mekânlar arasındaki ilişkileri de açığa çıkarır. Haritanın çiziminde, topografya ile yapı kümelenmeleri arasındaki uyuma dikkat çekilmiştir. Bu belge, 19. yüzyıl ortasında Bursa'nın kentleşme modelini ve mekânsal örgütlenmesini anlamak açısından temel bir görsel kaynaktır (Türkoğlu, 2013).

Harita, aynı zamanda Tanzimat sonrası Osmanlı kent yönetiminin Bursa'daki ilk teknik örneklerinden biri olarak da kabul edilir. Bu bağlamda, Suphi Bey haritası hem tarihî belge niteliği taşımakta hem de Osmanlı kentleşmesinin belgelenmiş ilk aşamalarından birini temsil etmektedir.

Şekil 4.6: Suphi Bey Haritası 1862 (BBB arşivi).

4.2.5 Türkiye Cumhuriyeti Dönemi (1923 – Günümüz)

4.2.5.1 Toplumsal ve kültürel hayat

Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte, Bursa'daki toplumsal yapıda köklü dönüşümler yaşanmıştır. Yeni rejimin modernleşme ilkeleri doğrultusunda, eğitim, hukuk, kıyafet ve kadın hakları gibi alanlarda yürürlüğe konan reformlar, Bursa'daki sosyal hayatın yeniden şekillenmesinde belirleyici olmuştur. Kent, bu dönemde millî kimliğin yeniden inşasında önemli bir kültürel merkez olarak değerlendirilmiş; geçmişin çokkültürlü yapısına rağmen, daha homojen bir toplumsal yapı ortaya çıkmıştır (Türkoğlu, 2013).

Kentte halk evleri, sinema salonları, spor alanları gibi kamusal mekânlar artarken; geleneksel sohbet kültüründen modern kentsel yaşam pratiklerine doğru belirgin bir geçiş gözlemlenmiştir. Kadınların eğitim ve iş yaşamına katılımı artmış; karma eğitimin yaygınlaşmasıyla birlikte toplumsal cinsiyet rolleri dönüşüme uğramıştır (Uçak, 2018). Bursa Lisesi, Musiki Cemiyeti ve Sanat Enstitüleri gibi kurumlar hem bireysel gelişime hem de kolektif kültürel üretime katkı sağlamıştır.

Göç hareketleri de bu süreçte belirleyici olmuştur. Balkanlar ve Kafkaslar'dan gelen göçmenlerin kente yerleşmesiyle birlikte, sosyal doku yeni kültürel unsurlarla zenginleşmiş; özellikle Hisar çevresi, çeşitli etnik grupların bir arada yaşadığı katmanlı bir mahalle yapısına bürünmüştür (Durmuşlar ve Akyüz Levi, 2024).

4.2.5.2 Kentleşme

Cumhuriyet döneminde Bursa'nın kentsel gelişimi, planlı modernleşme hedefi doğrultusunda yeniden yapılandırılmıştır. 1930'lardan itibaren başlayan imar planları, Osmanlı'dan miras kalan geleneksel dokuyu radikal biçimde dönüştürmüş; geniş caddeler, meydanlar ve apartman bloklarıyla kentin silueti modernleşmiştir (Kaplıanoğlu, 2008). 1950'li yıllardan sonra başlayan hızlı sanayileşme süreciyle birlikte Bursa, tekstil ve otomotiv sektörleriyle bütünleşerek Türkiye'nin önemli sanayi kentlerinden biri haline gelmiştir.

Ancak bu hızlı büyüme, plansız kentleşme sorunlarını da beraberinde getirmiştir. Kırsal kesimden gelen iç göçler sonucu, başta Hisar çevresi olmak üzere pek çok mahallede gecekondu bölgeleri oluşmuş; bu alanlarda altyapı hizmetleri yetersiz kalmıştır (Türkoğlu, 2013). 1980 sonrası dönemde ise kentsel dönüşüm ve koruma politikaları gündeme gelmiş; sit alanı ilan edilen bölgelerde tarihî dokunun korunması ve restorasyonu için projeler geliştirilmiştir.

Bursa'nın UNESCO Dünya Mirası Listesi'ne 2014 yılında dahil edilmesiyle birlikte, Hisar bölgesi başta olmak üzere tarihî alanlara yönelik kamusal farkındalık artmış; bu bölgelerde geleneksel dokuya duyarlı kentsel tasarım anlayışı benimsenmiştir (Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2021).

4.2.5.3 Mimari

Cumhuriyet'in ilk yıllarında inşa edilen yapılar, Osmanlı sivil mimarisiyle modernist çizgilerin bir sentezi niteliğindedir. Kamu binalarında simetrik cephe düzeni, yalın geometrik formlar ve geniş pencereler dikkat çekerken, konut mimarisinde bahçeli tek katlı evler yaygınlık kazanmıştır. Özellikle 1930–1940 arası dönemde inşa edilen okul, belediye binası, postane gibi yapılar, Erken Cumhuriyet Dönemi mimarisinin izlerini taşımaktadır (Kuban, 2021).

1950 sonrası apartmanlaşma süreciyle birlikte geleneksel cumbalı evler yerini betonarme çok katlı yapılara bırakmış; bu durum, Hisar bölgesinde mimari doku

bütünlüğünün bozulmasına yol açmıştır. Bununla birlikte, 2000’li yıllardan itibaren başlatılan koruma projeleri kapsamında, tescilli yapıların belgelenmesi, cephe sağlıklılaştırması ve kamusal alanların yeniden işlevlendirilmesi gibi müdahaleler gerçekleştirilmiştir (Durmuşlar ve Akyüz Levi, 2024).

Tarihî çevrenin estetik değerinin yeniden keşfedilmesiyle birlikte, özellikle Hisar’daki bazı konut ve han yapılarında özgün malzeme kullanımı, strüktürel restorasyon ve geleneksel plan şemalarının ihyası gibi uygulamalar yaygınlaşmıştır. Bu çabalar, tarihsel sürekliliğin mekân aracılığıyla temsilini yeniden üretmeye dönük önemli adımlar olarak değerlendirilebilir.

4.3 Bursa Hisar Bölgesi ve Etkileşim Alanı

Bursa’nın tarihsel çekirdeğini oluşturan Hisar bölgesi, kent belleğinde mekânsal süreklilik ve çok katmanlılık açısından özel bir yere sahiptir. Tarih boyunca farklı uygarlıkların yönetiminde kalan bu alan, yalnızca savunma işleviyle değil; aynı zamanda sosyal, dini ve kültürel organizasyonları barındıran bir merkez olarak da şekillenmiştir. Sur yapıları, iç kalede konumlanan anıtsal yapılar ve çevresindeki etkileşim mekânları, bu bölgenin sadece fiziksel değil, aynı zamanda temsili, sosyal ve deneysel katmanlarla da örülü olduğunu göstermektedir. Bu başlık altında, Hisar Surları ve çevresindeki mekânların fiziksel dokusu, sosyal yaşamdaki karşılıkları, kolektif hafıza ile kurdukları ilişkiler ve geçirdikleri dönüşümler bütüncül bir perspektifle ele alınmıştır.

Bursa’nın kadim kent dokusunu oluşturan en önemli fiziksel unsurlardan biri olan Hisar Surları, şehrin tarihsel evrimi içinde yalnızca bir savunma hattı olarak değil, aynı zamanda toplumsal organizasyonun, siyasal egemenliğin ve kültürel sürekliliğin mekânsal temsili olarak okunmalıdır. Bu surlar, kentnin Bitinya Krallığı döneminden itibaren gelişen çekirdeğini tanımlayan ve çeşitli dönemlerde yeniden inşa edilip dönüştürülen bir kentsel omurga işlevi görmüştür (Baykal, 1993; Tatar Timur, 2019).

Erken Roma ve Bizans dönemlerinde, sur sisteminin kent savunmasının temel aracı olarak kullanılması, topografya ile ilişkili bir mekânsal yerleşim stratejisinin ürünü olarak şekillenmiştir. Kent, doğal yükseltilerle çevrili bir iç kale formuna bürünmüş ve bu yapı, özellikle dış tehditlere karşı güvenlik sağlamak amacıyla

biçimlendirilmiştir. Aynı zamanda, surların varlığı, yönetici seçkinlerin mekânsal ayrışmasını ve merkezîyetçi bir düzenin inşasını da desteklemiştir (Baykal, 1993; Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2013).

Osmanlı dönemine gelindiğinde, surların askeri işlevi zayıflamakla birlikte, sembolik ve kültürel temsiliyeti güç kazanmıştır. 1326 yılında Bursa'nın Osmanlı başkenti ilan edilmesinin ardından, sur içi bölge kamusal, dini ve yönetsel yapıların yoğunlaştığı bir merkez hâline gelmiştir. Saltanat Kapı, Yer Kapı ve Zindan Kapı gibi ana girişler, hem kentin farklı yönlerine açılan bağlantı noktaları olmuş hem de mimari estetiğin ve iktidar ideolojisinin mekânda somutlaştığı noktalar olarak işlev görmüştür (Kuban, 2021; Tatar Timur, 2019). Bu dönemde surlar, şehre gelen tüccar, seyyah ve elçilerin ilk temas ettiği yapılar arasında yer almış ve kente dair ilk izlenimin oluşmasında belirleyici olmuştur.

Surların mimari özellikleri değerlendirildiğinde, kullanılan yapı malzemeleri ile inşa tekniklerinin tarihsel süreç boyunca çeşitlilik gösterdiği gözlemlenir. Özellikle Bizans ve Osmanlı dönemlerine ait kesitlerde, taş ve tuğla örgü sistemlerinin ön planda olduğu dikkat çeker. Burç ve kapı gibi belirgin unsurlarda rastlanan farklı yapı katmanları, yalnızca fiziksel müdahalelerin değil, zamanla biriken tarihsel katmanlaşmanın da bir göstergesidir. Bu çok katmanlı yapı, mekânın ardışık dönemlerdeki yeniden kullanımlarına işaret ederek, surları adeta bir “palimpsest” niteliğine kavuşturur. Bu durum, her bir dönemin kendi izini mekâna işlemeyle ortaya çıkan çok katmanlı bir kentsel belleği de beraberinde getirmiştir (İnalçık, 1992; Yaşayanlar, 2021).

Hisar bölgesinde yer alan sur içi yerleşim, yalnızca askeri ya da yönetsel bir merkez değil, aynı zamanda gündelik yaşamın, ritüellerin ve kolektif hafızanın da taşıyıcısı olmuştur. Sur içindeki dini yapılar, türbeler, külliyeler ve eğitim kurumları, mekânın sadece fiziksel değil, simgesel anlamda da kent kimliğini şekillendiren başlıca unsurlar hâline gelmiştir. Örneğin, Orhan Gazi Külliyesi'nin surlara yakın bir konumda inşa edilmesi hem sembolik hem de işlevsel bir bağlamda değerlendirilmelidir (Yenal, 2011).

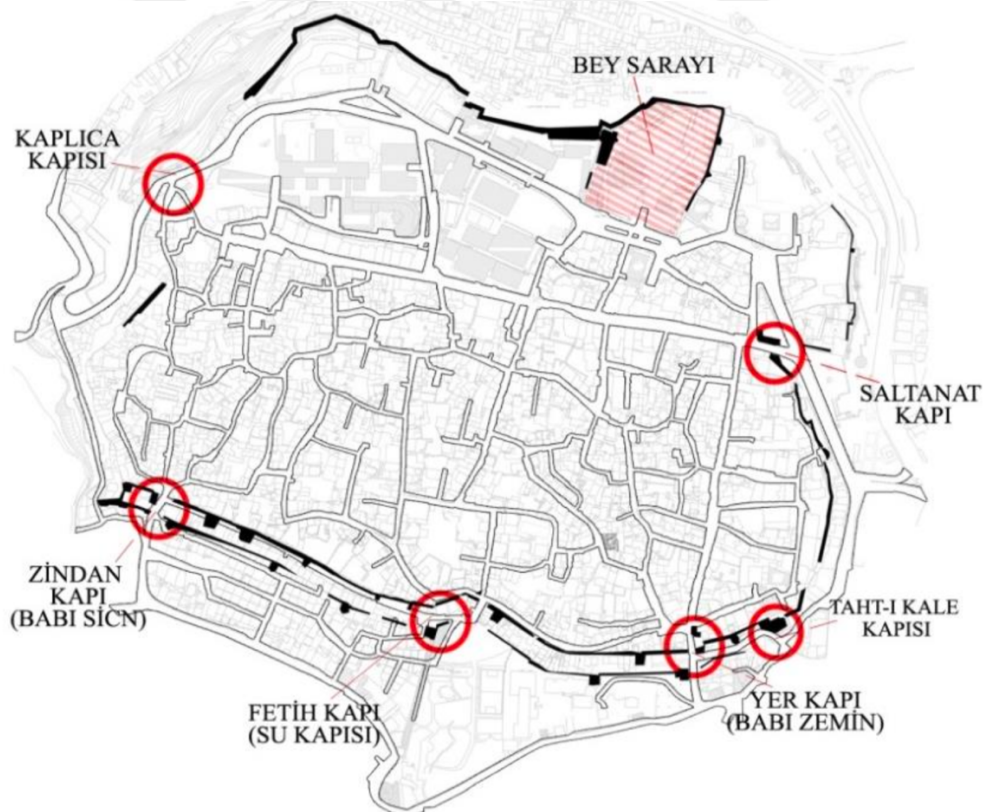
Cumhuriyet döneminde, modernleşme ve imar uygulamaları nedeniyle surların önemli bir kısmı tahrip olmuş; yapı çevresinde kontrolsüz ve plansız bir kentleşme eğilimi ortaya çıkmıştır. Buna rağmen, 2000'li yıllarda UNESCO Dünya Mirası

adaylığı süreciyle birlikte bu yapılar yeniden değerlendirilmeye başlanmış; restorasyon, arkeolojik kazı ve kamusal alan düzenlemeleriyle birlikte surların tarihî ve kültürel bağlamı güncel kent yaşamına yeniden entegre edilmeye çalışılmıştır (Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2021).

Sonuç olarak, Hisar Surları, Bursa kentinin yalnızca tarihî merkezini çevreleyen bir sınır çizgisi değil; aynı zamanda farklı dönemlerin siyasal, kültürel ve sosyal dinamiklerini bünyesinde barındıran bir kent hafızası taşıyıcısıdır. Bu yönüyle, kent tarihinin izlerini mekânda süreklilik içinde okuyabilme imkânı sunan nadir yapılardan biri olarak öne çıkar.

4.3.1 Hisar sur kapıları

Sur Kapıları (Şekil 4.7) Hisar'ın kent dokusunun önemli kimlik unsurlarıdır. Bithynia döneminde savunma amacıyla yapılan surlar, Bizans döneminde dört köşeli burçlarla sağlamlaştırılmış; Osmanlı döneminde de beş köşeli burçlar ve Yer Kapı'nın kuzeydoğusunda üç köşeli burç (kule) yapılmıştır (Maydaer 2008).

Şekil 4.7: Hisar sur kapıları (İlhan, 2019).

Hisar Sur Kapıları ile ilgili incelenen bazı kaynaklarda Hisar Surlarına ait Saltanat Kapı, Yer Kapı, Fetih Kapı, Kaplıca Kapı ve Zindan Kapı olmak üzere beş adet ana kapıdan bahsedilirken bazı kaynaklarda Saltanat Kapı, Yer Kapı, Fetih Kapı, Kaplıca Kapı, Zindan Kapı ve Taht-ı Kale Kapı olmak üzere altı adet ana kapıdan bahsedilmektedir.

Saltanat Kapı: Saltanat Kapı, 3,3 metre genişliği ve 4,5 metre yüksekliğiyle, Hisar sur sisteminin en görkemli ana girişlerinden biridir. Girişin sağında yer alan gözetleme odası ile bağlantılı dikdörtgen planlı dış kule ve sola doğru kıvrılan sur duvarı, savunma mantığına uygun olarak inşa edilmiştir. Kapı, Bey Sarayı'na çıkan yolun başlangıcında konumlandığı için "Saltanat Kapısı" olarak adlandırılmıştır. Kapı aynı zamanda "Kale Kapısı" veya "Hisar Kapısı" olarak da anılmıştır. Tarihsel kaynaklara göre bu kapı, yalnızca tekfurların ve yönetici sınıfın kentle olan giriş-çıkışlarında değil, aynı zamanda tören alaylarının düzenlendiği sembolik bir geçiş noktası olarak işlev görmüştür. 1855 yılında yaşanan büyük depremle ciddi hasar alan yapı, 1904 yılında alınan idari kararlarla yıkılmıştır. 2002 yılında başlatılan projelendirme sürecinin ardından, Saltanat Kapı ve ona ait 500 metrelik sur hattının rekonstrüksiyon ve restorasyonu 2005 yılında Osmangazi Belediyesi tarafından tamamlanmıştır (Maydaer, 2008; Yılmaz, 2014).

Şekil 4.8: Saltanat Kapı.

Taht-1 Kale Kapı: Surların 3.ana kapısı olan Taht-1 Kale Kapısı, iki sur arasındaki koridora geçit vermektedir. Taht-1 Kale Kapısı doğrudan kente açılmamaktadır. Diğer kapılardan farklı olarak açıklığın üzerinde taş kemer yerine ahşap hatıl bulunmaktadır. Kapı 4,5 m yükseklik ve 3,6 m genişliğe sahiptir (Yılmaz, 2014).

Şekil 4.9: Taht-1 Kale Kapı.

Yer Kapı: Taht-1 Kale Kapısı'nın hemen ardında, benzer boyutlara sahip Yer Kapı yer almaktadır. Her iki kapı da taş kemerle desteklenen ve ahşap hatıllarla oluşturulmuş düz bir tavan mimarisi sergilemektedir (Yılmaz, 2014). Yer Kapı, Kavaklı Caddesi'nin son bölümünde, Darü'l-Kurra haziresinin yanında konumlanmıştır. 1855 yılında meydana gelen büyük depremde hasar görmüş ve 1925'te caddenin genişletilmesi amacıyla yıkılmıştır. Yer kapı, 2009 yılında orijinal yapısına sadık kalınarak yeniden inşa edilmiştir. Ayrıca, 1949'da Yer Kapı'nın yakınındaki bir apartmanın temel kazısı sırasında, bugünkü zemin seviyesinin yaklaşık iki metre altında bulunan mozaiklerin, Antik Dönem'e ait bir Ermeni Kilisesi'ne ait olabileceği düşünülmektedir (Kaplanoğlu ve Elbas, 2006b).

Fetih Kapı: Zindan Kapı ve Yer Kapı arasında bulunan kapı, Bursa'nın fethinde Osmanlı ordusunun kente giriş yaptığı yer olması nedeniyle "Fetih Kapısı" adını almıştır. Pınarbaşı mesire alanına açılan kapı, kente gelen su kanalının denetiminde de önemli bir yere sahip olduğu için Su Kapı olarak da anılmaktadır (Maydaer, 2008).

Şekil 4.10: Yer Kapı.

Şekil 4.11: Fetih Kapı.

Kaplıca Kapı: Bursa kent surlarının batı yönündeki önemli geçiş noktalarından biri olan Kaplıca Kapısı, tarihi boyunca özellikle Muradiye semti ve kaplıca bölgelerine ulaşımı sağlamak amacıyla kullanılmıştır. Bu kapı, kent merkezinden batıya yönelen güzergâh üzerinde, günümüzde eski Devlet Hastanesi binası ile Muradiye Mahallesi arasında kalan yamaçta, doğal kayaların oyulmasıyla oluşturulmuş bir geçiş noktası olarak konumlanmaktaydı.

Kapının savunma sistemi içinde diğer ana geçitlerden farklı olarak herhangi bir kuleyle desteklenmemiş olması dikkat çekicidir. L biçimindeki plan şeması, doğrudan geçişi engelleyen ve yön değiştirmeye zorlayan bu tür geçitlerde sıklıkla kullanılan bir savunma stratejisini yansıtmaktadır. Ancak günümüzde Kaplıca Kapısı fiziksel olarak ayakta değildir, varlığı yalnızca tarihsel belgeler ve mekânsal izlerle anlaşılabilir (Kaplınoğlu ve Elbas, 2006a; İlhan, 2019).

Şekil 4.12: Kaplıca Kapı'nın bulunduğu bölge.

Zindan Kapı: Hisar'ın güneybatı ucunda yer alan Zindan Kapı, diğer ana sur kapılarına göre daha az kullanılan ve tali bir geçit işlevi gören bir yapıydı. Adını hemen yakınında bulunan, mahkumların cezalarını çektiği zindan yapısından alan bu kapı aynı zamanda “Babü's-Sicn” adıyla anılmıştır. Zindan Kapı, Hisar'dan Uludağ eteklerine açılmaktaydı (Maydaer, 2008).

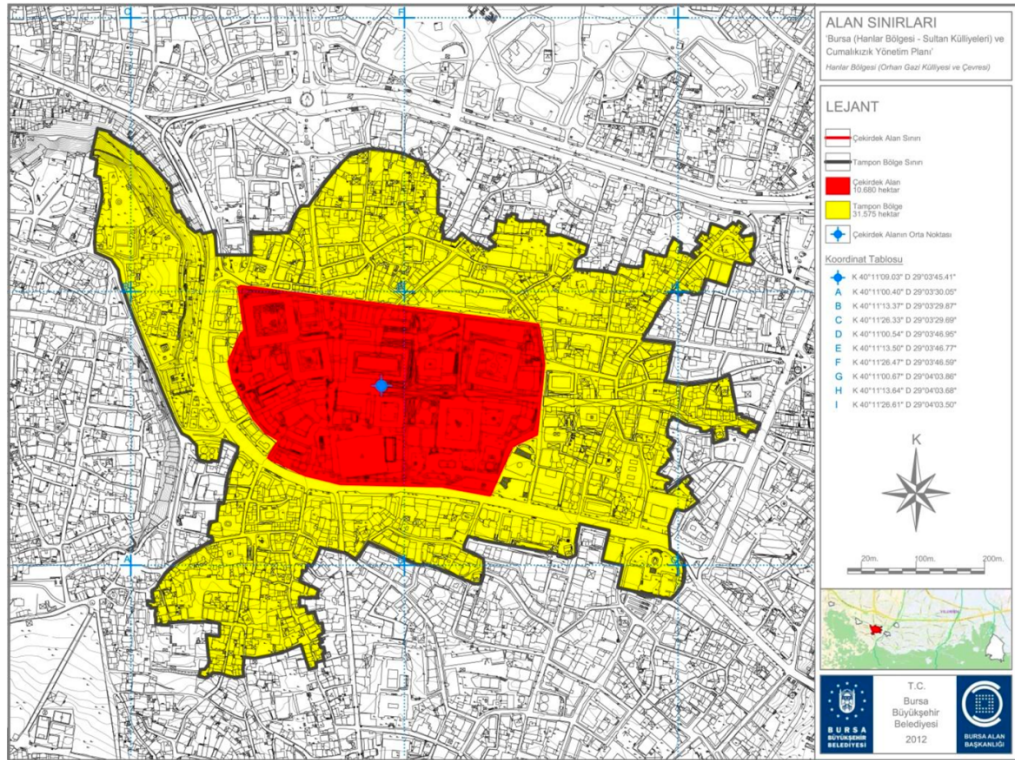
Şekil 4.13: Zindan Kapı.

4.3.2 Hanlar bölgesi

Bursa'nın tarihî merkezinde konumlanan Hanlar Bölgesi, Osmanlı'nın erken dönem kentleşme dinamiklerinin şekillendiği önemli alanlardan biridir. Bu bölge, 14.

yüzyılda Orhan Gazi tarafından yaptırılan Orhan Külliyesi çevresinde oluşan ticaret ve kamusal işlevli yapıların gelişimiyle kent dokusu içerisinde belirginleşmiş; han, bedesten, çarşı, cami ve medrese gibi yapılarla klasik Osmanlı kent planlamasının öncü morfolojisini yansıtan bütünlüklü bir mekânsal örüntü halini almıştır. 2014 yılında 38 COM 8B.37 sayılı karar ile UNESCO Dünya Mirası Listesi'ne alınan bölge, bugün hâlâ canlı ticaret hayatını sürdüren ve Osmanlı'nın lonca kültürünü mekânda yaşatan nadir örneklerdendir (Polat ve diğ., 2019).

Hanlar Bölgesi, yalnızca Osmanlı'nın ilk dönem kentleşme pratiklerinin bir yansıması değil; aynı zamanda tarihsel hafızanın, toplumsal dinamiklerin ve mekânsal üretimin süreklilik gösterdiği bir kentsel katman olarak ele alınmalıdır. UNESCO tarafından tescillenen evrensel değer, bu çok boyutlu tarihî ve kültürel sürekliliğin uluslararası ölçekte tanınması açısından da önemlidir.

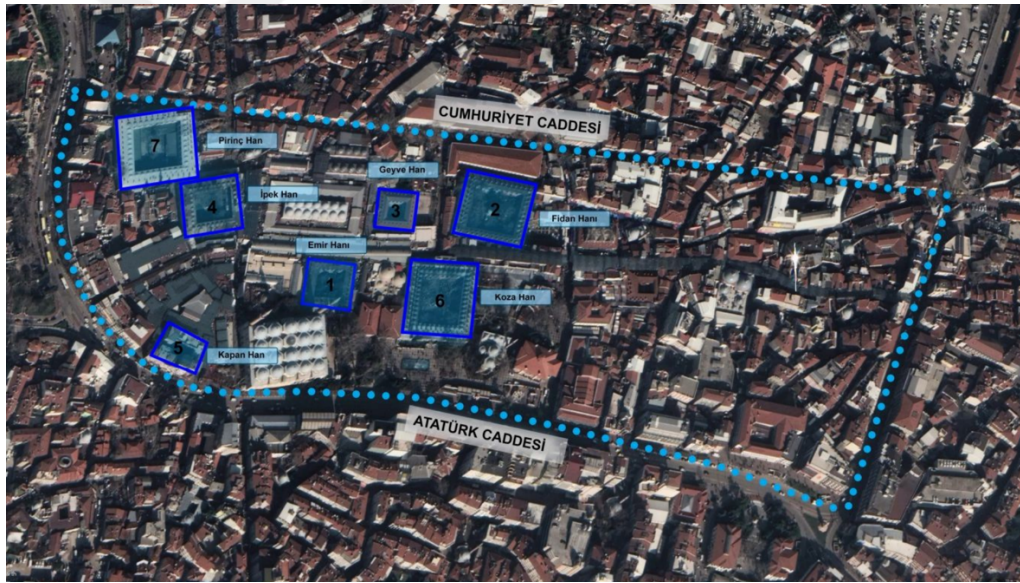

Şekil 4.14: Hanlar bölgesi yönetim alanı (Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2021).

Bursa Hanlar Bölgesi, günümüze ulaşmış çok sayıda hanla zengin bir mimari çeşitliliğe sahiptir. Bunların arasında Koza Han, Emir Han, Pirinç Han, Geyve Han, Fidan Han, Kapan Han ve İpek Han gibi hanlar bulunmaktadır.

Şekil 4.15: Hanlar bölgesine ait hava fotoğrafı, 1938 yılı (BBB arşivi).

Şekil 4.16: Hanlar bölgesi (Şimşek ve Perker, 2019).

Koza Han: Koza Han, 1490–1491 yılları arasında inşa edilmiş olup, ortasında bir şadırvan yer alan avlusu çevresinde düzenlenmiş iki katlı mimarisiyle Osmanlı han mimarisinin olgun dönem örneklerinden biri olarak kabul edilir. II. Bayezid tarafından yaptırılan bu yapı, İstanbul’da inşa edilen cami külliyesine mali kaynak oluşturmak amacıyla vakıf gelirleri çerçevesinde planlanmıştır (Tlemsani Bozdağ ve diğ, 2022).

Şekil 4.17: Koza Han, 1970 yılı (BBB arşivi).

Emir Han: Orhan Gazi Külliyesi ile doğrudan ilişkili olup, ticaret-kamusal alan bağlantısının erken biçimini göstermesi açısından dikkat çeker (Tlemsani Bozdağ ve diğ, 2022). Ulu Cami'nin kuzeydoğu köşesinde yer almaktadır. Emir Han, Sultan Orhan tarafından külliye gelir getirmesi amacıyla inşa ettirilmiş olup Bursa'da inşa edilen Osmanlı hanlarının ilki olması açısından önemli bir yere sahiptir. 14. yüzyıl sonunda Yıldırım Bayezid'in yeni bir Bedesten inşa ettirmesiyle birlikte bir süre "Eski Bedesten" olarak anılmıştır. Emir Han birçok kez yanmasına rağmen ve her seferinde yeniden onarılmıştır. Günümüzde han içerisinde dini kitaplar ve hac malzemeleri satan dükkanlar bulunmaktadır (Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2021).

Pirinç Han: II. Bâyezid tarafından İstanbul'daki cami ve imaretine gelir sağlamak amacıyla 1490-1508 yılları arasında yaptırılmıştır. Mimarları Sultan Şah oğlu Yakup Şah ve Abdullah oğlu Ali'dir. Pirinç Han'da 1983 yılında restorasyon çalışmaları başlamış olup bu çalışmalar 2004 yılında tamamlanmıştır. Günümüzde Pirinç Han'ın alt katında çeşitli kafeler bulunmakta olup, hanın üst katı ise büyük oranda boştur (Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2021).

Geyve Han: 15. yüzyılda Hacı İvaz Paşa tarafından inşa edilmiş, akabinde Çelebi Mehmed'e hediye edilmiştir. Yeşil Külliye'ye gelir getirmek amacıyla inşa edilmiştir. Geyve Han, 2007 yılında Osmangazi Belediyesi tarafından restore edilmiştir (Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2021).

Fidan Han: 15. Yüzyılda Fatih Sultan Mehmed'in sadrazamı Mahmud Paşa tarafından İstanbul'da bulunan Mahmutpaşa Külliyesi'ne gelir getirmesi amacıyla inşa edilmiştir. Kare şekline benzeyen bir avlusu, şadırvanı ve avlunun ortasında küçük mescidi bulunmaktadır. Aynı zamanda Mahmut Paşa Hanı olarak da bilinmektedir (Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2021).

Kapan Han: Kapan Hanı, Sultan I. Murad tarafından 14. yüzyılın ikinci yarısında yaptırılmıştır. Günümüzde içerisinde tekstil sektörü ağırlıklı dükkanlar bulunmaktadır (Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2021).

İpek Han: Sultan Çelebi Mehmed tarafından 15. yüzyılın ilk yarısında yaptırılmıştır. İnşa edilme maksadı Yeşil Külliye'ye gelir getirmektir. 19. yüzyıl sonlarında Vali Ahmed Vefik Paşa döneminde Mecidiye Caddesi'nin açılması sırasında hanın doğusundaki giriş cephesi yıkılmış olup bu bölüm 1958'den sonra yeniden yapılmıştır. Günümüzde han içerisinde terzi atölyeleri ve giyim sektöründe faaliyet gösteren dükkanlar bulunmaktadır. (Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2021).

4.3.3 Osmanlı dönemi yapıları

Osmanlı döneminde Bursa, külliye, camiler, hanlar, hamamlar ve çarşılarla donatılmış özgün bir kent dokusuna kavuşmuştur. Bu yapılar, yalnızca fiziksel birer unsur olmanın ötesinde, Osmanlı şehircilik anlayışının mekânda somutlaştığı, toplumsal yaşamın biçimlendiği odaklar olarak değerlendirilmelidir. Özellikle erken Osmanlı döneminde inşa edilen mimari kompleksler, hem devletin kurumsal kimliğini pekiştirmiş hem de kentsel mekâna yeni bir sosyo-dini form kazandırmıştır.

4.3.3.1 Külliye ve camiler

Bursa, Osmanlı İslam mimarisinin ilk gelişkin örneklerine ev sahipliği yapması bakımından ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Orhan Gazi Külliyesi, Ulu Cami, Yıldırım Bayezid Külliyesi, Yeşil Külliye ve Muradiye Külliyesi gibi yapılar, sadece mimari nitelikleriyle değil; aynı zamanda vakıf sistemiyle kent yaşamını örgütleyen işlevsel rolleriyle de dikkat çeker. Külliye, cami, medrese, imaret, hamam ve türbe gibi çeşitli birimleriyle Osmanlı'nın kurumsallaşma sürecinde

önemli birer yapı taşı olmuş; kentsel kimliğin ve hafızanın oluşumuna yön vermiştir.

Osman Gazi ve Orhan Gazi Türbeleri: Bursa'nın fethini takiben, Osmanlı Beyliği'nin kurucusu Osman Gazi'nin vasiyeti doğrultusunda, oğlu Orhan Gazi tarafından Saint Elias Manastırı'nın bir bölümü türbeye dönüştürülmüş ve Osman Gazi buraya defnedilmiştir. Halk arasında "Gümüşlü Kümbet" olarak da bilinen bu yapı, 1801 yılında meydana gelen büyük bir yangında ağır hasar almış, 1855 Bursa Depremi sonucunda ise tamamen yıkılmıştır (Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2021).

Başlangıçta Osman Gazi Türbesi ile aynı yapısal bütünlük içerisinde yer alan Orhan Gazi Türbesi de benzer şekilde 1801 yangınında zarar görmüş ve 1855 depremiyle önemli ölçüde tahrip olmuştur. Her iki türbe, 1863 yılında Sultan Abdülaziz'in himayesinde, özgün yapısal niteliklerine sadık kalınarak yeniden inşa edilmiştir. Osman Gazi ve Orhan Gazi Türbeleri, yalnızca hanedan üyelerine ait mezar yapıları olmanın ötesinde, Osmanlı türbe mimarisinin erken dönemine ışık tutan önemli anıtsal örneklerdir. Gerek plan şemaları, malzeme kullanımları ve süsleme detaylarıyla, gerekse kentin kurucu figürlerine atfettikleri simgesel anlam üzerinden, Osmanlı'nın ilk başkentinde şekillenen kamusal hafıza ve mekânsal temsil açısından büyük bir öneme sahiptirler (Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2021).

Şekil 4.18: Osman Gazi ve Orhan Gazi Türbeleri (BBB arşivi).

Orhan Gazi Külliyesi ve Camii: Orhan Gazi Külliyesi, yalnızca dini bir yapı kompleksi olmayıp, sosyal ve ticari işlevleriyle de bir merkez niteliğindedir. Külliye; cami, medrese, imaret ve hamam gibi unsurlarıyla, dönemin kamu hizmetlerini örgütleyen bir modeldir. Zamanla, bu külliyenin çevresine farklı dönemlerde ilave edilen hanlar, bedestenler ve çarşı yapıları ile bölge giderek zenginleşmiş; yoğun işlevsel yapısıyla günümüzde “Tarihî Çarşı ve Hanlar Bölgesi” olarak anılan özgün kentsel doku oluşmuştur (Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2021).

Hanlar Bölgesi'nin tarihsel çekirdeğini oluşturan bu külliye, Osmanlı'nın erken döneminde bir ticaret merkezi olarak da planlanmış ve işlevlendirilmiştir. Bu bağlamda, Orhan Gazi döneminden itibaren kent ekonomisinin kalbinin attığı bir odak hâline gelmiştir (Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2021).

Orhan Gazi Camii, mimari özellikleri kadar geçirdiği tarihsel süreçle de dikkat çekmektedir. Caminin giriş kapısı üzerinde yer alan kitabeye göre, yapı 1339 yılında Orhan Gazi tarafından yaptırılmıştır. Ancak 1413 yılında Karamanoğlu Mehmed Bey'in saldırısı sonucunda ciddi hasar almış, 1417 yılında ise Çelebi Sultan Mehmed döneminde yeniden onarılarak ibadete açılmıştır (Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2021).

1855 Bursa Depremi'nde büyük ölçüde tahrip olan cami, bu tarihten sonra farklı dönemlerde çeşitli onarımlara tabi tutulmuştur. 1905 yılında Vali Reşit Paşa'nın öncülüğünde gerçekleştirilen restorasyon çalışmaları sırasında, yapıya daha önce bulunmayan doğu yönündeki bir giriş kapısı eklenmiş, bu müdahaleyle caminin mekânsal düzenine yeni bir yön kazandırılmıştır (Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2021).

Bey Sarayı: Bursa Bey Sarayı, Osmanlı Devleti'nin devletleşme sürecindeki ilk idari merkezidir. 1326 yılında Orhan Gazi tarafından Bizans Tekfur Sarayı'nın yeniden düzenlenmesiyle oluşturulan bu yapı hem ikametgâh hem de yönetim yeri işlevi görmüştür (Ergenç, 2021). Saray, Bursa'nın en eski yerleşim alanı olan Hisar Bölgesi'nde, surlarla çevrili “İç Kale” içinde konumlanmıştır.

Divan-ı Hümayun toplantılarının burada yapıldığı ve önemli devlet kararlarının alındığı bu saray, aynı zamanda erken Osmanlı döneminde bir kültür merkezi işlevi de üstlenmiştir (Yurteser Yılmaz, 2021). Ancak zamanla yapı yıkılmış ve bugün

yalnızca arşiv belgeleri, gravürler ve sınırlı kalıntılar aracılığıyla izlenebilmektedir. 19. yüzyıla ait Suphi Bey haritası ve Albert Gabriel'in çizimleri, sarayın mimari dokusuna ilişkin önemli ipuçları vermektedir (Çağaptay, 2021).

Bey Sarayı, tek bir yapıdan değil, Osmanlı saray mimarisine uygun şekilde “buyutu müteaddide” adı verilen çoklu yapılardan oluşan bir komplekstir. Topkapı Sarayı'nın erken bir örneği olarak da değerlendirilebilecek bu sarayda divan işlevleri, elçi kabulleri ve halkla ilişkiler gibi protokol düzenlemeleri de yer almıştır (Ortaylı, 2021).

Bugün sarayın fiziksel varlığı kaybolmuş olsa da 2000 yılında Prof. Dr. Halil İnalçık öncülüğünde başlatılan kazılar ve 2009'da Doç. Dr. Suna Çağaptay tarafından yer altı radarları ile yapılan yüzey araştırmaları, sarayın tarihî yerini ve mimari özelliklerini ortaya koyma çabalarının önemli adımlarıdır (Yurteser Yılmaz, 2021; Şahin, 2021).

Bursa Bey Sarayı, sadece Osmanlı'nın ilk sarayı olmakla kalmamış; aynı zamanda Bursa'nın “ilk payitaht” kimliğinin oluşmasında da belirleyici bir rol oynamıştır. Bu bağlamda, saray yalnızca fiziksel bir yapı değil, aynı zamanda Osmanlı kimliğinin ve yönetim biçiminin sembolüdür.

Şekil 4.19: Bey Sarayı gravürü (BBB arşivi).

Hüdavendigar (I.Murad) Külliyesi ve Camii: I. Murad tarafından 1363 ile 1366 yılları arasında Bursa'nın batı yakasında, Çekirge bölgesinde inşa ettirilen Hüdavendigar Külliyesi, kentin mekânsal olarak batıya doğru genişlemesine öncülük etmiştir. Bu çok işlevli yapı grubu; cami, medrese, imaret, hamam, çeşme ve türbe gibi birimlerden oluşmakta olup, Osmanlı külliye geleneğinin erken ve gelişkin örneklerinden birini teşkil eder (Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2021).

Külliye'nin merkezî yapısı olan Hüdavendigar Camii, mimari açıdan dikkat çekici bir düzenlemeye sahiptir. Caminin ikinci katında yer alan medrese ve çift revakları, onu diğer erken Osmanlı camilerinden ayıran özgün bir tasarıma işaret eder. Bu mimari kompozisyon hem ibadet hem eğitim işlevlerini aynı çatı altında buluşturması açısından dönemin toplumsal ihtiyaçlarına yanıt veren bir model sunar (Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2021).

Külliye'ye dâhil olan küçük hamam, bölgenin termal özellikleriyle uyumlu biçimde konumlandırılmıştır. Nitekim külliye'nin inşa edildiği alan, tarihsel süreçte şifalı termal kaynakların bulunduğu kaplıca bölgesi olarak bilinmiş ve bu özellik, günümüzde de kent açısından işlevsel önemini sürdürmektedir. Ayrıca külliye, zamanla çevresinde şekillenen yerleşim alanına adını vermiş; böylece mekânsal bellekte hem fiziksel hem de kültürel bir referans noktası hâline gelmiştir (Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2021).

Yıldırım (I.Bayezid) Külliyesi ve Camii: Bursa'nın en mükemmel mimari yapılarından biri kabul edilen külliye, Osmanlı Beyliği'nden Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'ye geçişini de simgeler. Medresesi ve darüşşifasıyla (hastane) dönemin önemli bir eğitim merkezi haline gelmiş ve kentin doğu sınırını çizmiştir. Darüşşifa, Osmanlı Devleti'nin hem ilk tıp fakültesidir hem de pratik öğretim içinde hastalara hizmet verilen, zengin kaynaklara sahip önemli bir hastanedir (Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2021).

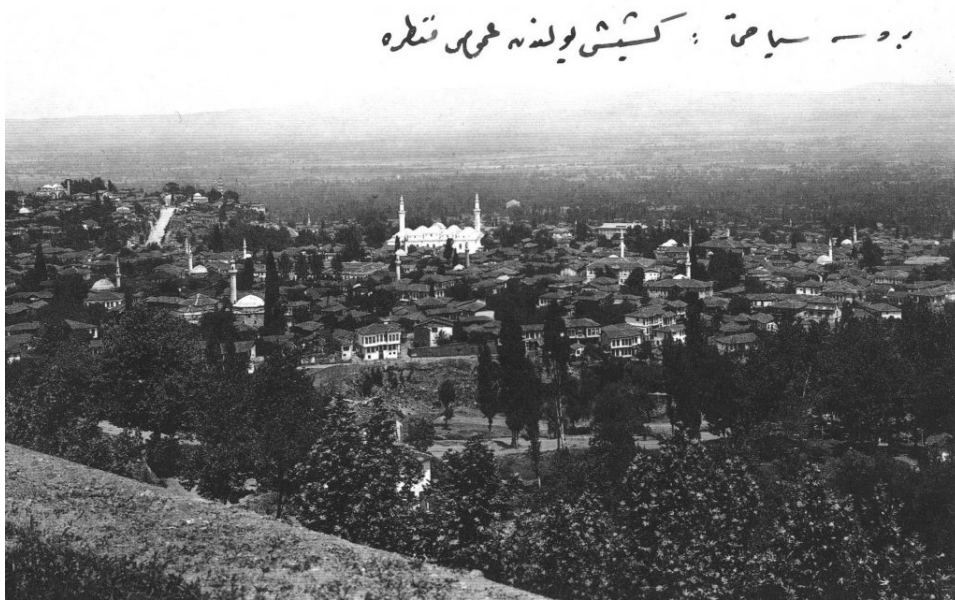
Külliye içinde zaviyeli cami, iki medrese (biri tıp medresesi), darüşşifa, türbe, hamam, imaret, Yıldırım'a ait köşk ile ahırlar yer almaktadır. Külliye içerisindeki cami, diğer Sultan Külliyesi'ndeki camiler gibi ters t plan tipinde inşa edilmiş olup, "Bursa Kemeri" olarak mimari literatüre geçmiş uygulamanın da ilk örneğinin görüldüğü yapıdır. Külliye'nin inşası öncesinde bölgeye getirilen su, çevrede

yerleşimin yoğunlaşmasına da sebep olmuştur (Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2021).

Ulu Camii: Bursa Ulu Cami, Yıldırım Bayezid tarafından 1396–1400 yılları arasında inşa ettirilmiştir. Yapının mimarı olarak Ali Neccar adı geçmekte olup, bu bilgi bazı tarihsel kaynaklar tarafından aktarılmaktadır. Ulu Cami, sadece dini işleviyle değil; aynı zamanda toplumsal ve kültürel hafızada kapladığı yerle de Bursa kent kimliğinin simgesel yapılarından biridir (Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2021).

Tarihsel süreç içerisinde çeşitli doğal afetlere ve toplumsal olaylara maruz kalan cami, farklı dönemlerde deprem, yangın, fırtına (özellikle lodos) ve bazı istilalar nedeniyle zarar görmüş; bu yıkımların ardından birçok kez onarılmıştır. Bu restorasyonlar, yapının özgün formunu koruma çabasının bir parçası olarak değerlendirilmelidir (Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2021).

Caminin güneybatı köşesinde 1903 yılında yaptırılan Çinili Çeşme, 1959 yılında yürütülen kapsamlı onarım çalışmaları sırasında kaldırılmıştır. Ancak, 1993–1994 yıllarında yapılan rekonstrüksiyon çalışmaları kapsamında, çeşme aslına uygun biçimde yeniden inşa edilmiştir. Bu tür müdahaleler, yapının hem fiziksel bütünlüğünün hem de tarihî bağlamının korunmasına yönelik önemli girişimler arasında yer almaktadır (Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2021).

Şekil 4.20: Uludağ yolundan Ulu Cami (BBB arşivi).

Bursa - Ulu Camii Bursa - Great Mosque

Şekil 4.21: Tophane'den Ulu Cami'ye bakış (BBB arşivi).

Brousse. Intérieur de la Mosquée Ulu Dschami.

30.

Şekil 4.22: Ulu Cami iç mekân, 1901 yılı (BBB arşivi).

Şekil 4.23: Günümüzde Ulu Cami (BBB arşivi).

Yeşil (Çelebi Mehmed) Külliyesi: Çelebi Mehmed zamanında, 1419 yılında inşa edilmeye başlanıp 1430 yılında tamamlanan ve adını çevresindeki semte veren Yeşil Külliyesi, Bursa'ya hâkim bir tepe üzerinde yer almaktadır. Yeşil Külliyesi, kentin silüetinde önemli bir konumda olup çok değerli anıt eserlere sahiptir. Yakın zamanda imaret, türbe ve caminin onarımları tamamlanmıştır. İran, Arap, Selçuklu, Bizans ve yerel etkileri yansıtan mimari gelenekleri yapı teknolojisinde, süslemelerde ve teknik ayrıntılarda görmek mümkündür (Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2021).

Külliye cami (Yeşil Cami), medrese, türbe (Yeşil Türbe), hamam ve imareten oluşmaktadır. Külliye yapılarının çoğu hala aynı, orijinal işlevleriyle hizmet etmektedir. Cami ve türbede kullanılan çiniler %80 oranında kuvars, diğer bir deyişle yarı değerli maden taşları içermekte olup, literatüre "üretilmesi imkânsız seramik" olarak geçmiştir. Camide hünkâr mahfili, mihrap ve yarı beden duvarları ile türbede mihrap, yarı beden duvarları ve sandukalarda uygulamalarını gördüğümüz çiniler, özgünlüklerini koruyarak günümüze kadar ulaşmıştır. Cami ve türbe bu süsleme özellikleri ile döneminin ve bugünün eşsiz yapıları olma özelliğini sürdürmektedir. Günümüzde hamam bir turistik alışveriş yeri, medrese Türk İslam Sanatları Müzesi, imaret de halen benzer bir işlevle aşevi olarak faaliyet göstermektedir (Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2021).

Şekil 4.24: Yeşil Külliyesi (BBB arşivi).

Muradiye (II.Murad) Külliyesi: Cami, medrese, hamam ve türbe yapılarıyla birlikte Bursa'nın tarihsel silüetinde önemli bir yere sahiptir. Özellikle Osmanlı hanedanına mensup pek çok şahsiyetin mezarlarının yer aldığı bu külliye, içerdiği 12 türbe ile “türbeler şehri” olarak anılan Bursa kimliğinin oluşumuna önemli katkılar sunmuştur. Bu yönüyle, hem tarihî hem de sembolik değeri yüksek bir anıtsal bütünlük niteliğindedir.

Külliye ait yapılar mimari açıdan incelendiğinde, Bizans, Selçuklu, Arap ve İran mimari geleneklerinin yanı sıra yerel yapı kültürünün izlerinin de bir arada var olduğu görülmektedir. Bu çok katmanlı etki, özellikle yapı teknolojisi, bezeme programı ve inşaat tekniklerinde kendini göstermektedir. Mimari planlama anlayışı ise Osmanlı'nın klasik öncesi dönemine özgü şematik yapıyı yansıtmaktadır.

Muradiye Külliyesi'nin günümüze eksiksiz biçimde ulaşmış olması, hem mimari mirasın korunması hem de restorasyon uygulamalarının başarısı açısından dikkat çekicidir. Türbeler üzerinde yapılan detaylı analizlerde, kubbe yüzeylerinde ve kubbe eteği kuşağında yer alan 15. ve 16. yüzyıla ait kalem işi süslemeler tespit edilmiştir. Bu bezemeler, yalnızca estetik değeriyle değil, aynı zamanda erken dönem Osmanlı iç mekân süsleme sanatının belgelenmesi açısından da önem taşımaktadır.

Külliye, II. Murad tarafından inşa ettirilmiş olup, Bursa'da bir Osmanlı padişahı tarafından yaptırılan son külliye olma özelliğini taşır. Muradiye Külliyesi'nin inşası, yalnızca anıtsal yapı üretimi anlamında değil; aynı zamanda kentsel yerleşim

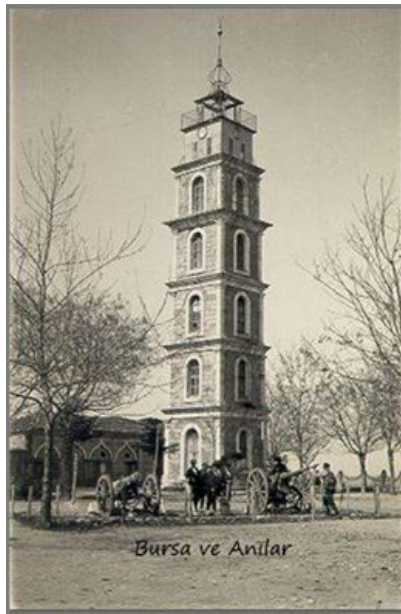
dokusunun oluşumuna da yön vermiştir. Bu süreçte Koca Naib, Yahşibey ve Hamzabey gibi mahalleler külliyesinin çevresinde şekillenmiş ve bu yerleşim birimleri günümüzde de varlıklarını sürdürmektedir. Böylece Muradiye Külliyesi, hem mimari miras hem de kentsel gelişim açısından kalıcı bir iz bırakmıştır.

Tophane Saat Kulesi: Bursa'nın Tophane semtinde yer alan Saat Kulesi, II. Abdülhamid'in tahta çıkışının 29. yılı anısına, 1905 yılında dönemin valisi Mümtaz Reşid Paşa'nın öncülüğünde inşa edilmiştir. Anıtsal nitelikteki bu yapı, hem bir anma yapısı hem de kamuya yönelik işlevsel bir eleman olarak tasarlanmıştır.

Bu yeni kule, daha önce aynı noktada Sultan Abdülaziz döneminde (1861–1876) inşa edilen, kare planlı ve dört katlı bir saat kulesinin yıkılmasının ardından onun yerine yapılmıştır. Dolayısıyla yapı, yalnızca bir zaman göstergesi değil; aynı zamanda geçmişle kurulan mekânsal bir sürekliliğin sembolüdür.

Altı katlı ve kare tabanlı plan şemasına sahip olan kule, 33 metre yüksekliğe ulaşmaktadır. Tarihsel süreçte yalnızca saat işleviyle sınırlı kalmamış; aynı zamanda çevreyi gözlemlemek amacıyla yangın gözetleme noktası olarak da kullanılmıştır. Bu çift işlevli kullanım, dönemin kent güvenliği ve kamusal hizmet anlayışının somut bir yansımasıdır.

Tophane Saat Kulesi, bulunduğu konum itibarıyla hem fiziksel görünürlüğü yüksek bir anıt yapı, hem de Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde kentsel hafızanın sürekliliğini temsil eden simgesel bir öge olarak değerlendirilmektedir.

Şekil 4.25: Tophane Saat Kulesi (BBB arşivi).

4.3.4 Fiziksel katmanlar

Bursa Hisar bölgesi, yalnızca tarihsel bir yerleşim çekirdeği olmanın ötesinde, kentin farklı dönemlerine ait yapılaşma pratiklerinin üst üste binerek biriktiği somut bir mekânsal katmanlaşmayı yansıtır. Zaman içinde oluşan bu yapısal birikim, kentin siyasal iktidar ilişkileri, kültürel değerleri ve teknik olanakları doğrultusunda şekillenmiş mimari öğelerin ardışık şekilde mekâna kazınmasıyla ortaya çıkmıştır. Surlar, burçlar, giriş kapıları ve yapı temelleri gibi somut öğeler, bu katmanlaşmanın fiziksel izdüşümlerini ortaya koymaktadır (Baykal, 1993; Tatar Timur, 2019).

Bitinya dönemine tarihlenen en erken yapısal düzenlemeler, topografyanın sunduğu savunma avantajları doğrultusunda şekillenmiştir. Bu dönemdeki surların temel izleri, çoğunlukla yer yer doğal kayalıklarla bütünleşen ve kaba yontulmuş taşlardan oluşan bir savunma duvarı karakteri taşımaktadır (Baykal, 1993). Daha sonra Roma ve Bizans dönemlerinde bu savunma sistemi, hem güçlendirilmiş hem de genişletilmiştir. Roma etkisiyle daha simetrik ve modüler plan anlayışı öne çıkarken, Bizans döneminde surlar daha çok onarım görmüş; burçlar ve kapılar güçlendirilmiştir. Bu yapıların bazılarında erken döneme ait devşirme mimari elemanlar kullanılmış, böylece geçmiş dönemlerin izleri yeni dönem yapılarının içine dâhil edilmiştir (Kuban, 2021; İnalçık, 1992).

Osmanlı dönemine geçişle birlikte, surların işlevinde önemli bir dönüşüm yaşanmıştır. Savunma odaklı işlev azalırken, sembolik ve yönetsel anlamlar ön plana çıkmıştır. Bu bağlamda özellikle Saltanat Kapı, Zindan Kapı ve Yer Kapı gibi giriş noktaları, fiziksel kurgunun olduğu kadar siyasi söylemin de taşıyıcısı hâline gelmiştir. Saltanat Kapı üzerinde yer alan kitabede geçen ifadeler ve bu yapının mimari kompozisyonu, Osmanlı'nın kent üzerindeki egemenliğini mekânsal olarak ilan etme biçimi olarak değerlendirilebilir (Yaşayanlar, 2021; Şahin, 2021).

Yapıların inşa tekniklerine bakıldığında, sur duvarlarında gözlemlenen taş ve tuğla kombinasyonu, özellikle Bizans ve Osmanlı dönemlerinde karakteristik hâle gelmiştir. Bu çok katmanlı yapı malzemesi kullanımı, hem kaynakların yeniden işlevlendirilmesi hem de dönemin teknolojik olanaklarının bir sonucu olarak okunabilir. Farklı dönemlere ait tamirat izleri ve malzeme geçişleri, yalnızca

mimari müdahaleyi değil, aynı zamanda kentin tarihsel sürekliliğini de belgelemektedir (Tatar Timur, 2019).

Fiziksel katmanlaşma sadece surlara özgü değildir. İç kale bölgesinde yer alan camiler, hamamlar, türbeler ve konut kalıntıları da dönemsel mimari üslupların izlerini taşımaktadır. Örneğin, Osmanlı dönemine tarihlenen bazı yapılar, Bizans temelleri üzerine inşa edilmiş olup bu durum, katmanlı yapının hem süreklilik hem de dönüşüm boyutunu göstermektedir. Bu tür yapısal örnekler, kent belleğinin yalnızca korunarak aktarılmadığını, aynı zamanda yeni anlamlarla yeniden üretildiğini ortaya koyar (Yenal, 2011).

Cumhuriyet döneminde ise, plansız müdahaleler ve modern yapılaşma eğilimleri, mevcut fiziksel katmanların büyük ölçüde tahribine neden olmuştur. Bununla birlikte, 2000'li yıllarda başlayan koruma ve restorasyon çalışmalarıyla birlikte, bu çok katmanlı yapı yeniden görünür hâle getirilmiş; arkeolojik kazılar ve belgelemeler sayesinde geçmişin izleri fiziksel düzlemde yeniden okunabilir kılınmıştır (Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2021).

Sonuç olarak, Hisar Surları ve çevresindeki fiziksel katmanlar, yalnızca farklı dönemlerin izlerini taşıyan yapısal bileşenler değil; aynı zamanda kentin dönüşen anlam dünyasının da somut taşıyıcılarıdır. Bu katmanlar üzerinden, yalnızca mimari evrim değil, aynı zamanda kentin tarihsel sürekliliği, sosyal örgütlenme biçimleri ve mekânsal temsil rejimleri de okunabilir.

4.3.5 Sosyal katmanlar

Bursa Hisar bölgesi, yalnızca fiziksel katmanlarıyla değil, tarih boyunca ev sahipliği yaptığı farklı toplumsal gruplar ve bu grupların ürettiği yaşam pratikleriyle de çok katmanlı bir sosyal dokunun taşıyıcısıdır. Surların çevrelediği bu merkezî alan, her dönem farklı sosyal sınıfların, dini cemaatlerin ve meslek gruplarının bir arada var olduğu, iç içe geçmiş gündelik yaşam biçimlerine sahne olmuştur. Bu yönüyle Hisar, yalnızca kent yönetiminin değil, toplumsal temsilin ve sosyal aidiyetin de mekânsal bir ifadesi olarak ele alınmalıdır (İnalcık, 1992; Aşık Paşazade, 2003).

Antik dönemlerden itibaren, kentin çekirdeğinde yer alan bu alan, aristokratik sınıf, yöneticiler ve ruhban sınıf gibi ayrıcalıklı kesimlerin yerleşim alanı olarak öne çıkmıştır. Agora çevresinde gelişen sosyal etkileşim alanları, kamusal yaşamın

merkezinde konumlanmıştır. Pagan geleneklerin sürdüğü bu erken dönemde, dini törenler ve festival kutlamaları, toplumsal bütünleşmeyi destekleyen temel pratikler arasında yer almıştır (Baykal, 1993).

Bizans döneminde ise Hisar, Hristiyan cemaatin merkezi hâline gelmiş ve kiliseler, manastırlar gibi dini yapılar sosyal yaşamın yönlendiricisi olmuştur. Kentin iç surları ile çevrili olan bu alan, sadece dinsel hiyerarşiyi değil, aynı zamanda sosyal sınıf farklılıklarını da mekâna yansıtmıştır. Bu dönemde kent içi yerleşim, zengin ailelerin konutlarının çevresinde örgütlenmiş; alt sınıflar genellikle dış çevrelere itilmiştir (Kuban, 2021). Kilise merkezli ritüeller, cemaatler arasında güçlü bir aidiyet duygusu oluşturarak kolektif hafızanın kurumsallaşmasına olanak tanımıştır.

Osmanlı döneminde, Hisar, saray çevresinin ve yüksek ulema sınıfının ikamet ettiği bir bölge olarak önem kazanmıştır. Aşık Paşazade'nin aktardığına göre, bu bölge yalnızca hanedan mensuplarının değil, ilim erbabının, sanatkârların ve zanaatkârların da tercih ettiği saygın bir yaşam alanıydı (Aşık Paşazade, 2003). Kurulan külliyeler, camiler, medreseler ve hanlar sosyal yaşamı şekillendiren başlıca mekânlar olmuş; gündelik yaşam bu yapılar etrafında örülmüştür. İslami sosyal düzenin parçası olan vakıf sistemi, eğitimden barınmaya, sağlıktan yoksulun korunmasına kadar pek çok sosyal hizmetin bu bölgede örgütlü biçimde yürütülmesini sağlamıştır (İnalçık, 2019). Vakıf mantığı çerçevesinde işleyen bu sistem, toplumun farklı kesimleri arasında dayanışma ve sosyal adaleti kurumsallaştırmıştır.

Hisar'daki etkileşim mekânları, yalnızca ibadet ya da ticaret amaçlı alanlarla sınırlı kalmamış; aynı zamanda sosyal temasın üretildiği gündelik karşılaşma zeminlerini de içermiştir. Mahalle çeşmeleri, avlulu evler, hamamlar ve dar sokaklar, komşuluk ilişkilerini pekiştiren mikro-mekânsal unsurlar arasında yer almıştır. Bu bağlamda Hisar hem formel hem de enformel sosyal yapının iç içe geçtiği bir toplumsal ekosistem üretmiştir (Yenal, 2011; Şahin, 2021).

Cumhuriyet dönemine gelindiğinde, toplumsal yapı dönüşüm geçirmiş, eski elit yerleşim dokusu yerini parçalı, düzensiz bir kentsel yayılıma bırakmıştır. Sosyal sınıf farklılıklarının mekânsal temsili bulanıklaşmış; geleneksel mahalle dokusunun çözülmesiyle birlikte toplumsal ilişkilerde çözümler başlamıştır. Özellikle 20.

yüzyıl ortalarından itibaren, modernleşme politikaları ve artan göç hareketleri, Hisar içi ve çevresindeki sosyal yapının hızla değişmesine neden olmuştur (Türkoğlu, 2013). Bu süreçte kültürel aidiyetlerin mekânla olan bağı zayıflamış, geleneksel yaşam biçimlerinin yerini bireyselci ve parçalı bir toplumsallık almıştır.

Ancak 2000’li yıllardan itibaren yürütülen restorasyon ve yeniden işlevlendirme projeleriyle birlikte, bölgenin sosyal katmanlarının izleri tekrar görünür hâle getirilmeye çalışılmıştır. Bu çabalar, sadece fiziksel yapıyı değil, aynı zamanda kültürel sürekliliği de yeniden kurmayı amaçlamaktadır (Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2021).

Sonuç olarak, Hisar bölgesindeki sosyal katmanlar, yalnızca tarihsel dönemlerdeki toplumsal yapıyı yansıtan bir arşiv değil; aynı zamanda kolektif hafızanın, kimlik üretiminin ve gündelik yaşamın mekânsal karşılığıdır. Bu alan, farklı dönemlerin sosyal kodlarının bir arada var olduğu, sürekli değişen ama izlerini koruyan bir sosyo-mekânsal laboratuvar niteliği taşımaktadır.

4.3.6 Temsili katmanlar ve bellek mekânları

Bursa Hisar bölgesi, yalnızca fiziksel olarak ayakta kalan yapılarıyla değil, aynı zamanda tarih boyunca farklı dönemlerin ideolojik, dini ve kültürel temsillerini taşıyan katmanlarıyla da anlam kazanır. Bu katmanlar, kentin kolektif hafızasında iz bırakan olayların, kişiliklerin ve ritüellerin mekâna sinmiş biçimleridir. Hisar’daki temsili katmanlar; anıtsal mimari, isimlendirme pratikleri, ritüel alanlar ve kolektif anlatılar aracılığıyla, geçmişin simgesel olarak mekânda yeniden üretildiği, hatırlandığı ve temsil edildiği bir bellek zemini sunar (Halbwachs, 1992; İncılık, 2019).

Antik dönemden itibaren, kentin merkezi niteliğindeki bu alan; kamusal gücün, dini otoritenin ve toplumsal kimliklerin sembolleştirildiği bir temsil düzlemi işlevi görmüştür. Pagan tapınakları, tiyatrolar ve agora çevresindeki açık alanlar; yalnızca fiziksel mekânlar değil, aynı zamanda inanç sistemlerinin ve siyasal iktidarın topluma gösterildiği sahnelerdir (Baykal, 1993). Bu temsiliyet, Bizans döneminde Hristiyan ikonografisiyle örülü kilise mimarisi ve dinsel tören alanlarına dönüşmüş; haç planlı yapılar ve azizlere adanmış ibadethaneler, kolektif bellekte yeni bir anlam çerçevesi oluşturmuştur (Kuban, 2021).

Osmanlı döneminde bu temsil biçimi farklı bir anlam evrenine evrilmiştir. İslam kent modelinin etkisiyle kent mekânı, siyasal iktidarın ve dini meşruiyetin izlerini taşıyan yapılarla donatılmıştır. Orhan Gazi Külliyesi ve çevresinde konumlanan yapılar, Osmanlı'nın erken dönem yönetsel ve dinsel ilkelerini fiziksel mekân aracılığıyla ifade eden bir temsil düzeneği işlevi görmüştür. Caminin minaresi, medresenin kubbesi ve türbenin sessizliği, hem dünyevi otoriteyi hem de uhrevi bağı temsil eder niteliktedir (İnalçık, 1992; Şahin, 2021). Bu yapılar sadece mimari elemanlar değil, aynı zamanda kolektif hafızada yer etmiş temsil alanlarıdır.

Bu süreçte, sur kapıları da güçlü temsili anlamlar üstlenmiştir. Özellikle Saltanat Kapı, yalnızca fiziksel bir geçiş noktası değil, aynı zamanda kentsel egemenliğin ve kamusal kimliğin simgesel ifadesidir. Kapı üzerinde yer alan kitabeler, ikonografik unsurlar ve yerleşimi, Osmanlı'nın mekânı nasıl ideolojik olarak kurduğunu ve temsil ettiğini açıkça yansıtır (Yaşayanlar, 2021). Kapıların her biri, bir dönemsel söylemin mekânsal karşılığı olarak düşünülebilir.

Bellek mekânları yalnızca anıtsal yapılarla sınırlı değildir. Hisar içindeki mezarlıklar, türbeler, sokak isimleri, hatta halk arasında anlatılagelen efsaneler bile, geçmişin bugünde temsil edilmesine hizmet eden unsurlar arasında sayılabilir. Tophane yamaçlarında konumlanan şehitlik alanı ile Osman Gazi ve Orhan Gazi türbeleri, yalnızca tarihsel öneme sahip yapılar değil; aynı zamanda kamusal bellek ve yerel kimliğin kuşaklar boyunca yeniden inşa edildiği anlam mekânlarıdır (Yenal, 2011).

Bu alanlarda gerçekleştirilen resmi törenler, toplu ziyaretler ve geleneksel anma pratikleri, belleği mekânda canlı tutan performatif eylemler olarak değerlendirilebilir.

Cumhuriyet döneminde, temsili mekânlar üzerinden yürütülen kolektif hafıza inşası yeni bir yön kazanmıştır. Modernleşme politikaları doğrultusunda yapılan müdahaleler, bazı geleneksel temsilleri silikleştirirken, bazılarını ise yeniden işlevlendirerek dönüştürmüştür. Özellikle restorasyon ve yeniden canlandırma projeleri, bu temsili katmanların yeniden okunmasını mümkün kılmış; geçmişin estetik ve ideolojik kodları güncel planlama süreçlerine dâhil edilmiştir (Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2021).

Hisar'ın temsili katmanları, mekânın sadece fiziksel değil, simgesel olarak da çok katmanlı bir karakter taşıdığını ortaya koyar. Bu katmanlar, geçmişle kurulan bağları görünür kılarak mekânın toplumsal işlevini güçlendirir; aynı zamanda kent kimliğinin sürekliliği açısından da temel bir referans noktası oluşturur.

4.3.7 Mekânsal dönüşüm süreci ve koruma pratikleri

Bursa Hisar bölgesi, tarih boyunca geçirdiği sosyo-politik ve kültürel dönüşümler neticesinde çok katmanlı bir mekânsal yapı kazanmıştır. Bu dönüşüm, yalnızca fiziksel yapılarla sınırlı kalmayıp, bölgenin temsil değerleri, sosyal işlevleri ve kolektif hafıza düzeyinde de yeniden biçimlenmesine neden olmuştur. Antik dönemin savunma stratejileriyle şekillenen surlar ve iç kaleye ait yapılaşma, Bizans döneminde dini yapıların yoğunlaşmasıyla başka bir anlam kazanmış; Osmanlı döneminde ise bu merkez, yönetim, ticaret ve dini sembollerin kesişim noktasına dönüşmüştür (İnalçık, 1992; Kuban, 2021).

20.yüzyılın ortalarına kadar büyük ölçüde özgünlüğünü koruyan bu yapı dokusu, modernleşme hareketlerinin hız kazandığı dönemde çeşitli müdahalelere maruz kalmıştır. Plansız kentleşme, betonarme yapılaşma ve yol projeleri gibi müdahaleler, surların fiziksel bütünlüğünü ve çevresel bağlamını önemli ölçüde zedelemiştir (Kaplıanoğlu, 2008). Bu süreçte, tarihî yapılar çoğu kez özel mülkiyet sorunları nedeniyle koruma kapsamına alınamamış, tescilli alanlarda ise özgün malzeme ve tekniklere uygun olmayan restorasyon uygulamaları yaygınlaşmıştır (Tatar Timur, 2019).

Kültürel mirasın korunmasına yönelik duyarlılıkların artmasıyla birlikte, 1980'li yıllardan itibaren Bursa'da daha sistemli bir koruma anlayışı gelişmeye başlamıştır. 2014 yılında UNESCO Dünya Miras Listesi'ne dahil edilmesiyle birlikte Hisar ve çevresi, küresel düzeyde tanınan bir kültürel peyzaj alanı haline gelmiş; bu gelişme, koruma uygulamalarının uluslararası ilkelere göre yeniden değerlendirilmesini zorunlu kılmıştır (Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2013).

Bu bağlamda, Venedik Tüzüğü (1964) temel alınarak, yapıların özgünlüğü, tarihî sürekliliği ve bağlamsal uyumu gözetilerek gerçekleştirilen koruma yaklaşımları benimsenmiştir. Yapıların yalnızca fiziksel bütünlükleri değil, aynı zamanda tarihî, kültürel ve sembolik işlevleri de korunmaya çalışılmıştır (ICOMOS, 1965).

Günümüzde, Bursa ve Cumalıkızık Dünya Miras Alanı Yönetim Planı (2021–2026) kapsamında sürdürülen koruma faaliyetleri, fiziksel onarımların ötesinde, yerel halkın bilinçlendirilmesi, geleneksel yapı tekniklerinin yaşatılması ve sürdürülebilir turizm politikalarının uygulanması gibi bileşenleri de kapsamaktadır (Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2021). Bu plan, korumanın yalnızca teknik bir süreç değil, aynı zamanda sosyal bir sorumluluk ve yönetim meselesi olduğunu da ortaya koymaktadır (UNESCO World Heritage Centre, 2008).

Bununla birlikte, tarihî alanlarda gerçekleştirilen bazı restorasyon uygulamalarında, Feilden (2003)'in belirttiği üzere, malzeme ve teknik seçimlerinde yapılan hatalar, yapının tarihî dokusunu olumsuz etkileyebilmektedir. Bu nedenle, restorasyon uygulamalarının bilimsel araştırmalarla desteklenmesi ve her bir müdahalenin belgelenerek yapılması önem arz etmektedir.

Özellikle Jokilehto (1999) tarafından vurgulanan "bütünlük ve süreklilik" ilkesi, çok katmanlı kent dokularında yapılacak her türlü müdahalede, yapının yalnızca geçmişine değil, gelecekteki temsiline de duyarlılık gösterilmesi gerektiğini hatırlatmaktadır. Hisar özelinde bu yaklaşım, restorasyonların yalnızca fiziksel iyileştirme değil, aynı zamanda tarihî hafızanın mekânsal sürekliliğini sağlamaya yönelik bir eylem olduğunu ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak, Hisar bölgesindeki mekânsal dönüşüm süreci, tarihsel katmanlaşmanın ve ideolojik temsillerin mekâna kazındığı uzun soluklu bir birikimi ifade etmektedir. Bu birikimin korunması hem ulusal hem de uluslararası koruma ilkelerine bağlı, çok disiplinli ve katılımcı bir yaklaşımla sürdürülebilir hale getirilebilir. Bu çerçevede, alanın fiziksel, sosyal ve sembolik değerlerinin bir bütün olarak ele alınması, Hisar'ın gelecekte de kent kimliğinin taşıyıcısı olmaya devam etmesi açısından kritik öneme sahiptir.

4.4 Planlama Süreçleri ve Yönetim

4.4.1 Sit alanı kararları

Bursa Hisar bölgesi, sahip olduğu tarihsel ve arkeolojik miras nedeniyle 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren çeşitli koruma politikalarının odağına yerleşmiştir. Türkiye'de kültürel varlıkların korunmasına ilişkin yasal dayanak olan 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu çerçevesinde, bu alanda

alınan kararlar, fiziksel çevrenin yanı sıra kültürel sürekliliğin de korunmasını hedeflemiştir (İnalçık, 1992). Bu bağlamda, bölge 1990'lı yıllardan itibaren kademeli olarak farklı derece ve kapsamlarda sit alanı statüsüne kavuşturulmuştur.

1998 yılında yürürlüğe giren kararlar uyarınca, Hisar içi 1. derece arkeolojik sit ve çevresi 2. derece kentsel sit olarak ilan edilmiş; böylelikle yalnızca yapı ölçeğinde değil, kentsel dokuya yönelik koruma tedbirleri de yürürlüğe konmuştur. Bu statüler, yeni yapılaşma koşullarını sınırlarken, mevcut kültürel peyzajın bozulmadan geleceğe aktarılmasına olanak sağlamayı amaçlamaktadır (Kaplanoğlu, 2008).

Ancak bu koruma sürecinde, özellikle bireysel mülkiyetin yoğun olduğu alanlarda uygulama sorunları ortaya çıkmıştır. Yerel halkın müdahale süreçlerinden dışlanması, ekonomik kaynak eksiklikleri ve teknik destek yetersizliği, koruma planlarının hayata geçirilmesini zorlaştırmıştır. Bu durum, yalnızca hukuki normların değil; aynı zamanda toplumsal uzlaş, ekonomik sürdürülebilirlik ve yönetsel koordinasyonun da bu süreçte belirleyici olduğunu göstermektedir (Kuban, 2021).

2000'li yıllarla birlikte, alınan koruma kararları daha bütüncül ve kapsayıcı bir yaklaşıma evrilmiş; alanın tarihsel devamlılığını sağlayacak tampon bölgeler oluşturulmuş ve alan yönetim ilkeleri yeniden tanımlanmıştır. UNESCO'nun 2008 tarihli operasyonel rehberinde vurgulanan "görsel bütünlük" ve "çevresel algı" ilkeleri doğrultusunda yapılan düzenlemeler, yalnızca fiziksel yapıları değil, görsel silüet, ses peyzajı ve mekânsal algıyı da koruma kapsamına dahil etmiştir (UNESCO World Heritage Centre, 2008; Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2021).

Bu bağlamda, Hisar bölgesine dair alınan koruma kararları, yalnızca geçmişe dönük bir muhafaza işlevi taşımamakta; aynı zamanda bölgenin gelecekteki mekânsal planlama yaklaşımlarıyla dengeli ve duyarlı bir şekilde yeniden yapılandırılmasını hedeflemektedir. Söz konusu hedefin gerçekleşebilmesi için, alan yönetimi stratejilerinin yerel planlarla uyumlaştırılması ve karar alma süreçlerinde çok aktörlü, katılımcı bir modelin benimsenmesi önem arz etmektedir.

4.4.2 Koruma ve planlama politikaları

Bursa Hisar bölgesi, tarihsel ve kültürel mirası nedeniyle Türkiye'deki en önemli kentsel koruma alanlarından biri olarak kabul edilmektedir. Bu durum, bölgeye

yönelik koruma ve planlama politikalarının yalnızca fiziksel yapıların muhafazasına değil; aynı zamanda kültürel sürekliliğin, toplumsal aidiyetin ve kentsel kimliğin korunmasına yönelik çok boyutlu stratejilerle ele alınmasını gerekli kılmaktadır. Bu çerçevede geliştirilen politikalar hem ulusal mevzuatla uyumlu hem de uluslararası standartlarla bütünleşik bir yaklaşıma dayanmaktadır.

Koruma süreçleri, 2000'li yılların başından itibaren yalnızca tescil ve fiziksel restorasyon odaklı olmaktan çıkmış; yerel yönetimlerin yönlendiriciliğinde hazırlanan alan yönetim planları aracılığıyla daha kapsamlı stratejilere dönüşmüştür. Bursa'nın 2014 yılında UNESCO Dünya Miras Listesi'ne kabulüyle birlikte, Hisar bölgesinin de içinde yer aldığı alanlar için geliştirilen yönetim planları, sürdürülebilirlik, otantik değerlerin korunması, görsel bütünlük ve toplumsal katılım ilkeleriyle şekillendirilmiştir (Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2021).

Bu bağlamda, koruma politikalarının temel amacı, yalnızca geçmişin fiziksel izlerini muhafaza etmek değil; aynı zamanda kent belleğini besleyen sosyal, kültürel ve mekânsal ilişkilerin sürekliliğini güvence altına almaktır.

Bu tarihsel süreklilik anlayışına erken dönemde katkı sunan çalışmalardan biri, Fransız mimarlık tarihçisi Albert Gabriel'in 1950'li yıllarda gerçekleştirdiği restitüsyon analizleridir. Gabriel, 1891 tarihli Suphi Bey Haritası üzerinden Hisar bölgesinde yaptığı restitüsyon çalışmasında, sur içi yerleşimin özgün dokusunu, yapı yoğunluğunu ve kamusal alanların konumlanışını belgelemeye çalışmıştır. Özellikle Bursa Sarayı çevresine odaklanan bu restitüsyon çizimleri, Bizans-Osmanlı geçiş dönemine ait mekânsal süreklilik ve yapısal bütünlük açısından önemli ipuçları sunmaktadır (aktaran Keskin, 2014). Gabriel'in bu katkıları, daha sonra yerli araştırmacılar tarafından da değerlendirilmiş; tarihî topografyanın anlaşılmasına yönelik önemli bir belge niteliği kazanmıştır.

Şekil 4.26: Gabriel'in restitüsyon çizimi (aktaran Keskin, 2014).

Bu yaklaşıma örnek teşkil eden bir diğer önemli girişim, 1960 yılında İtalyan şehir plancısı Luigi Piccinato tarafından hazırlanan Bursa Nazım Planı'dır. Plan, tarihî kent dokusunun korunması ve kentleşme baskısının yönlendirilmesi açısından dönemin en kapsamlı ve vizyoner belgelerinden biri olmuştur. Piccinato, özellikle sur içi bölgesi olan Hisar'ı tarihî kimliğiyle birlikte ele almış; bu alanı bir açık hava müzesi işlevinde koruma altına almayı önermiştir (Piccinato, 1960). Plan, hem mevcut sokak dokusunu gözetmiş hem de yeşil kuşak önerileriyle tarihî alanların çevresel bütünlüğünü vurgulamıştır. Ancak planın öngördüğü bazı kararlar sonraki yıllarda uygulamaya geçirilememiş; plansız yapılaşma ve işlev değişimleri, tarihî çevrenin özgünlüğünü zedelemiştir (Kuban, 2000; Tekeli, 2009).

Şekil 4.27: Piccinato planı (aktaran Taşkan, 2019).

Planlama politikaları ise, bu koruma amaçlarını destekleyecek şekilde, bölgedeki yeni yapılaşma koşullarını, ulaşım organizasyonunu, kamusal mekânların kullanım biçimlerini ve işlevsel dönüşüm süreçlerini yönlendirmeye odaklanmaktadır. Özellikle tarihî merkezlerde yoğunlaşan nüfus baskısı, turizm kaynaklı dönüşümler ve özel mülkiyet sorunları gibi parametreler, bu politikaların uygulanabilirliğini doğrudan etkileyen faktörler arasında yer almaktadır (Kuban, 2007).

Bursa Büyükşehir Belediyesi'nin 2021–2026 dönemini kapsayan alan yönetim planı kapsamında, Hisar bölgesine dair üç temel koruma eksenine öne çıkmaktadır: mekânsal bütünlüğün sağlanması, geleneksel yaşam biçimlerinin devamlılığı ve özgün yapı stoğunun yaşatılması. Bu hedeflerin gerçekleştirilmesinde, kamu kurumlarının koordinasyonu, yerel halkın sürece aktif katılımı ve sivil toplumun denetleyici rolü büyük önem taşımaktadır (UNESCO World Heritage Centre, 2008).

Koruma ve planlama politikalarının başarılı bir şekilde hayata geçirilebilmesi, yalnızca yasal düzenlemelerle değil; aynı zamanda toplumsal duyarlılık, teknik kapasite ve finansal kaynaklarla da doğrudan ilişkilidir. Bu doğrultuda, Bursa'daki uygulamaların, tarihî çevrelerin yalnızca fiziki olarak değil, kültürel olarak da yaşatılmasını mümkün kılan entegre bir planlama modeli sunduğu söylenebilir.

4.4.3 Güncel planlama stratejileri

Bursa Hisar bölgesine yönelik planlama süreçleri, 21. yüzyılda çok boyutlu, katılımcı ve sürdürülebilir bir anlayışla yeniden şekillendirilmeye başlanmıştır. Bu kapsamda geliştirilen güncel planlama stratejileri, yalnızca fiziksel korumayı değil, aynı zamanda alanın sosyal ve ekonomik dinamizmini de gözeterek entegre yaklaşımlarla tanımlanmaktadır. Kentsel mirasın korunması, yerel kalkınma ve toplumsal katılım ilkeleri çerçevesinde oluşturulan bu stratejiler, hem ulusal hem de uluslararası koruma paradigmatlarıyla uyumlu politik zeminler üzerine inşa edilmiştir.

Planlama uygulamalarında, öncelikli olarak tarihsel dokunun korunarak işlevlendirilmesi hedeflenmektedir. Bu bağlamda, yeni yapılaşma taleplerinin geleneksel dokuya zarar vermeyecek biçimde sınırlandırılması; mevcut yapı stoğunun ise çağdaş ihtiyaçlara uygun şekilde restore edilerek yeniden kullanıma açılması planlama belgelerine yansıtılmıştır. Özellikle Bursa ve Cumalıkızık Dünya

Miras Alanı Yönetim Planı (2021–2026), tarihî çevrenin yaşatılmasına yönelik alan bazlı eylem önerileri ile stratejik bir çerçeve sunmaktadır (Bursa Büyükşehir Belediyesi, 2021).

Stratejik planlamada öne çıkan bir diğer unsur ise kamusal alanların yeniden tanımlanması ve sosyal etkileşimin artırılmasıdır. Hisar bölgesinde gerçekleştirilen kentsel tasarım projeleri, tarihî sokak dokusunun yeniden canlandırılmasını, yaya öncelikli ulaşım ağlarının oluşturulmasını ve kentlilerin belleğinde yer eden kamusal mekânların erişilebilirliğinin artırılmasını hedeflemektedir. Bu stratejiler, fiziksel koruma ile toplumsal aidiyet arasında güçlü bir bağ kurmayı amaçlamaktadır (UNESCO World Heritage Centre, 2008).

Ayrıca, planlama süreçlerinde dijital araçların kullanımı giderek yaygınlaşmaktadır. CBS destekli analizler, tarihî yapıların risk düzeylerinin belirlenmesi, restorasyon önceliklerinin sıralanması ve müdahale senaryolarının oluşturulmasında etkili bir planlama aracı olarak değerlendirilmektedir. Bu dijitalleşme, veriye dayalı karar alma süreçlerini destekleyerek mekânsal sürdürülebilirliğe katkı sağlamaktadır (Kuban, 2021).

Güncel planlama stratejileri ayrıca, yerel paydaşların sürece aktif biçimde dâhil olmasını sağlayacak katılımcı modelleri içermektedir. Karar alma süreçlerine mahalle halkı, sivil toplum temsilcileri ve akademik çevrelerin katılımını içeren çok aktörlü yapılar oluşturularak yönetim mekanizmaları daha kapsayıcı hale getirilmektedir. Bu katılımcı model, yalnızca teknik düzeyde değil; aynı zamanda toplumsal hafızanın korunması, kültürel sürekliliğin sağlanması ve yerel aidiyetin güçlendirilmesi bakımından da önemli katkılar sunar (Kaplınoğlu, 2008).

Sonuç olarak, Bursa Hisar bölgesine ilişkin planlama stratejileri, tarihî çevreyi günümüz kentsel yaşamı ile bütünleştirmeyi amaçlayan bütüncül ve yenilikçi bir çerçeveye ele alınmaktadır. Bu stratejiler, fiziksel koruma, toplumsal bütünleşme ve yönetsel etkinlik ekseninde birbirini tamamlayan politikalarla kent kimliğini gelecek kuşaklara aktaracak şekilde şekillenmektedir.

5. ARAŞTIRMA YÖNTEMİ

5.1 Arşiv Taraması

Tezin ilk aşamasında, bölgenin tarihsel gelişimini, fiziksel dönüşümünü ve toplumsal yapısını anlamaya yönelik olarak kapsamlı bir arşiv taraması gerçekleştirilmiştir. Bu süreçte aşağıdaki kaynak türlerinden yararlanılmıştır:

- Tarihî Haritalar: Osmanlı dönemi kadastral haritaları, Cumhuriyet dönemi imar planları ve güncel nazım-imar planları karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.
- Fotoğrafik Belgeler: Özellikle 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl ortalarına ait arşiv fotoğrafları (Bursa Büyükşehir Belediyesi Arşivi, internet kaynakları vb.) üzerinden mekânsal süreklilik ve değişim analiz edilmiştir.
- Yazılı Belgeler: Yapı envanterleri, belediye kararları gibi belgelerden bölgedeki yapılaşma süreci ve işlevsel dönüşümler takip edilmiştir.
- İkinci Kaynaklar: Bölgeye dair daha önce yapılmış akademik çalışmalar, tezler, makaleler ve yayınlanmış raporlar literatür taraması kapsamında değerlendirilmiştir.

Bu belgelerin karşılaştırmalı değerlendirilmesiyle bölgedeki tarihsel katmanların sürekliliği, değişimi ve kimlik üzerindeki etkileri kavramsallaştırılmıştır.

5.2 Paydaş Görüşmeleri

Araştırmanın ikinci aşamasında, bölgenin güncel sosyo-mekânsal yapısına dair nitel veri toplamak amacıyla yarı yapılandırılmış görüşmeler yöntemi kullanılmıştır. Görüşmeler, bölgeyle doğrudan ilişkili farklı paydaş gruplarıyla gerçekleştirilmiştir. Görüşülen kişiler aşağıdaki gruplardan seçilmiştir:

- Yerel Yöneticiler: Mahalle muhtarı, belediye yetkilileri vb.
- Bölge Sakinleri: Bölgede uzun süredir ikamet eden yaşlı sakinler, esnaf temsilcileri, dini ve kültürel yapıların temsilcileri vb.

- Uzmanlar: Şehir plancıları, mimarlar, tarihçiler, kent belleğine katkı sunan sivil toplum temsilcileri vb.

Görüşme formunda, bölgenin mekânsal hafızası, tarihsel süreklilik, fiziksel değişim, kamusal alan kullanımı, kimlik algısı ve aidiyet gibi temalara odaklanılmıştır. Veriler ses kaydı ve not tutma yoluyla toplanmış, içerik analizi yöntemiyle sistematik biçimde çözümlenmiştir.

5.3 Yerinde Gözlem

Tez kapsamında kullanılan bir diğer temel yöntem ise yerinde gözlemdir. Bu yöntem hem fiziksel çevrenin güncel durumunu hem de kullanıcı davranışlarını yerinde değerlendirmek amacıyla uygulanmıştır. Gözlem süreci üç aşamada gerçekleştirilmiştir:

- Fiziksel Çevre Gözlemi: Sokak dokusu, yapı tipolojileri, açık-kapalı alan ilişkileri, cephe düzenleri ve malzeme kullanımı detaylı biçimde belgelenmiştir. Harita üzerine not alma, fotoğraf çekimi ve krokilendirme teknikleri bu sürecin temel araçlarını oluşturmuştur. Bu bağlamda ayrıca, mimari fotoğraf okuma yöntemi de uygulanmıştır. Fotoğraf okuma, yalnızca fiziksel mekânın kaydını tutan bir belge üretimi değil; aynı zamanda yapılı çevrenin tarihsel sürekliliğini, estetik dönüşümünü ve toplumsal bellekteki yansımalarını yorumlamaya imkân tanıyan bir analitik araç olarak değerlendirilmektedir (Colomina, 1994; Berger, 2011). Fotoğraf, mimari mekânın temsili kadar, o mekânla kurulan deneyimsel ve kültürel ilişkinin de bir parçasıdır (Rendell, 2010). Bu çerçevede, yapı cepheleri, malzeme sürekliliği, doku geçişleri ve zamanla oluşan fiziksel izler, farklı dönemlere ait arşiv fotoğrafları ve güncel görseller karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. Mimari fotoğraf okumaları sayesinde, yapısal dönüşümler, estetik süreklilik ve bozulma süreçleri görsel düzlemde tespit edilmiş; özellikle anıtsal yapılar, sur kalıntıları ve tarihî sokak dokusunun kent kimliğiyle kurduğu ilişki katmanlı biçimde değerlendirilmiştir.
- Kullanıcı Davranışları Gözlemi: Bölgedeki hareketlilik, sosyo-kültürel etkileşim alanları, mekân kullanımı (pazar yerleri, kahvehaneler, avlular,

ibadet alanları vb.) farklı gün ve saatlerde sistematik olarak gözlemlenmiştir.

- Tarihî Yapı ve Mekân Etkileşimleri: Surlarla, anıtsal yapılarla ve kamusal mekânlarla kurulan ilişkiler analiz edilmiştir.

5.4 Yöntemsel Yaklaşımın Genel Değerlendirmesi

Belirtilen yöntemler, tezin hedeflediği tarihsel, sosyo-kültürel ve mekânsal analizleri çok boyutlu olarak gerçekleştirmeye olanak sağlamıştır. Arşiv verileriyle geçmişin izleri ortaya konulurken, yerinde gözlem, paydaş görüşmeleri ve mimari fotoğraf okumaları aracılığıyla bölgenin güncel yapısı, kullanıcı deneyimleri ve görsel hafızası ayrıntılı biçimde değerlendirilmiştir. Özellikle mimari fotoğraf okuma yöntemi, yapıyı çevrenin zamansal katmanlarını görünür kılarak, fiziksel dönüşüm ile kolektif bellek arasındaki ilişkiyi somutlaştırma açısından özgün katkılar sunmuştur. Bu yöntem, kent kimliğinin görsel temsilleri ile mekânın tarihsel estetik sürekliliği arasındaki bağı çözümlemeyi mümkün kılmıştır.

Tüm bu yöntemlerin birlikte kullanımı, palimpsest kent dokusunun çözümlenmesini kolaylaştırmış; kent kimliği, mekânsal aidiyet ve sosyo-kültürel süreklilik gibi kuramsal kavramların somut mekânsal karşılıklarının değerlendirilmesine imkân tanımıştır. Elde edilen veriler hem görsel (fotoğraf, arşiv belgesi, harita, kroki) hem de metinsel (görüşme transkriptleri, gözlem notları) biçiminde dijital ortama aktarılmış, nitel veri analizi ilkelerine uygun olarak bütüncül bir yaklaşımla değerlendirilmiştir.

6. BULGULAR VE DEĞERLENDİRME

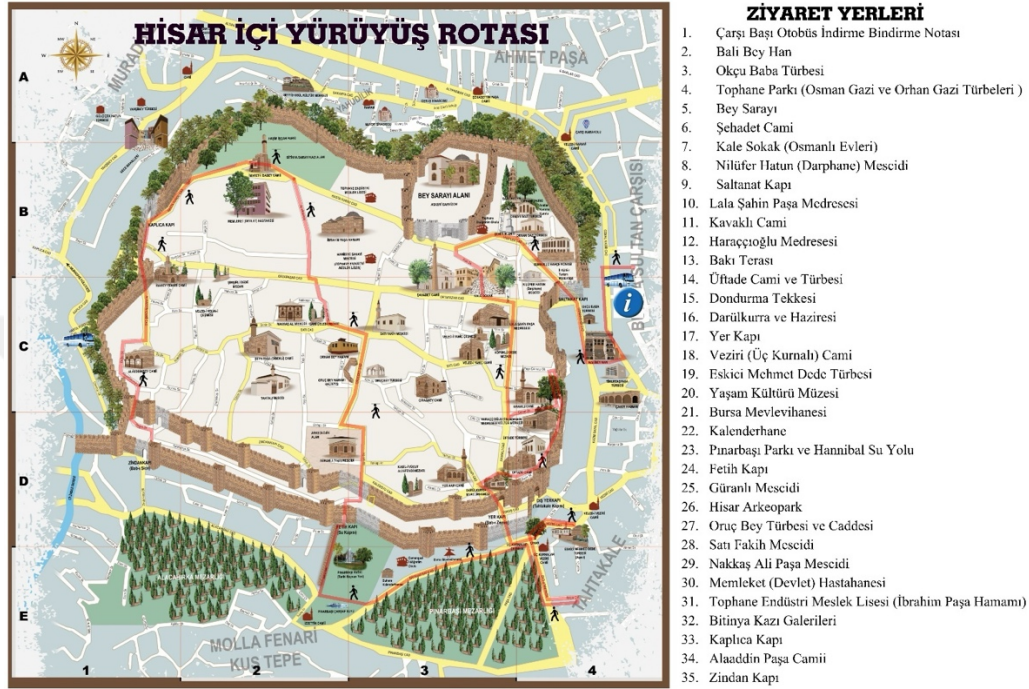
Bu bölümde, Bursa'nın tarihsel çekirdeğini oluşturan Hisar bölgesine ait sur yapılarının kent kimliği üzerindeki etkileri ile bu alanda tespit edilen sosyo-mekânsal katmanların çok boyutlu analizi sunulmuştur. Çalışma kapsamında elde edilen araştırma bulguları, yerinde yapılan detaylı gözlemler ve farklı aktörlerle gerçekleştirilen yarı yapılandırılmış mülakatlara dayanmaktadır. Analizler, geçmişten günümüze uzanan tarihsel süreklilik içinde bölgenin fiziksel, toplumsal ve kültürel dönüşümünü anlamaya yönelik olarak kurgulanmıştır. Bu bağlamda, Hisar Surları'nın yalnızca bir savunma yapısı olarak değil, aynı zamanda hafızayı taşıyan, mekânın anlam katmanlarını derinleştiren ve kentsel kimliği biçimlendiren bir unsur olarak nasıl işlev gördüğü tartışmaya açılmaktadır. Elde edilen nitel veriler ışığında, bölgenin çeşitli dönemlerde geçirdiği değişimler, mekân kullanımındaki dönüşümler ve bu dönüşümlerin yerel topluluk üzerindeki yansımaları, sosyo-mekânsal bütünlük içerisinde değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme, kentsel belleğin katmanlı yapısını çözümlemeyi ve Bursa'nın özgün kimliğinin oluşumuna katkıda bulunan mekânsal öğeleri daha derinlikli biçimde ortaya koymayı amaçlamaktadır.

6.1 Gözlem Bulguları

6.1.1 Fiziksel yapı ve kullanım özellikleri

Bursa Hisar Surları, kentin tarihsel gelişim sürecinde süreklilik gösteren fiziksel bir referans noktası olarak, mekânsal kimliğin şekillenmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Tarihsel kentsel peyzajın ayrılmaz bir unsuru olan bu sur yapıları, yalnızca savunma amaçlı işlevleriyle değil, aynı zamanda çevresinde şekillenen yaşam pratikleriyle de dikkat çekmektedir. Yapılan yerinde gözlemler, surların fiziksel bütünlüğünün büyük ölçüde korunduğunu ve son yıllarda gerçekleştirilen restorasyon çalışmalarının hem yapısal sağlamlık hem de estetik bütünlük açısından başarılı sonuçlar verdiğini ortaya koymaktadır. Surların çevresindeki alanlar, farklı kullanım türlerine sahne olmaktadır; bu alanlar yalnızca tarihî birer anıt niteliği

taşımakla kalmayıp, aynı zamanda turistik rotalar, kültürel etkinlik alanları ve gündelik yaşam pratiklerinin sürdürüldüğü kamusal mekânlar olarak da işlev görmektedir. Böylece, surların fiziksel varlığı hem geçmişe ait izlerin taşınmasını hem de çağdaş kent yaşamı ile bütünleşmesini mümkün kılan çok işlevli bir yapıya dönüşmektedir.

Şekil 6.1: Hisar içi yürüyüş rotası (BBB arşivi).

6.1.2 Sosyal dinamikler ve etkileşim mekânları

Hisar Surları çevresinde gözlemlenen sosyal etkileşimler, bu alanın yalnızca fiziksel değil, aynı zamanda toplumsal bir cazibe merkezi olarak da önemli bir işleve sahip olduğunu göstermektedir. Yarı yapılandırılmış mülakatlardan ve alan araştırmalarından elde edilen veriler, bölgenin hem yerel halk hem de farklı coğrafyalardan gelen ziyaretçiler açısından önemli bir buluşma, sosyalleşme ve kültürel paylaşım alanı olduğunu ortaya koymaktadır. Surların çevresinde konumlanan kafe ve restoranlar, yalnızca ticari işletmeler değil; aynı zamanda yerel kültürün sergilendiği, gündelik yaşamın süreklilik kazandığı ve mekânsal aidiyetin pekiştirildiği sosyal mekânlar olarak değerlendirilmektedir. Bu alanlar, özellikle hafta sonları ve turistik sezonlarda yoğun bir etkileşim ortamı sunmakta; tarihî dokunun modern kentsel yaşamla kurduğu ilişki, sosyo-mekânsal katmanların günümüzdeki sürekliliğini açıkça gözler önüne sermektedir. Surlar çevresindeki sosyal kullanım biçimleri, kent belleğinin yeniden üretildiği ve toplumsal ilişkilerin

mekân üzerinden yeniden şekillendiği canlı bir kentsel sahne oluşturmaktadır. Bu alanlara örnek verilebilecek birkaç mekân daha yakından gözlemsel tespitle incelenmiştir.

6.1.2.1 Avlu Tophane (Otel – Kafe)

Tophane gibi katmanlı bir tarihsel dokunun merkezinde konumlanan Avlu Tophane, yalnızca bir konaklama ve yeme içme mekânı değil, aynı zamanda geçmişle bugünü zarif bir biçimde buluşturan bir mimarlık anlatısı olarak değerlendirilebilir. Mekân, yer aldığı bağlamla kurduğu ilişki bakımından dikkat çekici bir örnek teşkil etmektedir.

- **Yerle Kurduğu Diyalog ve Mekânsal Dokuya Saygı:** Avlu Tophane, adından da anlaşılacağı üzere bir avlu mimarisi etrafında kurgulanmış. Bu tercih, Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemlerinde Bursa'da sıkça rastlanan konut ve kamusal yapı tipolojisine gönderme yapar. Giriş kotundan itibaren kullanılan malzemeler, taş duvar yüzeyleri, ahşap doğramalar, döküm detaylar çevresindeki yapıların dokusuna hem saygılı hem de çağdaş bir biçimde uyarlanmıştır. Bu anlamda, yapı 'yeni' olmasına rağmen bulunduğu tarihî çevrede yabancı bir cisim gibi durmamakta; aksine o dokunun parçası gibi davranmaktadır.
- **Avlu Kurgusu ve Kamusal-Mahrem Geçişi:** Avlu, yapının en güçlü mekânsal organizasyonunu oluşturur. Geleneksel Osmanlı evlerinde olduğu gibi kamusal ve yarı kamusal alanlar arasında yumuşak geçişler sunan bu boşluk, aynı zamanda sosyal bir odak görevi de görür. Kullanıcıları içe doğru yönlendiren bu plan anlayışı, aynı zamanda gürültülü ve hareketli Tophane Meydanı'ndan kopuşu da mümkün kılar. Bu bağlamda avlu hem fiziksel bir sınır hem de zihinsel bir duraklama noktasıdır.
- **Malzeme, Doku ve Işık Kullanımı:** Mekânın iç tasarımında kullanılan doğal taş kaplamalar, eski Bursa evlerini çağrıştıran ahşap tavanlar ve seramik zemin döşemeleri, nostalji ile modern konfor arasında dengeli bir geçiş sunmaktadır. Gün ışığı kullanımı ise özellikle dikkat çekicidir; iç mekâna alınan doğal ışık, avlu merkezli planlamanın avantajıyla bütün gün boyunca sıcak ve homojen bir aydınlık sağlar. Kafe bölümü ise hem sabah kahvaltısı

hem akşam çayı için akustik, konfor ve görsel bütünlük açısından etkileyici bir deneyim sunar.

- İşlevsellik ve Kullanıcı Deneyimi: Kafe ve otel işlevlerinin bir arada var olması, mekânı çok katmanlı bir sosyal platform haline getiriyor. Sabah saatlerinde konuklarına sakin bir kahvaltı sunan avlu, gün içinde kente gelen ziyaretçiler için dinlenme ve sosyalleşme mekânına dönüşüyor. Mekânın butik doğası, kitlesel turizmin gürültüsünden uzak ama yine de tarihsel bağlamla teması olan bir deneyim sunmayı başarıyor. Tophane'nin yoğun turist akışına rağmen burada mekânsal bir sükûnet ve denge hâkim.
- Koruma ve Çağdaş Yorum Dengesi: Avlu Tophane, koruma ve yeniden işlevlendirme kavramlarının dengeli uygulanmasına dair iyi bir örnek teşkil etmektedir. Yapı, bölgesel mimari karakteri birebir taklit etmektense onun ruhunu çağdaş bir yorumla yeniden üretmiştir. Bu anlamda yenilik içinde aidiyet hissi yarattığını söylemek mümkündür. Bu yaklaşım, mimari tasarımda yalnızca biçime değil, aynı zamanda yaşantıya ve hafızaya da önem verildiğini gösterir.

Şekil 6.2: Avlu Tophane genel görünüm-1

Şekil 6.3: Avlu Tophane genel görünüm-2

Şekil 6.4: Avlu Tophane avludan görünüm-1

Şekil 6.5: Avlu Tophane avludan görünüm-2

Avlu Tophane gözlemlendiğinde, bu yapının kentsel belleği yeniden üreten, kullanıcı odaklı, bağlamla uyumlu ve çağdaş mimari ile tarihî süreklilik arasında sağlıklı bir ilişki kuran bir örnek olduğu söylenebilir. Gerek mekânın atmosferi gerek malzeme seçimi gerekse işlevsel kurgusu, Bursa'nın çok katmanlı tarihine hem fiziksel hem de kültürel bir saygı duruşu niteliğindedir.

6.1.2.2 Mekân Prusa (Kafe)

Bursa Hisar bölgesinde kısa süre önce açılan Mekân Prusa (ya da Prusa Kafe), kent merkezi içinde hem tarihî dokuyu hem çağdaş kafe deneyimini harmanlayan yeni bir cazibe noktası olarak öne çıkmaktadır.

Tarihî Bursa sokaklarında “gizli bir durak” olarak tanımlanan bu kafe, iç mekânında nostaljik dokularla birlikte güncel dekor öğeleri barındırmaktadır. Sosyal Medya kullanıcıları mekânı "gizli durak" ifadesiyle övmüştür. Dekorasyonunda çiçek temaları ve rustik detaylar dikkat çekmekte; bu özellik üzerinden, sakin ve huzurlu bir ortam sunduğu dile getirilmektedir.

Şekil 6.6: Mekân Prusa genel görünüm.

Şekil 6.7: Mekân Prusa iç mekân-1

Şekil 6.8: Mekân Prusa iç mekân-2

6.1.2.3 Haraççioğlu Medresesi Sosyal Tesisleri

Hisar Bölgesi'nde Kavaklı Caddesi üzerinde bulunan ve 16. yüzyılın ikinci yarısından sonra yapıldığı bilinen Haraççioğlu Medresesi Sosyal Tesisleri; 2006 yılında restore edilerek kente kazandırılmıştır. Bursa'daki Hristiyanlar'dan haraç ve cizye vergilerini topladıkları için Haraççioğlu veya Cizyederzade olarak anılan dönemin ileri gelen bir ailesi tarafından yaptırılmıştır.

Osmanlı döneminde uzun yıllar zafiye olarak hizmet veren tesis, kurucusu Cizyedarzâde Hüseyin Ağa'nın ölümü ile yerine geçen oğlu Rıfkı İbrahim Efendi tarafından medreseye çevrilmiştir. Bir zamanlar Orhan Kütüphanesi'nden sonra Bursa'nın ikinci büyük kütüphanesi olan Haraççioğlu Medresesi Kütüphanesi, sonradan Orhan Kütüphanesi ile birleştirilmiştir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında kütüphanede 1600'den fazla kitap bulunduğu bilinmektedir. Günümüzde bu kitapların çoğu İnebey Yazma Eserler Kütüphanesi'nde yer almaktadır.

Şekil 6.9: Haraççioğlu Medresesi Sosyal Tesisleri-1 (Kültür ve Turizm Bakanlığı).

Şekil 6.10: Haraççioğlu Medresesi Sosyal Tesisleri-2 (Kültür ve Turizm Bakanlığı).

6.2 Paydaş Görüşmeleri Bulguları

Tezin odağı olan Bursa Hisar Bölgesi'nde sosyo-mekânsal katmanları ve kent kimliğini anlamaya yönelik olarak yapılan görüşmeler için, her paydaş grubuna özel sorular hazırlanmıştır. Sorular hem bölgenin tarihsel sürekliliğini hem de güncel sorunlarını ve potansiyellerini anlamaya yardımcı olacak şekilde yapılandırılmıştır.

6.2.1 Yerel yöneticilerle yapılan görüşmeler

6.2.1.1 Görüşme-1

Kamu politikaları, koruma-kullanma dengesi ve planlama süreçleri hakkında bilgi edinmek amacıyla Bursa Büyükşehir Belediyesi eski yöneticilerinden Aziz Elbas ile 17.06.2025 tarihinde görüşme yapılmıştır. Yapılan görüşmede aşağıdaki konulara değinilmiştir:

- Tarihî Süreçte Planlama Yaklaşımları ve Müdahaleler: Katılımcı, 2004 yılında Osmangazi Belediyesi tarafından başlatılan Kent Aksı Projesine değinmiş, bu projeye Tarihî Kültür Yolu'nun Yıldırım Külliyesi'nden başlayarak Hanlar Bölgesi üzerinden Hisar'a uzanmasının planlandığını belirtmiştir. 2004 yılı sonrası bu doğrultuda canlandırma çalışmaları artmış, öncesinde ise yalnızca 1985 yılındaki bir sempozyumda Kale Sokak'ın

sınırlı şekilde gündeme geldiği aktarılmıştır. Bu bilgi, tarihî çekirdeğe yönelik bütüncül yaklaşım eksikliğini gözler önüne sermektedir.

- Kültürel Miras Alanı ve Fiziksel Yapı Stoğu: Hisar bölgesinin birinci derece arkeolojik, kentsel ve doğal sit alanı olduğu belirtilmiş, bu koruma statülerinin alanda yeni yapılaşmaları zorlaştırdığı, buna rağmen geçmişte inşa edilen uyumsuz yapıların tarihî dokuya zarar verdiği ifade edilmiştir. Katılımcıya göre, kullanıma uygun yapı stoğunun giderek azaldığı, mevcut yapıların ise yerleşik halk tarafından korunamadığı vurgulanmaktadır. Bu durum, koruma-kullanma dengesinde sosyo-ekonomik yetersizliklerin etkili olduğunu ortaya koymaktadır.
- Demografik Değişim ve Sosyal Doku: Verilen bilgiye göre, günümüzde mahalle sakinlerinin %60'ı mahalle dışından gelirken yalnızca %40'ı "Hisarlı" bireylerden oluşmaktadır. Oysa geçmişte bu oran %80 yerli – %20 dışarıdan gelenler şeklindeydi. Bu değişim, yerel kimliğin zayıflaması riskini doğurmakta; bu nedenle mahalleye hizmet edecek sosyal donatılar aracılığıyla yerleşik nüfusun tutulması gerektiği ifade edilmektedir. Bu değerlendirme, mekânsal süreklilik ile demografik süreklilik arasındaki bağı kurmaktadır.
- Turizm ve Yaşayan Kültür Dengesi: Katılımcı, turizmin salt mekânsal boşaltmaya dayalı olmaması gerektiğini; yaşamın içinde ve dengeli bir şekilde yürütülmesi gerektiğini vurgulamıştır: “Turizm demek tüm mahalleyi boşaltıp turistik mekân açmak değildir; yoksa oradaki yaşam, kültür biter.” Bu yaklaşım, yaşayan miras kavramı ile örtüşmekte, gelen ziyaretçilerin gündelik yaşamla teması sağlanarak kültürel sürekliliğin korunabileceği fikri öne çıkmaktadır.
- Yerel Talepler, Kısıtlar ve Uygulamalar: Bölge halkının taleplerinin ağırlıklı olarak park, sağlık ocağı ve okul gibi temel kamusal ihtiyaçlara yönelik olduğu, ancak sit alanı olması nedeniyle kamulaştırma ve yapılaşma kısıtlarının bu taleplerin karşılanmasını zorlaştırdığı belirtilmiştir. Örnek olarak Haraççioğlu Medresesi'nin restore edilerek sosyal işlev kazandığı aktarılmıştır. Katılımcı şu değerlendirmeyi yapmıştır: “Mevcut dokuyu kullanarak ihtiyaca karşılık vermek önemli. Tek büyük bir kütle yapmak yerine, alana yayılmış küçük dokunuşlarla mahalleye nefes aldirmek

gerekir.” Bu ifade, mekânsal müdahalenin nitelikli ve bağlamsal olması gerektiğini vurgulamakta ve mikro ölçekte tasarım anlayışına dikkat çekmektedir.

- Katmanların Gün Yüzüne Çıkarılması ve Koruma Yöntemleri: Katılımcıya göre koruma yalnızca fiziksel onarım değil; mekânın yaşatılması ve hafızasının kamusal olarak görünür kılınmasıyla sağlanabilir. Örneğin, Saltanat Kapı'nın restorasyonu öncesinde fark edilmez bir halde olduğu, onarım sonrasında ise Bursa'nın surlarına dair farkındalık yarattığı belirtilmiştir. “Sular olduğu gibi korunarak, çevresinde yaşam alanları oluşturarak o mekânı yaşatabiliriz. Yaşatmak da bir koruma yöntemidir.” Son olarak, Hisar'ın çok katmanlı yapısına bütüncül bir yaklaşımla bakılması gerektiği, Osmanlı kent modelinde görülen Kale-Çarşı-Mahalle üçlüsünün burada da mekânsal olarak hâlâ izlenebilir olduğu vurgulanmıştır. Bu modelde kale korunur, çarşı onun eteğinde yer alır ve mahalleler çevresini sarar. Hisar'da bu yapının özgün haliyle varlığını sürdürebildiği aktarılmıştır.

6.2.1.2 Görüşme-2

Yerel yönetim düzeyinde sosyal yapı, değişim süreçleri ve ihtiyaçlar hakkında bilgi edinmek amacıyla Molla Gürani Mahallesi Muhtarı Metin Acar ile 27.06.2025 tarihinde görüşme yapılmıştır. Yapılan görüşmede aşağıdaki konulara değinilmiştir:

- Görev Süresi ve Mahalle Yönetimi: Katılımcı, 1993 yılından itibaren mahalle muhtarlığı görevini sürdürdüğünü ifade etmiştir. Hisar Bölgesi'nin farklı mahalleleriyle birlikte yönetildiğini belirten muhtar, zaman içinde bölgenin toplumsal yapısında önemli dönüşümler yaşandığını ve buna bağlı olarak yerel yönetime gelen taleplerin de çeşitlendiğini aktarmıştır.
- Mahalle Sakinlerinden Gelen Talepler: Görüşmeye göre, mahalle halkından gelen başlıca talepler temizlik ve çevresel bakım, tarihî yapıların restorasyonu ve korunması, sokak aydınlatma sorununun giderilmesi, tarihî değerlere sahip çıkan, yerel kimliği koruyan bir dönüşüm arzusudur. Bu talepler, yalnızca fiziksel çevrenin iyileştirilmesine değil, aynı zamanda

kentsel kimlik ve aidiyet duygusunun korunmasına yönelik beklentileri de ortaya koymaktadır.

- Gündelik Hayat ve Akşam Yaşamı: Katılımcıya göre mahallede, akşam namazından sonra gündelik hayat büyük oranda sona ermektedir. Eskiden ise mahalle, günün bu saatlerinden sonra da canlılığını sürdürmekteydi. Akşam namazından sonra kapı önlerinde toplanılırdı. Çay, kahve ikram edilir; aileler hasır denilen kilimleri serer, komşularla sohbet ederdi. Mahalle akşam da yaşayan bir yerdi. Bu anlatı, kamusal alanın gündelik yaşamın bir parçası olduğu, sosyal etkileşimin mekânsal pratiklerle pekiştiği bir döneme işaret etmektedir. Günümüzde ise sosyal yaşamın iç mekâna çekildiği ve mahalle dokusunun bu anlamda işlev kaybına uğradığı gözlemlenmektedir.

Katılımcıya yöneltilen “Mahallenin tarihî kimliğiyle bugünkü yaşam arasında bir kopukluk olduğunu düşünüyor musunuz? Bu kopukluk sizce nasıl giderilebilir?” sorusuna katılımcı tarafından “Evet, geçmişle bugün arasında bir bağ kurmak zorlaşıyor. Eski yapıların restore edilmesi güzel ama içinde yaşam olmadıktan sonra taşlar sadece taş olarak kalıyor. Gençler burayı terk ediyor çünkü burada kalmak için sosyal alan yok, iş yok. Eğer tarihî yapılar hem korunur hem de mahalle halkına hizmet ederse bu bağ yeniden kurulabilir. Mesela restore edilen bir yapı içinde atölyeler, çocuk oyun alanları ya da yaşlılar için gündüz bakım alanı olsa herkes sahip çıkar.” cevabı verilmiştir.

6.2.2 Bölge sakini ile yapılan görüşme

Uzun yıllar Hisar bölgesinde yaşamış olan Mimar Gün Işık ile 20.06.2025 tarihinde görüşme yapılmıştır. Yapılan görüşmede aşağıdaki konulara değinilmiştir:

- Tarihî Mahalle Yaşamının Önemi ve Korunması Gerekliliği: Katılımcı, Hisar’ın tarihî ve kültürel niteliğinin korunabilmesi için “çekirdek mahalle yaşantısının” sürdürülmesi gerektiğini vurgulamıştır. Sur içi bölgesinin mesken olarak kalması gerektiğini ve fazladan ticari mekân istenmediğini belirtmiştir. Bu görüş, yaşayan tarih yaklaşımıyla örtüşmekte, bölgenin yalnızca turistik değil, aynı zamanda gündelik yaşamın sürdüğü bir yer olarak korunması gerektiğine işaret etmektedir. Aşırı ticarileşmenin mahallenin özgün kimliğine zarar vereceği düşünülmektedir.

- Çocukluk Anıları ve Mahalle Kültürü: Katılımcının çocukluk dönemine dair anlatıları, geçmişin zengin sosyal ve mekânsal pratiklerine ışık tutmaktadır. Aşağıdaki ifadeler, kolektif belleğin ve toplumsal paylaşım kültürünün güçlü izlerini taşımaktaydı. “Bayramlarda Pınarbaşı Parkı’na kurulan panayırlar büyük heyecanla beklenirdi, yaz aylarında açık hava sinemaları olurdu; gece geç saatlere kadar parklarda vakit geçirilirdi, Tophane yamaçlarından stadyumdaki maçlar izlenirdi, sur çevresinde ve kale duvarlarında oyunlar oynanırdı, Tophane mağaraları çocukların oyun alanıydı, sokaklarda trafik yoktu, çocuklar için güvenli alanlardı, Cuma günleri lokma dağıtımı, haftalık hamam günleri, evden eve akan kaynak suyu, ve yemeklerin komşularla paylaşılması gibi pratikler güçlü bir mahalle dayanışmasını yansıtırdı, çocuklar yaz aylarında çalışarak hayatı deneyimlemekteydi; su satmak, simit dağıtmak, berberlik gibi işler öğrenilirdi.” diye belirtmiştir.
- Hayata daha hazır bir çocukluk geçirildiği, şimdiki gibi kötü alışkanlıkların bulunmadığı ifade edilmiştir. Bu anlatılar, kolektif hafızanın gündelik mekânsal yaşantıyla nasıl iç içe geçtiğini, Hisar’daki sosyal örüntülerin nesilden nesile aktarıldığını ve topluluk aidiyetinin ne kadar güçlü olduğunu göstermektedir.

Katılımcıya yöneltilen “Sizce bu mahallede çocukların veya gençlerin geçmişle bağ kurması için ne yapılabilir?” sorusuna katılımcı tarafından “Eski günleri gençlerin anlaması için anlatmak yetmiyor. Buradaki boş alanlarda o eski oyunlar yaşatılsa, panayırlar sembolik olarak da olsa tekrar kurulsaydı, insanlar bir araya gelse çok güzel olur. Ayrıca Hisar’daki tarihî yerleri sadece turistler değil mahalleli de gezmeli, sahip çıkmalı. Mesela çocuklara eski su yolları, surlar anlatılsa, gezdirilse hem tarih öğrenirler hem de yaşadıkları yeri severler.” cevabı verilmiştir.

6.2.3 Konu uzmanı ile yapılan görüşme

Mekânsal katmanlaşma, tarihî süreklilik ve estetik değerler üzerine değerlendirme yapmak amacıyla Bursa Eski Eserleri Sevenler Kurumu üyesi, Mali Müşavir Mesut Özkese ile 24.06.2025 tarihinde görüşme yapılmıştır. Yapılan görüşmede aşağıdaki konulara değinilmiştir:

- Yer Kapı Mozaikleri ve Koruma Süreci: Katılımcı, Yer Kapı Mozaiklerinin 1949 yılında, Molla Gürani Mahallesiindeki apartman inşa edilirken gün yüzüne çıktığını aktarmıştır. Dönemin önemli tarihçisi Kazım Baykal'ın bu duruma müdahale etmeye çalıştığı; ancak yapının inşasını engelleyemediği ifade edilmiştir. Yine de mozaiklerin korunabilmesi için “üzerlerine iki kamyon kum dökülerek örtülmesi” sağlanmıştır. Bu durum, erken Cumhuriyet döneminde tarihî miras bilincinin sınırlılığına ve kurumsal koruma mekanizmalarının yetersizliğine işaret etmektedir. Ayrıca Kazım Baykal'ın kayıt altına aldığı belgelerde, mozaiklere dair ayrıntılı bilgi ve görsel malzeme bulunduğu belirtilmiştir. Bu bilgi, sivil inisiyatiflerin uzun vadeli koruma çabaları açısından önemlidir.
- Hisar Bölgesindeki Mozaik Varlığı: Katılımcı, Hisar bölgesinde üç noktada (Orhangazi Türbesi, Arkeopark Bölgesi ve Yer Kapı) mozaik tespit edildiğini belirtmiştir. Ancak bu alanların hiçbirinde nitelikli ve sürdürülebilir koruma stratejilerinin uygulanmadığı vurgulanmıştır. Alandaki mozaiklerin günümüzde göz ardı edildiği, görünmez kılındığı ve yer yer yok olma riskiyle karşı karşıya olduğu belirtilmiştir. Bu durum, kentte görünmeyen arkeolojik katmanların nasıl bir “sessiz hafıza” ya dönüştüğünü ortaya koymaktadır.

Katılımcıya yöneltilen “Bursa'nın görünmeyen, erişilemeyen ya da günümüzde fark edilmez hâle gelmiş tarihî unsurlarına dair başka örnekler var mı? Bunların kent kimliği açısından nasıl bir işlevi olabilir?” sorusuna katılımcı tarafından “Evet, özellikle eski Bizans dönemine ait duvar temelleri, kuyu izleri ve eski yol dokuları bazı bodrum katlarında ya da arka avlularda hâlâ görülebiliyor. Ancak halk bunları bir “tarihsel değer” olarak değil, çoğunlukla işlevsiz, âtil kalmış yapılar olarak görüyor. Oysa bu yapılar görünür kılınsa, kentlinin yaşadığı yerle olan bağı da derinleşir. Hisar gibi bir yerde yaşamının anlamı sadece coğrafi değil, tarihsel olarak da katmanlı bir dokuya sahip olmak demektir.” cevabı verilmiştir.

6.3 Sosyo-Mekânsal Katmanların Analizi

Bursa Hisar Surları ve çevresi, yalnızca fiziksel bir miras alanı değil; aynı zamanda tarihsel, kültürel ve toplumsal katmanların iç içe geçtiği, çok boyutlu bir kentsel anlatının mekânsal karşılığıdır. Bu bölümde, söz konusu alanın sosyo-mekânsal

katmanları analiz edilmekte; alan gözlemleri, yarı yapılandırılmış görüşmeler ve fotoğraf okuması yoluyla, surların ve çevresinin kentsel kimlik üretimindeki rolü derinlemesine ele alınmaktadır. İnceleme süreci hem tarihsel süreklilik hem de mekânsal dönüşüm bağlamında değerlendirilmiş; mimarî bellek, işlevsel değişim ve sosyal etkileşim odaklı bir çerçeve benimsenmiştir.

6.3.1 Tarihsel ve kültürel katmanlar

Hisar Surları, Roma-Bizans döneminden Osmanlı'ya ve günümüze dek süren kentsel süreklilik içinde, farklı dönemlerin üst üste binmiş izlerini barındıran bir palimpsest yapı örneğidir. Bu surlar, yalnızca savunma amaçlı bir yapı olmaktan öte, kentsel belleğin taşıyıcısı olarak kent dokusuna kimlik kazandırmaktadır. Çevresindeki sivil mimarlık örnekleri, sokak dokusu ve yapı tipolojileri, bu tarihsel sürekliliğin somut göstergeleri olarak değerlidir. Yapılan fotoğraf okumasında, özellikle Kavaklı Sokak, Saltanat Kapısı ve Fetih Kapısı çevresindeki yapı gruplarında, mimari üslup farklılıklarının ardışık tarihsel evrelerle nasıl bütünleştiği dikkat çekicidir.

6.3.2 Toplumsal katmanlar

Surların çevresi, farklı sosyal grupların mekânı eş zamanlı olarak deneyimlediği ve yeniden ürettiği bir sosyal sahne işlevi görmektedir. Gözlemler, özellikle bölgedeki yeni açılan kafe, sanat galerisi, küçük el sanatları atölyeleri gibi kamusal kullanımların, bölgenin sosyal anlamda yeniden canlandığını göstermektedir. Bu işlevsel dönüşüm, yalnızca mekânın fiziksel karakterini değil, aynı zamanda mekânsal aidiyet ve toplumsal karşılaşma biçimlerini de dönüştürmektedir. Mahalle sakinleri ile turistler, yerel zanaatkarlar ile kültürel girişimciler arasında oluşan etkileşim ağı, bu alanı katmanlı bir sosyal uzam hâline getirmektedir.

6.3.3 Mekânın yeniden işlevlendirilmesi

Hisar bölgesinde artan kültürel yatırımlar surların ve çevresinin turizm temelli bir yeniden işlevlendirme sürecine girdiğini göstermektedir. Bu durum bir yandan bölgenin görünürlüğünü artırmakta ve ekonomik canlılık getirmekte; diğer yandan tarihî dokunun kültürel anlamda yeniden yorumlanmasına olanak tanımaktadır. Ancak bu dönüşümün mekânsal homojenliği bozma riski ve yerel halkın dışlanma ihtimali, dikkatle yönetilmesi gereken meseleler olarak ön plana çıkmaktadır.

6.3.4 Mimarî değerlendirme

Alanda yapılan yerinde gözlemlerde, alanın hem dikey (zaman-mekân) hem de yatay (toplumsal işlevler ve kullanıcı profili) boyutta çok katmanlı bir yapıya sahip olduğu gözlenmiştir. Surların üst kotlarda yer alması hem panoramik hâkimiyet hem de sembolik temsil açısından önemli bir konum üretmektedir. Alt kotlardaki sokaklar ise daha gündelik, samimi ve kullanıcıya açık bir deneyim sunmaktadır. Bu mekânsal çok katmanlılık, yalnızca yapı çevrede değil, sosyal örgütlenme biçimlerinde de kendini göstermektedir.

6.3.5 Fotoğraf okumaları

Bu analiz kapsamında, seçilen odak mekânlara ait eski gravürler, arşiv fotoğrafları ve güncel görseller karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Örneğin, 19. yüzyıla ait Suphi Bey haritası ve 1930'lar Bursa kartpostallarında yer alan sur bölgesi ile günümüzdeki durum arasındaki fark, yapı sürekliliği, boşluk-doluluk ilişkisi ve siluet etkisi bakımından dikkate değerdir. Özellikle Kavaklı Sokak'ta restore edilmiş cephelerin çağdaş müdahaleyle nasıl yeniden yorumlandığı, koruma ve dönüşüm arasındaki dengeyi göstermektedir. Fotoğraf analizleri, geçmişteki sokak dokusunun bir kısmının korunmuş olduğunu; ancak bazı kentsel boşlukların işlevsel olarak farklılaştığını da ortaya koymuştur.

6.3.5.1 Hisar bölgesi genel perspektif görünümü

Şekil 6.11'de yer alan fotoğraf, Hisar'ın doğal topografya üzerinde kurulu, teraslanmış Osmanlı yerleşim yapısını ve surlarla çevrili çekirdek kentsel dokusunu yansıtan değerli bir tarihî belgedir. Arka planda görülen cami kubbeleri ve minareler, siluet etkisini tanımlarken, orta kotta yer alan konutlar kademeli bir yerleşimi göstermektedir.

Şekil 6.11: Hisar bölgesinin tarihî perspektifi, organik doku (BBB arşivi).

- **Yapı Yoğunluğu ve Tipoloji:** Fotoğraftaki konut dokusu, alçak katlı, eğimli çatılı ve çoğunlukla ahşap karkaslı yapılardan oluşmaktadır. Bu yapıların doğal eğime uyumlu yerleşimi, Osmanlı dönemi organik kent dokusunun tipik bir örneğidir.
- **Teraslama ve Kademelenmiş Siluet:** Yapıların eğime paralel olarak yerleştirilmesi, üst üste binmeyen bir siluet düzeni oluşturmuş; bu da hem güneşlenme hem de manzara açısından optimum koşullar sağlamıştır.
- **Hisar Surları:** Fotoğrafta surların büyük oranda yapılar arasında gizlenmiş ya da yıkılmış olduğu görülmektedir. Bu, dönemin yapısal koruma bilincinden ziyade kullanım ihtiyacının ön planda olduğunu göstermektedir.
- **Hisar'ın bu dönemde yoğun ama insani ölçekli bir yerleşim sunduğu, kamusal alanların ise doğal boşluklar ve sokak kesişimleri ile tanımlandığı anlaşılmaktadır.**
- **Tepedeki kamu yapıları (örneğin cami, saat kulesi) kentin sembolik ve yönlendirici unsurları olarak konumlandırılmıştır.**

Şekil 6.12: Günümüzde Hisar bölgesinin perspektif görünümü (BBB arşivi).

Şekil 6.12’de yer alan fotoğraf, Hisar’ın doğal topografya üzerinde kurulu, teraslanmış Osmanlı yerleşim yapısını ve surlarla çevrili çekirdek kentsel dokusunu yansıtan değerli bir tarihî belgedir. Arka planda görülen cami kubbeleri ve minareler, siluet etkisini tanımlarken, orta kotta yer alan konutlar kademeli bir yerleşimi göstermektedir.

- **Yapı Yoğunluğu ve Tipoloji:** Fotoğraftaki konut dokusu, alçak katlı, eğimli çatılı ve çoğunlukla ahşap karkaslı yapılardan oluşmaktadır. Bu yapıların doğal eğime uyumlu yerleşimi, Osmanlı dönemi organik kent dokusunun tipik bir örneğidir.
- **Teraslama ve Kademelenmiş Siluet:** Yapıların eğime paralel olarak yerleştirilmesi, üst üste binmeyen bir siluet düzeni oluşturmuş; bu da hem güneşlenme hem de manzara açısından optimum koşullar sağlamıştır.
- **Hisar Surları:** Fotoğrafta surların büyük oranda yapılar arasında gizlenmiş ya da yıkılmış olduğu görülmektedir. Bu, dönemin yapısal koruma bilincinden ziyade kullanım ihtiyacının ön planda olduğunu göstermektedir.
- **Hisar’ın bu dönemde yoğun ama insani ölçekli bir yerleşim sunduğu, kamusal alanların ise doğal boşluklar ve sokak kesişimleri ile tanımlandığı anlaşılmaktadır.**

- Tepedeki kamu yapıları (örneğin cami, saat kulesi) kentin sembolik ve yönlendirici unsurları olarak konumlandırılmıştır.

6.3.5.2 Saltanat Kapı

Şekil 6.13: Saltanat Kapı erken 20.yy (BBB arşivi).

Şekil 6.13'te yer alan, erken 20.yy Saltanat Kapı fotoğrafı üzerinde okumalar yapıldığında:

- Yapım Tekniği: Fotoğrafta görülen kapı, özgün taş ve tuğla almaşık duvar örgüsüyle inşa edilmiştir. Yarım daire kemerli açıklık, Bizans'a özgü bir teknikle inşa edilmiş ve sonrasında Osmanlı döneminde rötuşlanmıştır.
- Doku ve Malzeme: Aşınmış doğal taş bloklar, çevredeki taş ocaklarından temin edilmiş olup Roma ve Bizans döneminden devşirme malzeme kullanımı göze çarpar.

- Kent Mekânına Etkisi: Kapı, yukarı Hisar ile aşağı kent arasındaki eşik işlevini sürdüren bir geçittir. Taş döşeli zemin ve organik sokak dokusu, mekânsal sürekliliğin güçlü göstergeleridir.

Şekil 6.14: Saltanat Kapı ara dönem / yıkım sonrası (BBB arşivi).

Şekil 6.14'te yer alan, Saltanat Kapı'nın ara dönem / yıkım sonrası fotoğrafı üzerinde okumalar yapıldığında:

- Yıpranma: İkinci görselde kapının kemeri tamamen çökmüş, üst örtüsü dağılmıştır. Savunma işlevi ortadan kalkmış; sadece kalıntı halindedir.
- Görsel Bellek: Bu yapı kalıntısı, kentte tarihsel sürekliliğin yıpranmasına rağmen hâlâ fiziksel iz taşıdığını göstermektedir.

Şekil 6.15'te yer alan, Saltanat Kapı'nın günümüzdeki halini gösteren fotoğrafı üzerinde okumalar yapıldığında:

Şekil 6.15: Saltanat Kapı günümüz.

- Restorasyon Yaklaşımı: Saltanat Kapısı, özgün karakterine sadık kalınarak restore edilmiştir. Taş-tuğla örgüsü korunmuş, duvar modülasyonları orijinaline uygun olarak yeniden kurgulanmıştır.
- Yeni Yorum: Kapı üzerinde yer alan kitabe, II. Abdülhamid dönemi restorasyonlarını belgelemekte, bu da yapının hem tarihî hem ideolojik katmanlarını göstermektedir.
- Estetik ve Koruma: Restorasyonla birlikte yapı daha anıtsal ve simgesel bir forma kavuşmuştur. Kale duvarları ile entegre edilen doku, kent silüetine tarihî bir değer katmaktadır.

6.3.5.3 Zindan Kapı

Şekil 6.16: Zindan Kapı restorasyon öncesi (BBB arşivi).

Şekil 6.16’da yer alan, Zindan Kapı’nın restorasyon öncesi fotoğrafları üzerinde okumalar yapıldığında:

- Duvar örgüsü heterojen bir karakter göstermektedir. Alt kesimlerde düzgün kesme taşlar yer alırken, üst kesimlerde daha düzensiz moloz taş kullanımı ve zaman içinde yapılan onarımların izleri görülmektedir.
- Duvarların alt bölümlerinde Roma/Bizans dönemi taş işçiliği izlenebilirken, üst katmanlarda Osmanlı dönemi müdahaleleri (özellikle tuğla kullanımı ve derz dolgu teknikleri) fark edilebilmektedir.
- Strüktürel bütünlük büyük oranda bozulmuş; taşların yerinden oynaması ve üst kotlarda bitki örtüsünün yapıya zarar verdiği gözlenmektedir.
- Sağdaki kısımda görülen yeni taş örüntüsü ve iskele sistemi, restorasyonun erken aşamalarının başladığını göstermektedir. Ancak özgün doku ile yeni yapılan kısımlar arasında malzeme ve işçilik farkı oldukça belirgindir.
- Yapı büyük ölçüde doğal flora tarafından sarılmış; kontrolsüz bitki örtüsü taş derzlerine girerek duvar dokusunu zayıflatmıştır.
- Gözlemlenen yosunlanma ve çatlaklar, yapı üzerinde uzun süredir herhangi bir müdahalenin yapılmadığını ve iklimsel koşulların (nem, yağış, ısı farkı) doğrudan etkili olduğunu göstermektedir.
- Zemin kotu oldukça alçalmış; muhtemelen zamanla dolgu birikmesi yaşanmış ve bu da yapının orijinal giriş kotunu gizlemiştir.

Restorasyon öncesi bu görseller, Zindan Kapı’nın korunmaya muhtaç, ancak önemli bir tarihî belge değeri taşıyan bir yapı olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

Şekil 6.17: Zindan Kapı restorasyon sonrası iç mekân.

Şekil 6.17’de yer alan, Zindan Kapı’nın restorasyon sonrası iç mekân fotoğrafları üzerinde okumalar yapıldığında:

- Demir parmaklıklı kapı, mekânın cezaevi işlevini simgesel olarak sürdürmesine olanak tanımış; otantik hissi korumaktadır.
- Mekânda hem tuğla hem taş işçiliğinin sergilenmesi, çok katmanlı tarihsel dönemlerin izini yaşatmaktadır.
- Aydınlatma unsuru, sert ışık-gölge kontrastıyla dramatik bir etki yaratmakta, bu da “zindan” atmosferini güçlendirmektedir.
- Tonoz örtülü mekânda tuğla döşeme ve duvar kaplamaları ile özgün Bizans-Osmanlı yapı teknikleri çağrıştırılmakta; ancak restorasyonda çağdaş tekniklerle daha pürüzsüz ve güvenli bir yüzey elde edilmiştir.
- Işığın kontrollü kullanımı, mekânın yarı karanlık atmosferini korurken ziyaretçiye kapalı ve izole bir hissiyat sunmaktadır. Bu, mimari hafızanın duygusal aktarımını destekler.

Şekil 6.18: Zindan Kapı restorasyon sonrası dış mekân.

Şekil 6.18’de yer alan, Zindan Kapı’nın restorasyon sonrası dış mekân fotoğrafları üzerinde okumalar yapıldığında:

- Surlar, özgün malzeme dokusuna saygı gösterilerek yeniden inşa edilmiş gibi durmaktadır; özellikle taş işçiliğinde homojenlik korunmuş.
- Burçlar ve mazgallar, orijinal askeri mimariyi çağrıştıracak biçimde yükseltilmiş; sur üstü gezinti rotası ve korkuluklar ise çağdaş güvenlik anlayışıyla entegre edilmiştir.
- Mekânın Uludağ manzarasıyla kurduğu ilişki, tarihî hisarın hâkimiyet kurduğu topografyayı yeniden görünür kılmaktadır.
- Sur içi boşluk, kamusal mekân olarak değerlendirilmiş; kafe düzenlemesiyle yaşayan bir alan yaratılmıştır. Bu durum, koruma-yeniden işlevlendirme dengesinin mekânsal karşılığıdır.
- Ziyaretçi girişine uygun olarak yönlendirme tabelaları ve yaya yolunun düzenli geometrisi hem modern erişilebilirlik ilkesini hem de tarihî düzeni yansıtır.
- Duvarın bir bölümünde hâlen görülen Roma/erken Bizans izleri ile yeni taş örgü arasında dikkatli bir geçiş sağlanmış; bu da restorasyonun izleri gizlememeyi, aksine görünür kılarak tarihî katmanları okumaya açmayı hedeflediğini gösterir.

6.3.5.4 Yer Kapı

Şekil 6.19: Yer Kapı (BBB arşivi).

Yer Kapı'nın eski ve yeni fotoğraflarını değerlendirdiğimizde, kent tarihinin ve sosyo-mekânsal dönüşümün izlerini hem yapısal hem de çevresel düzeyde okumak mümkündür. Şekil 6.16'da yer alan, Yer Kapı fotoğrafı üzerinde okumalar yapıldığında:

- **Yapı Malzemesi ve Teknikleri:** Orijinal fotoğrafta kapının beden duvarlarında moloz taş ve kesme taş birlikte kullanılmış; kemer formu belirgin şekilde görülebilir. Bu, Roma-Bizans mirasıyla Osmanlı müdahalelerinin üst üste bindiğini gösterir.
- **Kemer Formu:** Kapı açıklığı klasik yarım daire kemerle sağlanmıştır; iç yüzeydeki sıva ve bezemeler, döneminin estetik anlayışına işaret eder.
- **Sokak Dokusuyla İlişki:** Kapının çevresi, taş döşeli dar bir sokakla birleşmekte, bitişik nizam geleneksel evlerle çevrilmiştir. Bu, kapının sadece fiziksel bir geçiş değil, aynı zamanda sosyo-kültürel bir eşik olduğunu gösterir.
- **Gündelik Hayat:** Fotoğraftaki çocuklar ve yük taşıyan eşek, bu alanın aktif bir yaşam çevresi olduğunu ve kapının kent içinde işlevsel bir geçiş alanı sunduğunu gösterir.

Şekil 6.20: Yer Kapı günümüz-1

Şekil 6.21: Yer Kapı günümüz-2

Şekil 6.20 ve Şekil 6.21’de yer alan, Yer Kapı’nın günümüzdeki halini gösterir fotoğraflar üzerinde okumalar yapıldığında:

- Restorasyon ve Koruma: Yapının kemeri orijinal biçimini korurken, üst kemer yüzeyine uygulanan sıva ve boyama çalışmaları eski bezemelerin yerini daha sade bir yüzeye bırakmıştır. Restorasyonla birlikte tarihî doku korunmuş; ancak yüzey estetiğinde özgünlükten uzaklaşmıştır.
- Çevresel Dönüşüm: Günümüzde kapının hemen yanında yer alan mezarlık duvarı ve demir parmaklıklar, fiziksel olarak alanın daha çok “geçilmeyen bir sınır” haline geldiğini ima eder. Ayrıca sokak genişlemiş, asfalt kaplama gelmiş, geleneksel doku modernize edilmiştir.
- Mekânsal İzolasyon: Eskiden olduğu gibi canlı bir sokak yaşamı yerine, günümüzde daha araç odaklı, yerleşimden çok dolaşım aksına dönüşmüş bir geçiş işlevi öne çıkmaktadır.

Yer Kapı, tıpkı Bursa Hisar Surları'nın diğer kapıları gibi yalnızca bir geçit değil, aynı zamanda tarihsel bir eşik, kimlik taşıyıcısıdır. Eski fotoğrafta gündelik yaşamın bir parçası olan bu kapı, günümüzde daha çok tarihsel bir öge olarak korunmakta; ancak çevresiyle kurduğu ilişki önemli ölçüde dönüşmüştür.

Bu dönüşüm, mekânsal belleğin fiziksel yapılarla birlikte nasıl değiştiğini, restorasyonun kent dokusu ile uyumlu biçimde yapılmasının önemini ve sosyo-mekânsal sürekliliğin nasıl kaybolabileceğini açıkça gösterir.

6.3.5.5 Yer Kapı mozaikleri

Hisar bölgesinden günümüze ulaşan mozaik Kavaklı Mahallesi'nde bir apartmanın bodrum katında bulunmaktadır. Prusia kentinin doğusundaki iki giriş kapısından biri olan Yer Kapı yakınlarında, bugün Üftade Camii Kuran kursuna bağışlanmış bir apartmanın bodrum katında bulunmaktadır (Okçu, 2009). Bodrum kat, merdivenin hemen batısında kuzey-güney doğrultuda sonradan örülmüş bir duvar ile üç bölüme ayrılmıştır. Sonradan örülen bu duvar ile bodrumun girişi koridorlu bir alan haline gelmiş ve mozaik döşemeler üç pano olarak birbirinden ayrılmıştır.

Şekil 6.22: Yer Kapı (Google Earth, 2025).

Bodrum katın kuzey bölümünde koridorlu (Şekil 6.23) ve kantharoslu panolar (Şekil 6.24) güney bölümünde ise kuşlu pano (Şekil 6.25) bulunmaktadır. Bodrum katına inen merdivenlerin hemen önünde başlayan bu alanın neredeyse yarıya yakını tahrip olmuştur. Alanın ölçüleri 258 santimetre olup doğu sınırı binanın beden duvarları altında kaldığı için net olarak belirlenmemektedir.

Şekil 6.23: Yer Kapı mozaïği koridorlu alan (BBB arşivi).

Şekil 6.24: Yer Kapı mozaïği kantharoslu panola (BBB arşivi).

Şekil 6.25: Yer Kapı mozaïği kuşlu alan (BBB arşivi).

Baykal'a (1964) göre, Bursa Hisar bölgesindeki Yer Kapı yakınlarında, günümüzde bir apartmanın avlusunda yer alan mozaik taban döşemesi, biçimsel ve malzeme kullanımını açısından benzersiz bir örnek teşkil etmektedir. 1949 yılında apartman inşaatı sırasında koruma altına alınarak avlu içerisinde bırakılan bu mozaik, kırmızı, beyaz, siyah ve yeşil mermerlerden oluşan birer santimetrelilik parçalarla oluşturulmuş olup; hindi, keklik gibi hayvan figürleri ve geometrik desenlerle süslenmiştir.

Baykal, mozağin Bizans dönemiyle ilişkilendirilmemesi gerektiğini, zira üzerinde haç veya Hristiyanlığa ait herhangi bir simge bulunmadığını belirtmektedir. Buna karşılık, yapılan incelemeler neticesinde eserin Roma Dönemi'ne, hatta Genç Plinius'un Bursa'daki valilik dönemine ait bir saray yapısına ait olabileceği öne sürülmüştür. Yapının üzerinin uzun süre korunmasız kaldığı ve apartmanın atık alanı hâline geldiği için, mozağin zarar görmesini engellemek amacıyla üzerinin iki kamyon kum ile örtülerek kapatıldığı ve düzenli olarak kontrol edildiği de belirtilmektedir (Baykal, 1964).

Söz konusu mozaikler, bir apartman yapısının bodrum katında bulunması nedeniyle, kentsel dönüşüm ve yapılaşma sürecinde yeraltı arkeolojik katmanlarının göz ardı edildiği bir süreci ortaya koymaktadır. Bu bağlamda mozaiklerin bulunduğu konum, topografik sürekliliğin korunmadığını, fakat mekânsal hafızanın yer altında gizli bir biçimde sürdüğünü gösterir. Bu durum, palimpsest bir kent dokusunun günümüzde nasıl katman katman örtüldüğüne dair çarpıcı bir örnektir.

Ancak bugünkü bağlamında, bu mozaikler bir bodrum katının taşıyıcı sistemine doğrudan temas eder durumdadır. Bu, hem taşıyıcı yapı açısından risk doğurmakta hem de mozaiklerin korunabilirliğini tehlikeye atmaktadır. Ayrıca mozaiklerin üstünde ya da yakınında su tesisatları, elektrik altyapısı, betonarme kolonlar ve duvar sıvaları gibi çağdaş yapı bileşenlerinin varlığı, tarihsel katmanın bütünlüğünü zedeleyen mimari müdahalelerdir.

Bu durum, plansız kentsel büyümenin ve zayıf kültürel miras envanterinin bir sonucudur. Yer altında kalan bu tür tarihî katmanlar, koruma odaklı imar politikalarının eksikliği nedeniyle çoğu zaman geç fark edilmekte ya da tahrip edilmektedir. Oysa bu tür mozaikler, yalnızca arkeolojik değil, aynı zamanda

kamusal anlatı potansiyeline sahip mekânsal hafıza nesnelere. Bursa gibi çok katmanlı bir kentte bu tür kalıntılar, yerel aidiyet, kent belleği ve kültürel süreklilik açısından büyük önem taşır.

Yer Kapı mozaikleri, bulunduğu haliyle, yeraltı belleğinin mimari bir tezahürüdür. Mozaiklerin mekânla olan ilişkisi yeniden ele alınarak, bu alanın bir arkeolojik mikro müze, koruma altına alınmış kamusal alan ya da en azından teşhir edilebilir bir kültürel miras noktası olarak düzenlenmesi mümkündür. Zemin camı veya üstten aydınlatma sistemiyle mozaikler görünür kılınabilir; bu da apartmanın kamusallaşmasına ve tarihsel derinlik kazanmasına katkı sunar.

Hisar Bölgesi'ndeki bu mozaik örneği, modern yapılaşma ile tarihsel süreklilik arasındaki çelişkiyi somutlaştırmaktadır. Mimari açıdan, yeni ile eski arasında kurulamayan mekânsal diyalog, bu tür kıymetli yapısal katmanların gizlenmesine ya da yok olmasına neden olmaktadır. Bu nedenle kent planlamasında, özellikle tarihî çekirdek bölgelerde yapılaşma öncesi arkeolojik etüt zorunluluğu, yalnızca yasal değil, aynı zamanda mimari etik açısından da bir gereklilik olarak ele alınmalıdır.

Bu mozaikler, mimari hafızanın ve yerel kimliğin görünmez ancak vazgeçilmez bir parçası olarak varlığını sürdürmektedir.

6.3.5.6 Pınarbaşı meydanı

Şekil 6.26: Panayır ve eğlence alanı olarak Pınarbaşı (BBB arşivi).

Bursa Hisar Bölgesi içinde yer alan Pınarbaşı Meydanı, kentin üst kotlarında konumlanmış hem doğal peyzajı hem de tarihî sürekliliği ile dikkat çeken önemli bir kamusal mekândır. Aşağıda sunulan üç tarihî fotoğraf, bu alanın farklı

dönemlerdeki kullanım biçimlerine, mekânsal organizasyonuna ve toplumsal etkileşim pratiklerine dair önemli ipuçları sunmaktadır.

Şekil 6.26'da bulunan kare, Pınarbaşı Meydanı'nın geçici kullanımlar açısından sahip olduğu potansiyeli gözler önüne serer. Alanın ortasında büyükçe bir salıncak düzeni ve etrafında kurulan seyyar satıcı tezgâhları, parkın dönüştürülebilir bir kamusal alan olarak kullanıldığını gösterir. Fotoğraf üzerinde okumalar yapıldığında:

- Açık Alan Esnekliği: Parkın boşluk olarak tanımlanan geniş topoğrafyası, sabit yapılarla sınırlandırılmamış ve böylece dönemsel kullanımlara açık kalmıştır.
- Geçici Strüktürlerin Varlığı: Panayır tipi etkinlikler için kullanılan hafif çelik strüktürler ve tente sistemleri, kamusal mekânın nasıl dönüştürülebilir olduğunu gösterir.
- Çevresel Sınırların Belirsizliği: Mekânın çevresi duvar ya da çit ile değil, doğal sınırlarla tanımlanmıştır. Bu durum, alanın herkes tarafından erişilebilir ve açık kamusal doğasını vurgular.
- Park, yalnızca fiziksel bir boşluk değil; aynı zamanda toplumsal hafızada yer edinmiş, kolektif eğlence ve buluşma mekânıdır.
- Farklı yaş ve sosyal grupların bir arada bulunduğu bu mekân, sosyal bütünleşmenin de bir aracı olarak işlev görür.

Şekil 6.27: Teraslanmış topoğrafyada gündelik hayat, erken 20.yy (BBB arşivi).

Şekil 6.27’de bulunan görselde, eğimli bir araziye yerleşmiş teraslama yapısı ve doğal taşla örülmüş basamaklar dikkat çekmektedir. Yapının önünde toplanmış insanlar ve etraftaki büyük ağaçlar, alanın bir buluşma ve dinlenme noktası olarak kullanıldığını gösterir.

- Topografyayla Uyumlu Yerleşim: Yapılar, eğimli zeminle entegre olacak şekilde konumlandırılmış; bu durum, geleneksel Bursa konut mimarisinin topografik duyarlılığını yansıtır.
- Yarı Kamusal Mekânlar: Evlerin önündeki açıklıklar (teras ve basamaklar), mahalle ölçeğinde kamusal toplanma alanlarına dönüşmüş, mahremiyet ile kamusallık arasındaki geçişi yumuşatmıştır.
- Yerel Malzeme Kullanımı: Fotoğrafta gözlemlenen taş duvarlar, döşemeler ve kiremit çatılar, bölgesel inşa tekniklerine işaret eder ve sürdürülebilir mimari belleğin parçası olarak değerlendirilebilir.
- Mekân, yalnızca barınma değil, aynı zamanda sosyal örgütlenme ve gündelik yaşamın üretildiği bir çevredir.
- İnsan ölçeğinde tanımlanmış bu mekânlar, komşuluk ilişkileri ve mekânsal aidiyetin inşasına hizmet eder.

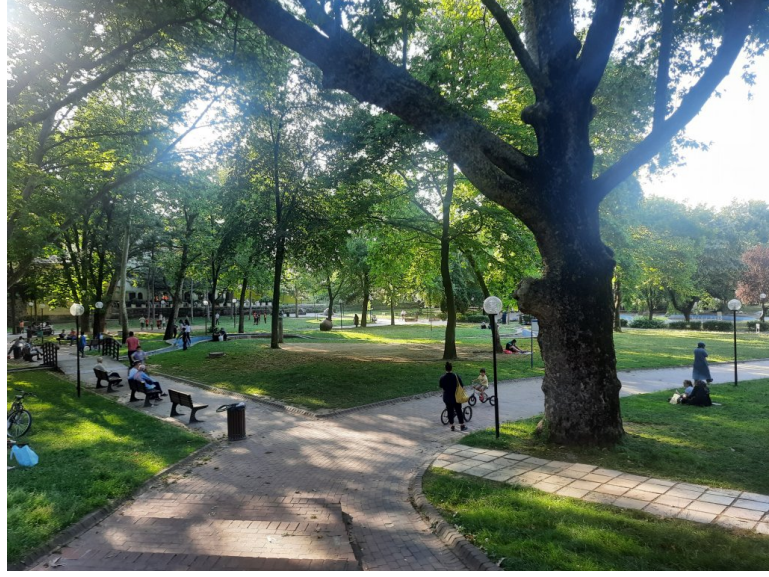
Şekil 6.28: Ağaç altı sosyal toplanma ve kamusal alan (BBB arşivi).

Şekil 6.28’de yer alan fotoğraf, büyük bir ağacın gölgesinde toplanmış erkek grubu ve arkada yer alan küçük kulübe ile kamusal dinlenme ve iletişim mekânı olarak bir doğa-insan buluşmasını yansıtır.

- Doğal Unsurların Merkezî Rolü: Ağaç gibi doğal unsurlar, mekân organizasyonunun belirleyici unsuru hâline gelmiştir. Oturma düzeni, ağacın gölgesi etrafında biçimlenmiştir.
- Geçici ve Basit Strüktürler: Küçük kulübe, yarı açık işlevli bir yapıdır (muhtemelen çaycı ya da seyyar satıcı). Bu tür yapıların yalınlığı, mekânın resmiyet dışı doğasını güçlendirir.
- Yataylık ve Göz Hizası: Mekân, tamamen insan ölçeğinde ve yatay düzlemde kurgulanmıştır. Oturma grupları, göz hizasında sosyal ilişki kurmayı destekler.
- Bu sahne, kamusal sessizlik, gözlem ve sohbet kültürünü yansıtır. Özellikle erkeklerin bir araya geldiği kırsal ya da yarı-kentsel buluşma alanlarının klasik örneğidir.
- Aynı zamanda mekânın sosyo-kültürel cinsiyetlenmiş bir kullanıma sahip olduğunu da gösterir; kadınların görünür olmadığı bu kamusal alan, o dönemin toplumsal normlarını mekânda temsil eder.

Bu üç fotoğrafın birlikte okunması, Pınarbaşı Meydanı’nın mekânsal dönüşümünü, kullanım biçimlerinin çeşitliliğini ve sosyo-kültürel sürekliliğini ortaya koymaktadır. Farklı dönemlerde farklı biçimlerde kullanılan bu alan, zaman içinde eğlence alanı, buluşma yeri, komşuluk mekânı ve dinlenme noktası gibi çeşitli işlevler üstlenmiştir. Bu işlevsel dönüşüm, surlarla çevrili kent içi bir meydanın, fiziksel değil sosyo-mekânsal katmanlarıyla da yaşayan bir organizma olduğunu göstermektedir.

Şekil 6.29’da yer alan karede parkın merkezinde yer alan büyük açıklık, çocuklar, aileler, bireysel kullanıcılar ve bisikletliler tarafından aktif biçimde kullanılmaktadır. Parkın yaya yolları hem merkezî ağlara bağlanmakta hem de erişilebilirliği güçlendirmektedir.

Şekil 6.29: Pınarbaşı Parkı'nda geniş alan kullanımı ve kamusal etkileşim (BBB arşivi).

- Dairesel ve organik akslar, mekânın doğal ağaç dokusunu bozmadan bütünleştirici yollarla örülmesini sağlamıştır.
- Aydınlatma elemanları, oturma bankları ve çöp kutuları gibi kent mobilyaları, düzenli bir peyzaj planlamasının göstergesidir.
- Yatayda geniş açıklıklar, sosyalleşme, dinlenme ve oyun gibi farklı işlevlerin bir arada var olmasına olanak tanımaktadır.
- Kullanım çeşitliliği, parkın çok yaşlı, çok işlevli ve kapsayıcı bir mekâna dönüştüğünü göstermektedir.
- Alanın yeniden işlevlendirilmesi, kamusal alanın sürekliliğini ve sosyal hafızasını canlı tutan bir müdahale örneğidir.

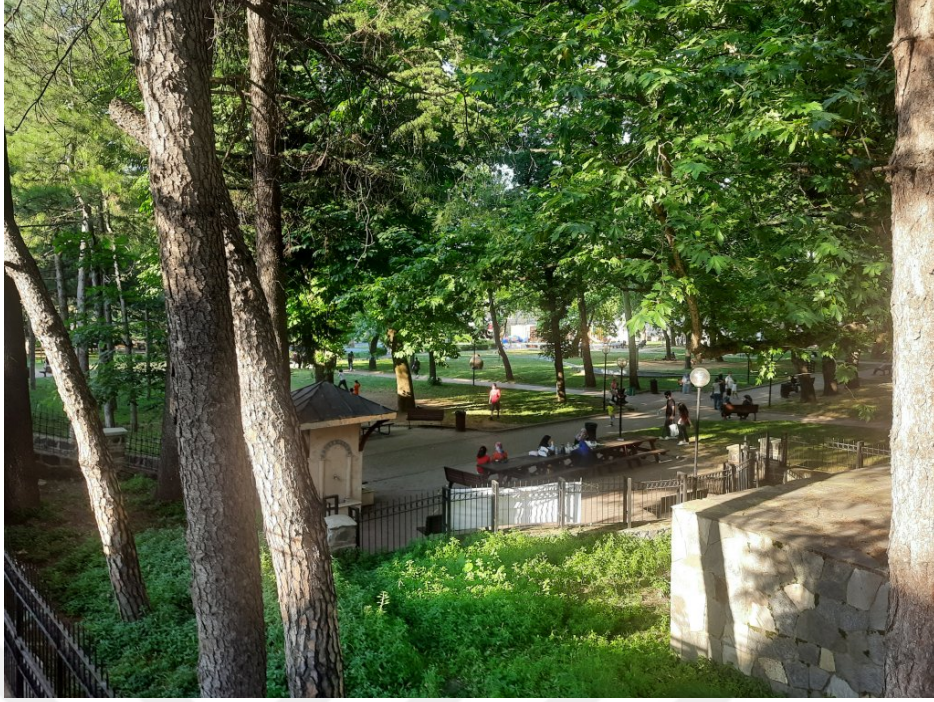

Şekil 6.30: Bitinya dönemi su kanalı izleri, tarihle gündelik hayatın kesişimi.

Şekil 6.30'da yer alan fotoğraflarda Pınarbaşı Parkı içerisindeki Bitinya Dönemi'ne ait su altyapısının izleri, günümüz peyzajı ve yaya yolu düzenlemesiyle iç içe geçmiş bir durumda izlenmektedir. Antik dönemden kalan bu su kanalı yatağı, taş blokların yerleşimi ve derinlik farklarıyla gözlemlenebilir hâle gelmiştir.

- Taş dizilerinin doğrusal organizasyonu, bu yapının bir taşıma altyapısına (su kanalı) ait olduğunu gösterir. Bitinya kenti Prusa'nın erken mühendislik sistemlerine dair somut bir kalıntı niteliğindedir.
- Kanal izleri, zamanla üst örtüsünü kaybetmiş olsa da zeminle bütünleşmiş biçimde korunmaktadır. Bu durum, gömülü arkeolojik izlerin yüzeyde okunabilirliği açısından dikkate değerdir.
- Yaya yolu ile kanal izlerinin paralel yerleşimi, modern müdahalelerin tarihsel izi sergilemeye dönük bilinçli bir yaklaşımla yapıldığını düşündürmektedir.
- Su kanalı izlerinin açıkta bırakılarak peyzajla bütünleştirilmesi, tarihî altyapının görünür kılınması ve kentlilerle görsel bağ kurması açısından önemlidir.
- Bu izler, kent belleğinde arka planda kalan altyapıyı görünürleştirir; bu yönüyle kolektif hafıza ve gündelik farkındalığı artırıcı bir rol üstlenir.
- Alanda yürüyen bireyler, parkı sıradan bir boşluk değil, katmanlı geçmişin fiziksel temsiline sahip bir peyzaj olarak deneyimler.
- Pınarbaşı, yalnızca yüzeydeki etkinlikleri değil; aynı zamanda toprak altındaki tarihsel katmanları da taşıyan bir kent mekânıdır.
- Bitinya döneminden kalma bu su yapısı izi, Bursa'nın antik döneme uzanan altyapı sistemlerinin güncel kentsel peyzaja nasıl entegre edilebildiğinin bir göstergesidir.
- Modern düzenlemelerle birlikte, bu altyapı ögesinin sergilenmesi; mimarlık, peyzaj ve arkeoloji disiplinlerinin mekânsal arakesitini oluşturur.

Şekil 6.31'de yer alan fotoğraf, sur duvarına yakın bir konumdan alınmış ve parkın iç aktivitelerini izleyen bir perspektif sunmaktadır. Mekânda çok sayıda insan oturmakta, yürümekte ya da dinlenmektedir.

Şekil 6.31: Zemin kottan mekâna bakış (BBB arşivi).

- Farklı kottan yapılan bu gözlem, mekânın teraslama mantığıyla çalıştığını gösterir.
- Çitlerle sınırlandırılan küçük yapılar (çeşme, yapı eklentileri) parkın tarihî altyapısını ve su kültürünü temsil eder.
- Çok merkezli kullanım alanları (örneğin oturma bölgeleri, iç yollar, köşe noktaları) mekânsal hareketliliği artırır.
- Görselde farklı yaş gruplarının eşzamanlı varlığı, parkın kapsayıcı kamusal doğasını ortaya koyar.
- Görsel hafızadaki kolektif dinlenme alışkanlıklarının (örneğin grup hâlinde oturma) sürdüğü gözlemlenebilir.

6.4 Hafızalarda Hisar: Üç Tanığın Gözünden Mahalle Belleği

Kent belleği, yalnızca mekânların fiziksel sürekliliğiyle değil; o mekânlara dair hatıraların kuşaktan kuşağa aktarılmasıyla da yaşar. Bursa'nın en eski yerleşimlerinden biri olan Hisar Bölgesi, yalnızca arkeolojik ya da mimari katmanlarıyla değil; aynı zamanda burada doğmuş, yaşamış ya da yolu düşmüş bireylerin hafızalarında bıraktığı izlerle de önem taşımaktadır. Bu bölümde, Bursa Hisar ve çevresine dair anılarıyla kentsel belleğe katkıda bulunan üç önemli isim

(sanatçı Zeki Müren, mimar ve düşünür Turgut Cansever ile Sümerolog Muazzez İlmiye Çığ) kişisel anlatıları aracılığıyla geçmişin sosyo-mekânsal dünyasını günümüze taşımaktadır.

6.4.1 Zeki Müren

Kitap Evi Otel Blogunda yer alan “Zeki Müren 83 Yıl Öncesinin Bursa'sını Anlatıyor” başlıklı makalede (Url-1) Zeki Müren’in Hisar bölgesinde geçen anıları:

“6 Aralık 1933 doğmuşum... İyi halt etmişim.”

“Evlerin birbirine yapıştığı, Tophane Mahallesi’ndeki Ortapazar Caddesi’ne, 30 numaralı evimize gidelim en iyisi...”

6 Aralık 1933. Uludağ eteklerine ikinci kar çoktan düşmüş, Bursa, sıfırın altındaki gecelerinden birisini yaşıyor.

“Sabah ezanı okunurken, saat beşte dünyaya gelmişim. Rahmetli babaannem, ‘inşallah başarılı ve zeki bir çocuk olsun’ diyerek adımları Zeki koymuş. Ortapazar Caddesi’nde oturanlar, o sabah ebemin sevinç çığlıklarına koşmuşlar. Güzel sesli dedem Mehmet Efendi çok ünlü bir hafızdı. Her gün Şehadet Camii’ne gider, ezan okurdu. O ezan okurken, herkes sokaklara dökülür, tüyleri ürpererek dinlerdi onu. Babam Kaya Müren ise, Bursa’nın en iyi giyinen erkeğiydi. Yaz-kış demeden ölünceye kadar o takım elbisesini ve kravatını hiç çıkarmadı. Babaannem, uzun beyaz entarisini üzerinden hiç çıkarmaz, saçları hep topuz dolaşırdı. O yüzden adı Temiz Hayriye’ye çıkmıştı.”

“Gözlüğüm kırılmasın diye yıkıcı, sert oyunları oynayamadım. Anneciğim ‘gözlüğün kırılır, aman taşlı topraklı sokakta oyun oynayan arkadaşlarının yanına sokulma’ derdi. Ben de kapının eşiğinden çelik-çomak oynayan arkadaşlarımı imrenerek seyredirdim. Bir bez bebeğim vardı. Adı Tomris idi.”

“39 İlkokul: Siyah önlük, beyaz yaka. Topluma ilk fiyaka.” Annem Tophane Mahallesi’nin tek ilkokulu olan Orhangazi İlkokulu’nda beni Nazire öğretmene teslim etti...

“44 Orta mektep: Soluk beniz, kısa saç. Umutlardan kıskaç.” 11 yaşında ise Tahtakale Ortaokulu’na yazıldım. Birinci sınıfta iftihar kitabına adım yazılınca dünyalar benim oldu...”

Mahallede evcilik oynarken Ayten hep benim eşim olurdu. Herkes ikimizi birbirimize çok yakıştırır, anne babalarımıza takılırlardı: “Onları neden beşik kertmesi yapmadınız?” derlerdi. Ben de o pembe sözlere inanır, büyüyünce yeşil gözlü Ayten’le evleneceğim diye tuttururdum. Babamın iki atı vardı. Biri beyaz, biri de doru dediğimiz renkte. O atlarla pazar günleri geziye çıkardı babam. Bir de Bubik adlı, iki tekerlekli arabamız vardı. Pazar günleri Geçit denilen derenin başına pikniğe giderdik.

“O zamanki komşuluk, şimdiki akrabalıklardan çok daha güzeldi. Evden eve ara kapılar vardı. Herkesin bahçesi birbirine açılırdı. Bizim bahçede iki güzel havuz vardı. Babaannem bu havuzların etrafına sardunya çiçekleri dizerdi. Benim ilk sahnem, o sardunyalı havuzlar oldu. Sandalyeyi havuzun başına minicik ellerimle taşır, üstüne çıkar, mahalleliyi başıma toplardım.”

“Tuzla içmelerine gidilirdi. O zamanlar Marakaş, Sus ve Trak isimli üç vapur çalışırdı İstanbul’a. Bu köhne vapurlar üç buçuk saatte Mudanya’dan İstanbul’a giderlerdi. Babaannemle birlikte Sirkeci’de Viyana Oteli’nde kalırdık. Zaten Bursalılar hep o otelde kalırlardı. Tesadüf mü bilmem, her gelişimde o otelin üçüncü katında kalırdık.”

“Ortapazar Caddesi’ne her yaz çadır tiyatroları gelir, boş arsalardan birine kurulurdu. Bayılırdım o çadır tiyatrolarına. Babama hep yalvarırdım, ne olur önden bilet al diye. Benim hatırım için evdekiler iki gecede bir çadır tiyatrosuna taşınırlardı. Sahne kokusunu ilk defa çadır tiyatrosundaki şarkıcıları izlerken hissettim. Ne garip bir kokuydu o. Ben o günlerde koyu bir Müzeyyen Senar hayranıydım. Müzeyyen Hanımın evimizde her plağı vardı. Okul dönüşü o plakları dinler, sonra ilk dersleri almaya başladığım Bursalı tambur ustası İzzet Gerçeker beyefendiyle, Müzeyyen Hanım’ın şarkılarını birlikte geçerdik.”

Zeki Müren’in anıları, 1930’lar Bursa’sının gündelik yaşamına dair canlı ve duygu yüklü imgeler sunarken, aynı zamanda Tophane-Ortapazar çevresinin kentsel bellekteki yerini belirginleştirir. Müren’in çocukluk dönemine dair aktardığı detaylar; mahalle ilişkilerinin sıcaklığı, ev içi yaşamın gelenekselliği ve kamusal alandaki kolektif deneyimlerin (örneğin çadır tiyatroları, cami ezanları) bugünün kentlerinden farklı olarak nasıl iç içe geçtiğini göstermektedir. Bahçelerin birbirine açıldığı, mahalleliyle sahnelerin paylaşıldığı bu ortam, Müren’in sanatçı kimliğinin

şekillenmesinde de belirleyici olmuştur. Onun anlatımı, fiziksel mekânın bir hafıza nesnesine dönüşmesini sağlayan duygusal ve kültürel sürekliliği gözler önüne serer. Bu yönüyle Müren'in anıları, bir sanatçının kişisel geçmişinden çok daha fazlasını, modernleşme öncesi kent kültürünün incelikli bir panoramasını sunar.

6.4.2 Turgut Cansever

Bursa'da Kültür internet sitesinde (Url-2) yer alan anlatıda Turgut Cansever'in Hisar bölgesinde geçen anıları:

“Biz 1928–33 arasında Bursa'da kaldık. Benim çocukluğum Bursa sokaklarında oynayarak, şehri tanıyarak geçti. Hisar İlkokulu'nda okudum. Bütün o sokakları tanırım. Evler esas itibarıyla 2–3 katlıydı. Giriş katı genellikle misafirlerin kabul edildiği bir yerdi. Yatak odaları üst katta ve esas yaşama alanı da üst kat sofasıydı.”

“Benim küçüklüğümde en basit insanların bile hat ve mimari üzerine çok zengin konuşmaları cereyan ediyordu. Herkes biraz hattat, biraz müzisyen, biraz edebiyatçıydı. Daha büyük edebiyatçıyı saygıyla anıyor, tekrar ediyordu. Hatırlıyorum, annemin misafiri hanımlar Bursa'da evlerin renklerini konuşurlardı. En büyük tartışma buydu. Mesela bir hanım şöyle diyor: ‘Bey diyor ki: Şu bizim evin çivit rengi artık benim canımı sıkmaya başladı, hanım. Bu sokakta, şu bey evine filanca sarıyı koydu. O sarının yanına bizim çivit rengini kaldıralım da beyaza boyayalım. Ben de diyorum ki, eğer evin dışını beyaza boyarsak o zaman evin içini ne yapacağız?’ Öbür hanım, ‘ama sizin sokakta şuraya ışık düşer, o ışık o kadar güzeldir ki mavi renkle beraber beyaza boyarsanız kaybolacak’.”

“...Şuurumun burada teşekkül ettiğini, yaşanacak bir şehrin nasıl olması gerektiğine dair ilk fotoğrafları zihnime Hisar sokaklarında koşup oynarken yerleştiğini söyleyebilirim.”

Turgut Cansever'in Bursa Hisar bölgesine dair aktardığı anılar, yalnızca bir çocukluk hatıratı değil; aynı zamanda geleneksel Osmanlı kent dokusunun gündelik hayatla kurduğu bütüncül ilişkiye dair önemli bir tanıklıktır. Cansever'in Hisar sokaklarında oynayarak şehri tanınması, mimarlık düşüncesinin temellerinin de burada atıldığını göstermektedir. Evlerin katmanlı plan şemaları (giriş katında misafir kabulü, üst katta yaşam), mimari estetikle toplumsal düzenin nasıl iç içe geçtiğini ortaya koyar. Komşu kadınların ev cephelerinin renklerine dair yürüttükleri estetik tartışmalar, halkın sanatsal duyarlılığının ne denli gelişmiş

olduğunu ve mimarının yalnızca bir uzmanlık alanı değil, gündelik bir kültür olduğunu gösterir. Cansever'in "şuurumun burada teşekkül ettiğini" söylemesi, kentin fiziksel mekânının bireyin düşünsel dünyasını nasıl şekillendirdiğine dair güçlü bir ifadedir. Onun anıları, Hisar bölgesini bir kent tasavvurunun doğduğu mekân olarak konumlandırırken, modern mimarlık düşüncesine de geleneksel kent yaşamından nasıl bir entelektüel miras taşındığını gösterir.

6.4.3 Muazzez İlmiye Çığ

Bursa'da Kültür internet sitesinde (Url-3) yer alan anlatıda Muazzez İlmiye Çığ'ın Hisar bölgesinde geçen anıları:

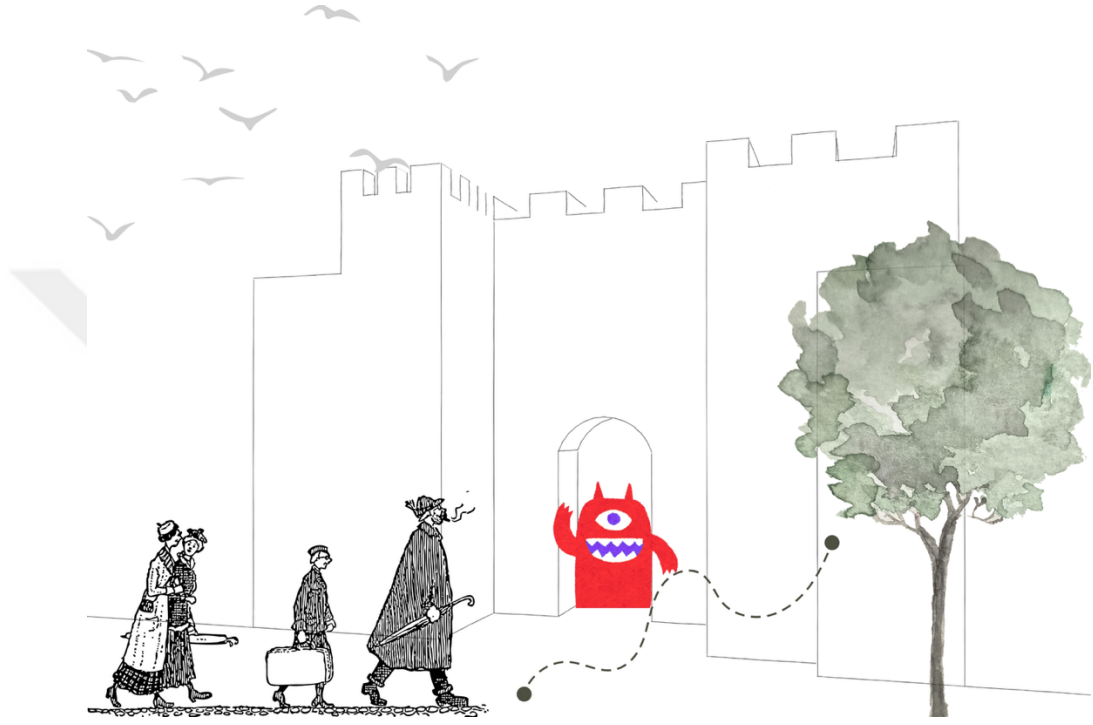
"Bir de bayramlarda Pınarbaşı eğlencelerini unutmam. Şimdi hayatta olmayan büyük kardeşim Talat ile el ele oraya gider, dönme dolaba, salıncaklara biner, çadırlarda yapılan gösterilere katılırdık. İçinden Pınarbaşı suyu geçen bir küçük yapı vardı. Bir kısmı suyun üzerinde olmak üzere sıralar dizilmişti içine. Bir de küçük perdesi vardı, Karagöz oynatırlardı orada. Altımızdaki suya düşmekten korktuğumuz o sıralar üstünde, onu izlemekten nasıl hoşlanırdık, anlatması güç."

Muazzez İlmiye Çığ'ın Pınarbaşı eğlencelerine dair aktardığı çocukluk anısı, erken Cumhuriyet dönemi Bursa'sında halkın eğlence kültürünü ve kamusal mekâna kurduğu ilişkiyi gösteren kıymetli bir bellektir. Pınarbaşı'nın suyla çevrili çadır tiyatroları, Karagöz oyunları ve dönme dolaplar gibi unsurlar; sadece fiziksel bir eğlence ortamı değil, aynı zamanda toplumsal aidiyetin ve ortak belleğin oluştuğu geçici ama etkili sahnelerdir. Altından su akan ve üstüne sıraların kurulduğu sahnede otururken yaşadığı heyecan, çocukluk hafızasında mekânın nasıl güçlü bir yer tuttuğunu gösterir. Bu anlatım, Bursa'nın sadece tarihî yapılarıyla değil, aynı zamanda yaşayan ve paylaşan bir kent olarak sosyo-kültürel hafızada yer ettiğini kanıtlar. Çığ'ın hatırası, kentsel yaşamın estetikle, suyla, oyunla ve ritüelle harmanlandığı bir dönemin izini sürer ve bu açıdan mekânın duyuşsal ve duygusal boyutuna da ışık tutar.

6.5 Mekânsal Hafızanın Sanatsal İfadesi

Bu bölüm, Bursa Hisar Bölgesi'nin çok katmanlı tarihsel yapısını ve mekânsal hafızasını sanatsal çalışmalarla görselleştirmeyi amaçlamaktadır. Hazırlanan kolajlar, vektörel çizimler ve eskizler, geçmişin izlerini günümüzle birleştirerek

mekânın tarihsel sürekliliğini ve dönüşümünü yansıtır. Bu sanatsal çalışmalar, Hisar Surları'nın ve çevresinin zamansal ve mekânsal dönüşümünü, sadece fiziksel dokusuyla değil, aynı zamanda bu mekânların toplum üzerindeki etkileriyle birlikte ele alır. Sanat, bu çok katmanlı yapının anlamını derinleştirirken, aynı zamanda tarihsel ve kültürel bağlamda mekânın bugünkü kimliğini nasıl şekillendirdiğini görsel bir dilde sunmaktadır.

Şekil 6.32: Hisar'a davet adlı görsel (yazar tarafından oluşturulmuştur).

Bu çalışmam, Bursa Hisarı'nın en görkemli girişlerinden biri olan Saltanat Kapı önünde konumlanmış simgesel bir sahne üzerinden, izleyiciyi kent surlarının ötesindeki çok katmanlı tarihsel belleği keşfetmeye davet eder. Surların içine açılan kemerli kapıdan yükselen ve tek gözlü, renkli, fantastik bir figür olarak betimlenen kırmızı varlık, burada sıradan bir "canavar" değil; hafızanın bekçisi, aynı zamanda içeride saklı olan anlatıların ve mekânsal katmanların bir tür çağırıcısıdır. Bu figür, sur içinin görünmeyen ama sezdirilen tarihsel yükünü, merak ve oyun duygusuyla bugüne taşır.

Siyah-beyaz çizimlerle gösterilen tarihî karakterler (bir aile, yaşlı bir adam, bir çocuk) geçmişin tanıkları olarak bu kapının önünden geçerken, kırmızı varlık onlara ve izleyiciye içeriye işaret eder: unutulmuş öyküler, mekânsal izler ve zamansal süreklilik. Renkli öğeler ile çizgisel imgeler arasındaki kontrast, geçmiş ile

bugünün, gerçek ile kurgu arasındaki geçirgenliği vurgular. Yer işaretleriyle gösterilen izlek, belleğin katmanlarına doğru yapılan bir keşif rotasını simgeler.

Bu çalışma, Saltanat Kapısı'nı yalnızca fiziksel bir giriş noktası değil; kolektif hafızaya açılan bir eşik, geçmişle bugün arasındaki anlatsal bir geçit olarak yeniden tanımlar. Mekânla kurulan bu etkileşim, izleyiciyi hem tarihî hem de duygusal bir yolculuğa davet eder.

Şekil 6.33: Geçmişten geleceğe adlı görsel (yazar tarafından oluşturulmuştur).

Bu kolaj çalışması, Bursa Hisar Bölgesi'nin tarihsel sürekliliğini ve mekânsal hafızasını geçmişin izleriyle geleceğin imkânları arasında bir bağ kurarak yorumlar. Farklı dönemlere ait fotoğraf ve mimari izlerin üst üste bindiği bu görsel kurgu, zamanın doğrusal değil; katmanlı ve iç içe geçen bir akış olduğunu vurgular.

Surlar, kapılar ve sokaklar gibi kent belleğinin taşıyıcı öğeleri hem geçmişe ait birer tanık hem de geleceğe uzanan birer eşik olarak sunulur. Görselin merkezinde yer alan kemerli geçitler, yalnızca fiziksel birer yapıyı değil, aynı zamanda zamanlar arası bir geçiş metaforunu temsil eder. Bu geçitlerden biri geçmişten çıkarken, diğeri geleceğe açılır gibidir. Aralarında ise bugünün izleyicisi durur.

“Geçmişin iziyle, gelecekte toplanmak” mottosu, kolektif hafızanın bugünden geleceğe aktarılmasında sorumluluk sahibi olduğumuzu hatırlatır. Kolajın bütünsel

kurgusu, geçmişin dokularının kaybolmadığını, aksine gelecek tahayyüllerini biçimlendiren birer yapı taşı hâline geldiğini görsel bir dille ifade eder.

Bu çalışma, mekânsal süreklilik ve zamanlar arası etkileşim temasını sanat aracılığıyla görünür kılar; mekânın yalnızca fiziksel değil, duygusal ve kültürel bir bağlamda da yeniden üretildiğini gözler önüne serer.

Şekil 6.34: Hisar'ın gözleri adlı görsel (yazar tarafından oluşturulmuştur).

Bursa'nın tarihsel çekirdeğini saran surlar, sadece birer savunma yapısı değil; aynı zamanda kentin geçmişini gözetleyen sessiz tanıklardır. Bu çalışmada Hisar surlarının kapıları, metaforik bir yaklaşımla “Hisar'ın gözleri” olarak yorumlanmıştır. Kentin topoğrafyasına hâkim bu tarihî yapıların her biri, farklı bir yöne bakan bakışlarıyla hem içeriği hem dışarıyı izler hem geçmişin izini sürer hem bugünü kaydeder.

Kapılar, yalnızca fiziksel geçiş noktaları değil, aynı zamanda zamanlar arası birer bakış penceresidir. İçeriden dışarıya, dışarıdan içeriye uzanan bu bakış; kenti okur, izler, değerlendirir. Hisar'ın gözleri hem tanıklık eder hem de belleği korur. Her kapı, bir hafıza katmanının eşiğidir; geçmişte yaşanmış anların ve gelecekte yaşanacakların kesişim noktasında sessizce durur.

Bu görsel çalışma, kentin izlenebilirliğini ve surların panoramik hâkimiyetini ön plana çıkararak, mekânsal gözlem fikrini estetik bir düzlemde yeniden kurgular.

Hisar, kendi içinden dışarıyı seyredirken, bir yandan da dışarıdan bakana içeride saklı olanı hissettiren bir bakış derinliği sunar.

Şekil 6.35: Hisar'ın gördükleri adlı görsel (yazar tarafından oluşturulmuştur).

Bu kolaj çalışması, Bursa'nın tarihsel belleğinde sessiz bir tanık olan Hisar'ı, bu kez bakan göz değil; bakan özne olarak yorumlar. Her gün binlerce göz ona yönelirken, o da surlarının çatlaklarından, kapılarının kemerlerinden, kulelerinin doruklarından şehre bakar. Uludağ'dan süzülen ışığı, ovaya yayılan hayatı, yüzyılların dönüşümünü izler sessizce.

Görsellerdeki farklı bakış açılarından elde edilmiş perspektifler, bu karşılıklı görme ilişkisini kurar. Biz Hisar'a bakarken, Hisar da bizi izler. Onun gördüğü, yalnızca fiziksel bir manzara değil; katman katman açılan bir tarih, dönüşen bir kent ve yaşayan bir bellektir. Ağaçların arasından, taşların çatlağından, kapıların gölgesinden geçen bakış, zamansal bir süreklilik taşır.

Bu sanatsal yorumda, Hisar artık bir manzara nesnesi değil, bir hafıza aktarıcısıdır. Geçmişini bilen, bugünü gören, geleceği bekleyen bir varlık gibidir. Her bir pencere, her bir açıklık, yalnızca dışarıyı göstermeye değil; içeriden bir hikâye anlatmaya başlar.

“Hisar'ın Gördükleri” adlı bu kolaj, sadece bir görüş değil; mekânla kurulan duygusal bir bağın, kentle kurulan karşılıklı bir tanıklığın görsel temsiline dönüşür.

7. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu tez çalışması, Bursa'nın tarihsel gelişiminde temel bir rol oynayan ve kentin kurucu mekânsal katmanlarından biri olan Hisar Bölgesi ile çevresindeki sur dokusunu, kent kimliği, sosyo-mekânsal süreklilik ve kolektif hafıza kavramları çerçevesinde çok boyutlu olarak ele almıştır. Bu kapsamda gerçekleştirilen literatür taraması, yerinde gözlem, fotoğraf okumaları ve yarı yapılandırılmış görüşmeler, alanın yalnızca fiziksel değil; aynı zamanda anlamsal, sosyal ve tarihsel açıdan da katmanlı bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymuştur.

Hisar Surları, tarihsel olarak yalnızca birer askerî yapı veya fiziksel sınır değil, aynı zamanda kentin sosyal belleğini ve kolektif kimliğini şekillendiren anlam mekânları olarak işlev görmüştür. Roma döneminden Bizans'a, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e dek uzanan süreçte surların çevresi hem kamusal hem de özel hayatın örgütlendiği çok katmanlı bir mekân örüntüsüne sahne olmuştur. Bu tarihsel süreklilik, yalnızca yapılı çevrede değil; aynı zamanda mahalle kültürü, gündelik yaşam pratikleri, ritüeller ve toplumsal ilişkiler aracılığıyla günümüze taşınmıştır.

Görüşmelerde yer alan mahalle sakinlerinin anlatılarında, surların üzerindeki çocukluk oyunları, lokma dağıtma ritüelleri, hamam kültürü, pınar başı suyunun evden eve akması, panayırlar ve yazlık sinemalar, kentin yalnızca fiziksel değil, yaşanmışlıklarla örülü bir kimlik taşıyıcısı olduğunu göstermektedir. Bu anlatılar, Maurice Halbwachs'ın kolektif hafıza kuramı çerçevesinde, mekânların bireysel deneyimlerle anlam kazandığını ve toplumsal kimliğin bu mekânsal hafıza üzerinden kurulduğunu göstermektedir.

Ancak bu tarihî ve sosyo-kültürel süreklilik, günümüzde ciddi tehditlerle karşı karşıyadır. Görüşmelerden ve gözlemlerden elde edilen bulgulara göre, nüfus yapısındaki değişim, geleneksel mahalle yaşantısının çözülmesi, ticarileşme eğilimleri, turizm merkezli dönüşüm baskısı ve bağlamdan kopuk restorasyon müdahaleleri, bölgenin özgün yapısını ve kimliğini aşındırmaktadır. Mahallede yaşamaya devam eden az sayıdaki yerleşik halkın kamusal alanda giderek daha az

görünür hâle geldiği, akşam saatlerinden itibaren mahalledeki sosyal etkileşimin sona erdiği ve mekânın yaşanabilirliğini kaybetmeye başladığı tespit edilmiştir.

Özellikle Yer Kapı Mozaikleri, Fetih Kapı ve Pınarbaşı su yolları gibi tarihsel katmanlar, bugün fiziksel olarak ya görünmez durumdadır ya da kamusal farkındalıktan yoksundur. Bu alanlar, kentin sessiz hafızasını oluşturan katmanlardır ve güncel mekânsal temsil içinde yer bulamamaktadır. Halbuki bu unsurlar, palimpsest kent dokusu bağlamında hem geçmişin izlerini barındırmakta hem de bugünkü kentliyle kurulan anlam ilişkisini derinleştirebilecek potansiyele sahiptir.

Tez kapsamında ulaşılan en önemli bulgulardan biri, Hisar Bölgesi'nin kentsel kimlik açısından aktif bir bileşen olarak değerlendirilmesi gerektiğidir. Kent kimliği yalnızca fiziksel simgelerle değil; toplumsal pratiklerle, mekânla kurulan gündelik ilişkilerle, hafızayla ve yerel anlatılarla örülür. Dolayısıyla koruma ve planlama politikalarının bu çok boyutlu yapıyı dikkate alması kaçınılmazdır. Bu bağlamda, Henri Lefebvre'in (1991) ortaya koyduğu "mekânın toplumsal üretimi" kuramı, Hisar gibi tarihî katmanlara sahip alanlarda müdahalelerin yalnızca fiziksel düzeyde değil, sosyal ilişkiler ve kolektif deneyimlerle birlikte yeniden düşünülmesi gerektiğini göstermektedir.

Sonuç olarak, bu araştırma, Bursa Hisar Surları'nın geçmişin durağan bir kalıntısı değil, geleceğe yön veren, yaşayan bir mekânsal bellek olduğunu ortaya koymuştur. Hisar'ın çok katmanlı yapısını yalnızca fiziksel olarak değil; sosyal, kültürel ve duygusal düzeyde de sürdürülebilir kılmak, kentin bütüncül kimliğinin korunması ve gelecek kuşaklara aktarılması açısından yaşamsal bir önem taşımaktadır. Bu çalışma, yalnızca Bursa'ya değil, tarihî kent merkezlerinde benzer sorunlarla yüzleşen diğer kentlere de örnek teşkil edecek çok katmanlı bir model önerisi sunmaktadır.

KAYNAKLAR

- Amin, A., Thrift, N.** (2002). *Cities: Reimagining the urban*. Cambridge: Polity Press.
- Ashton, T. S.** (1964). *The Industrial Revolution*. London: Oxford University Press (İlk baskı: 1948).
- Aşık Paşazade.** (2003). *Osmanoğulları'nın Tarihi* (K. Yavuz ve Y. Saraç, Çev.). İstanbul: Koç Kültür Sanat Tanıtım A.Ş.
- Bailey, G.** (2007). Time perspectives, palimpsests and the archaeology of time, *Journal of Anthropological Archaeology*, 26(2), 198–223.
- Barral i Altet, X.** (2002). *The Early Middle Ages: From Late Antiquity to A.D. 1000*. Taschen.
- Baykal, K.** (1993). *Bursa ve Anıtları*. İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu.
- Bell, D.** (1973). *The Coming of Post-Industrial Society*. New York; NY: Harper.
- Berger, J.** (2011). *Görme Biçimleri*. İstanbul: Metis Yayınları (İlk baskı: 1972)
- Bloom, D. E., Canning, D., Fink, G.** (2008). Urbanization and the wealth of nations. *Science*, 319(5864), 772–775.
- Bougarel, X.** (2003). Bosnian Muslims and the Yugoslav idea. In D. Djokić (Ed.), *Yugoslavism: Histories of a Failed Idea, 1918–1992* (pp. 100-114). London: Hurst.
- Bourdieu, P.** (1986). The forms of Capital. In J. G. Richardson (Ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, (pp. 241–258). New York: Greenwood Press.
- Braverman, H.** (1998). *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century (25th Anniversary Edition)*. New York: Monthly Review Press (İlk baskı: 1974).
- Brynjolfsson, E., McAfee, A.** (2014). *The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies*. New York: W.W. Norton and Company.
- Burgess, E. W.** (1925). The Growth of the City: An Introduction to a Research Project. In R. E. Park, E. W. Burgess, R. D. McKenzie (Eds.), *The City* (pp. 47–62). Chicago: University of Chicago Press.
- Burnett, C.** (2001). The Coherence of the Arabic–Latin Translation Program in Toledo in the Twelfth Century. *Science in Context*, 14(1-2), 249–288.
- Bursa Büyükşehir Belediyesi.** (2013). *Dünya Mirası Adaylık Dosyası*. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi.

- Bursa Büyükşehir Belediyesi.** (2021). *Bursa (Hanlar Bölgesi – Sultan Külliyesi) ve Cumalıkızık Yönetim Planı 2021-2026*. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi.
- Carmona, M., Heath, T., Oc, T., Tiedell, S.** (2003). *Public Places Urban Spaces: The Dimensions of Urban Design*. Oxford: Architectural Press.
- Castells, M.** (1983). *The City and the Grassroots: A Cross-Cultural Theory of Urban Social Movements*. Berkeley: University of California Press.
- Castells, M.** (2000). *The Rise of the Network Society* (2nd ed.). West Sussex: Wiley-Blackwell.
- Castells, M.** (2009). *Communication Power*. New York: Oxford University Press.
- Castells, M.** (2015). *Networks of Outrage and Hope: Social Movements in the Internet Age* (2nd ed.). Cambridge: Polity Press.
- Chandler, A. D.** (1977). *The Visible Hand: The Managerial Revolution in American Business*. Cambridge: Harvard University Press.
- Coleman, J. S.** (1988). Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology*, 94, 95-120.
- Colomina, B.** (1994). *Privacy and Publicity: Modern Architecture as Mass Media*. Cambridge: MIT Press.
- Çağaptay, S.** (2021). Bursa Bey Sarayı: Erken Osmanlı Dönemi Sarayı Üzerine Mekânsal ve Kültürlerarası Bir İnceleme. In S. T. Y. Yılmaz (Ed.), *Osmanlı Devleti'nin Yönetim Merkezi Bursa Bey Sarayı* (pp. 88-111). Bursa: Bursa Kültür A.Ş.
- Çalış Duman, M.** (2022). Toplum 5.0: İnsan odaklı dijital dönüşüm. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 82, 309-336.
- Davis, M.** (2006). *Planet of Slums*. New York: Verso.
- Deane, P.** (1979). *The First Industrial Revolution* (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Deguchi, A., Hirai, C., Matsuoka, H., Nakano, T., Oshima, K., Tai, M., Tani, S.** (2020). *Society 5.0: A People-centric Super-smart Society*. Springer.
- Diaz-Andreu, M.** (2007). *A World History of Nineteenth-Century Archaeology: Nationalism, Colonialism, and the Past*. New York: Oxford University Press.
- Dodds, J. D.** (1992). Mudejar tradition and the synagogues of medieval Spain: Cultural identity and cultural hegemony. In V. B. Mann, T. F. Glick, J. D. Dodds (Eds.), *Convivencia: Jews, Muslims, and Christians in Medieval Spain* (pp. 113–131). New York: George Braziller.
- Donia, R. J.** (2006). *Sarajevo: A Biography*. University of Michigan Press.
- Durkheim, E.** (1984). *The division of labor in society* (W. D. Halls, Trans.). New York: The Free Press (Özgün basım: 1893).

- Durmuşlar, F., Akyüz Levi, E.** (2024). Çok katmanlı bir yerleşimin günümüzdeki izleri: Bursa Hisar Bölgesi. *Journal of Humanities and Tourism Research*, 14(4), 481-504.
- Elden, S.** (2005). Missing the point: Globalization, deterritorialization and the space of the world. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 30(1), 8-19.
- Ergenç, Ö.** (2021). Bursa Bey Sarayı'nın Tarihsel Gerçekliği. In S. T. Y. Yılmaz (Ed.), *Osmanlı Devleti'nin Yönetim Merkezi Bursa Bey Sarayı* (pp. 28-39). Bursa: Bursa Kültür A.Ş.
- Erhardsson, M.** (2020). Saraybosna Belediye Binası / Kütüphane, Saraybosna, Bosna Hersek [Fotoğraf]. Pexels. <https://www.pexels.com/tr-tr/fotograf/insanlar-sokak-yurumek-mavi-gokyuzu-5130427/>
- Ewing, R., Handy, S.** (2009). Measuring the unmeasurable: Urban design qualities related to walkability. *Journal of Urban Design*, 14(1), 65-84.
- Fainstein, S. S.** (2010). *The Just City*. New York: Cornell University Press.
- Feilden, B. M.** (2003). *Conservation of Historic Buildings* (3rd ed.). Architectural Press (İlk baskı:1982).
- Fishman, R.** (1982). *Urban utopias in the twentieth century: Ebenezer Howard, Frank Lloyd Wright and Le Corbusier*. MIT Press.
- Foster, S.** (2018). The Sarajevo Incident. In *1914–1918 online: International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin.
- Friedmann, J.** (1966). *Regional development policy: A case study of Venezuela*. MIT Press.
- Fukuyama, M.** (2018). Society 5.0: Aiming for a new human-centered society. *Japan Spotlight*, 27(5), 47-50.
- Furat, A. Z.** (2012). A Cultural Transformation Project: Religious and Educational Policy of Austro-Hungarian Empire in Bosnia (1878–1918). In H. Er, A. Z. Furat (Eds.), *Balkans and Islam: Encounter–Transformation–Discontinuity–Continuity*, (pp. 63–84). Cambridge Scholars Publishing.
- Gamble, C.** (2007). *Origins and revolutions: Human identity in earliest prehistory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Genette, G.** (1997). *Palimpsests: Literature in the Second Degree*. University of Nebraska Press.
- Giddens, A.** (1971). *Capitalism and Modern Social Theory: An Analysis of the Writings of Marx, Durkheim and Max Weber*. Cambridge University Press (İlk baskı: 1971).
- Google Earth.** (2025). [Bursa Hisar Bölgesi, Türkiye] [Uydu görüntüsü]. GeoBasis-DE/BKG. <https://earth.google.com/>
- Goonewardena, K., Kipfer, S., Milgrom, R., Schmid, C.** (2008). *Space, Difference, Everyday Life: Reading Henri Lefebvre*. Routledge.

- Gruosso, S., Zejnilovic, E.** (2023). Socialist Sarajevo: Between Heritage and Modernity, *FAMagazin. Ricerche E Progetti sull'architettura E La Città*, (64), 59–69.
- Gürakan, İ., Uzunırmak, Y.** (2025). *Toplum 5.0: Büyük dönüşüm*. Ankara: Toplum Çalışmaları Enstitüsü.
- Hall, P.** (2014). *Cities of tomorrow: An intellectual history of urban planning and design in the twentieth century*. Wiley-Blackwell.
- Halbwachs, M.** (1992). *On Collective Memory*. University of Chicago Press.
- Harvey, D.** (1989). *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Blackwell.
- Harvey, D.** (2000). *Spaces of Hope*. University of California Press.
- Harvey, D.** (2003). The right to the city. *International Journal of Urban and Regional Research*, 27(4), 939-941
- Henderson, J. V.** (2003). The urbanization process and economic growth: The so-what Quentin, *Journal of Economic Growth*, 8, 47–71.
- Hobsbawm, E. J.** (1975). *The Age of Capital: 1848–1875*. London: Abacus.
- Hounshell, D. A.** (1984). *From the American System to Mass Production, 1800–1932: The Development of Manufacturing Technology in the United States*. Johns Hopkins University Press.
- Huang, S., Wang, B., Li, X., Zheng, P., Mourtzis, D., Wang, L.** (2022). Industry 5.0 and Society 5.0-Comparison, complementation and co-evolution. *Journal of Manufacturing Systems*, 64, 424–428.
- ICOMOS.** (1965). *International charter for the conservation and restoration of monuments and sites (The Venice Charter 1964)*. ICOMOS. https://www.icomos.org.tr/Dosyalar/ICOMOSTR_en0243704001536681730.pdf
- Ingold, T.** (2000). *The Perception of the Environment: Essays on Livelihood, Dwelling and Skill*. London: Routledge.
- İlhan, C.** (2019). *Sayısal analiz yöntemleriyle mimari dokuyu okumak: Bursa-Hisar bölgesi*. (Yüksek lisans tezi). Uludağ Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Bursa.
- İnalçık, H.** (1992). Bursa. *Türk İslam Ansiklopedisi 6.Cilt*, (pp. 445–449). Türkiye Diyanet Vakfı.
- İnalçık, H.** (2019). *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ 1300-1600*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Jokilehto, J.** (1999). *A History of Architectural Conservation*. Elsevier Science and Technology Books.
- Kamen, H.** (2014). *The Spanish Inquisition: A Historical Revision*. Yale University Press.
- Kaplanoğlu, R.** (2008). Kent Haritalarına Göre Bursa'nın Kentsel Gelişmesi: Bursa Şehrinin Gelişmesi ve Kentsel Planlama Kültürü, Y. Oğuzoğlu

- (Ed.), *Bursa Şehrinin Gelişmesi ve Kentsel Planlama Kültürü*, (pp. 72-81). Bursa: Osmangazi Belediyesi Kültür Yayınları.
- Kaplıanoğlu, R., Elbas, A.** (2006a). *Bizim Mahalle Hisar Bölgesi Alaaddin Mahallesi*. Bursa: Osmangazi Belediyesi.
- Kaplıanoğlu, R., Elbas, A.** (2006b). *Bizim Mahalle Hisar Bölgesi Kavaklı Mahallesi*. Bursa: Osmangazi Belediyesi.
- Keskin, M. Ç.** (2014). Çağdaş Kaynaklarda Ankara Savaşı Sonrası Bursa Sarayı'nın Yağmalanması. *Bellelen*, 78(283), 891-906.
- Khant, D.** (2023). Third spaces in architecture: Edward Soja. *Rethinking The Future*. <https://www.re-thinkingthefuture.com/architectural-community/a10494-third-spaces-in-architecture-edward-soja/>
- Kuban, D.** (2021). *Osmanlı Mimarisi*. İstanbul: YEM Yayınları.
- Kudumovic, L.** (2021). Baščaršija (Bashcarshiya), Sarajevo's historic core: evaluating the qualities of its open spaces. *International Journal of Architectural Research: Archnet-IJAR*, 15(3), 524–538.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı.** (n.d.). *Haracioğlu Medresesi*. Kültür Portalı. <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/bursa/gezilecekyer/haraccioglu-medresesi>
- Labanyi, J.** (2002). *Constructing Identity in Contemporary Spain: Theoretical Debates and Cultural Practice*. Oxford University Press.
- Landes, D. S.** (2003). *The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present*. Cambridge University Press (İlk baskı: 1969).
- Lees, L., Slater, T., Wyly, E.** (2008). *Gentrification*. New York: Routledge.
- Lefebvre, H.** (1991). *The Production of Space*. Oxford: Blackwell.
- Lipa, A.** (2006). *The Austro-Hungarian period in Bosnia and Herzegovina: Cultural politics in Bosnia and Herzegovina and the creation of the Western type of art*. Kakanien Revisited. <https://www.kakanien-revisited.at/beitr/fallstudie/ALipa1.pdf>
- Lowry, H. W.** (2005). Ottoman Bursa in Travel Accounts. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 20(1), 211-212.
- Lynch, K.** (1960). *The Image of the City*. MIT Press.
- Macek, I.** (2009). *Sarajevo under Siege: Anthropology in Wartime*. University of Pennsylvania Press.
- Malcolm, N.** (1996). *Bosnia: A Short History*. New York: New York University Press (İlk baskı: 1994).
- Marcuse, P.** (1985). Gentrification, abandonment, and displacement: Connections, causes, and policy responses. *Journal of Urban and Contemporary Law*, 28, 195–240.
- Marx, K., Engels, F.** (2002). *The communist manifesto* (S. Moore, Trans.). Penguin Books. (Original work published 1848)
- Massey, D.** (2005). *For Space*. Sage Publications.

- Maydaer, S.** (2008). *Klasik Dönemde Bursa'da Bir Semt: Hisar*. (Doktora Tezi). Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Menocal, M. R.** (2003). *The Ornament of the World: How Muslims, Jews, and Christians Created a Culture of Tolerance in Medieval Spain*. Back Bay Books.
- Montgomery, J.** (1998). Making a city: Urbanity, vitality and urban design. *Journal of Urban Design*, 3(1), 93–116.
- Moreno Santiago, J. M.** (2006). *Mezquita de Bab al-Mardum (Cristo de la Luz), Toledo, İspanya* [Fotoğraf]. Wikimedia Commons. [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Mezquita_de_Bab_al-Mardum_\(53331658541\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Mezquita_de_Bab_al-Mardum_(53331658541).jpg)
- Mortel, R.** (2016). *Cristo de la Luz, Toledo, İspanya* [Fotoğraf]. Flickr. https://www.flickr.com/photos/prof_richard/29417618151
- Moudon, A. V.** (1997). Urban morphology as an emerging interdisciplinary field. *Urban Morphology*, 1(1), 3–10.
- Nasar, J. L.** (1998). *The evaluative image of the city*. Sage Publications.
- Netanyahu, B.** (2001). *The Origins of the Inquisition in Fifteenth Century Spain*. New York: Review Books.
- Nickson, T.** (2012). Copying Córdoba? Toledo and Beyond. *Medieval History Journal*, 15(2), 317–351.
- Nisbet, R.** (1966). *The Sociological Tradition*. New York: Basic Books.
- Norberg-Schulz, C.** (1980). *Genius loci: Towards a phenomenology of architecture*. New York: Rizzoli.
- Okçu, R.** (2009). Prusia Ad Olympum Mozaikleri. *Journal of Mosaic Research*, 3, 31-51.
- Ortaylı, İ.** (2021). Bey Sarayı Yeniden Canlanır mı? In S. T. Y. Yılmaz (Ed.), *Osmanlı Devleti'nin Yönetim Merkezi Bursa Bey Sarayı* (pp. 20-27). Bursa: Bursa Kültür A.Ş.
- Özden, A. T.** (2022). 1.0'dan 5.0'a dünya: Web, pazarlama, endüstri ve toplum. *Journal of Business in the Digital Age*, 5(1), 29–44.
- Park, R. E., Burgess, E. W.** (1984). *The city: Suggestions for investigation of human behavior in the urban environment*. University of Chicago Press (İlk baskı: 1925).
- Peldon, D., Banihashemi, S., LeNguyen, K., Derrible, S.** (2024). Navigating urban complexity: The transformative role of digital twins in smart city development. *Sustainable Cities and Society*, 111, 1-18.
- Pendlebury, J., Short, M., While, A.** (2009). Urban World Heritage Sites and the problem of authenticity. *Cities*, 26(6), 349–358.
- Polanyi, K.** (2024). *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*. Penguin Classics (İlk baskı: 1944).
- Putnam, R. D.** (1993). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton University Press.

- Putnam, R. D.** (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon and Schuster.
- Quezada, A.** (2022). *Santa Maria la Blanca Sinagogu, Toledo, İspanya* [Fotoğraf]. Pexels. <https://www.pexels.com/tr-tr/fotograf/sanat-anit-abide-ispunya-15764833/>
- Redzo, S.** (2025). *Minare ve Saat Kulesi, Saraybosna, Bosna Hersek* [Fotoğraf]. Pexels. <https://www.pexels.com/tr-tr/fotograf/minare-ve-harabelerle-tarihi-saraybosna-silueti-32688936/>
- Relph, E.** (1976). *Place and placelessness*. London: Pion Limited.
- Rendell, J.** (2010). *The Pursuit of Pleasure: Gender, Space and Architecture in Regency London*. London: Bloomsbury Academic.
- Riedlmayer, A. J.** (1995). Erasing the Past: The Destruction of Libraries and Archives in Bosnia-Herzegovina. *Middle East Studies Association Bulletin*, 29(1), 7–11.
- Rifkin, J.** (2011). *The Third Industrial Revolution: How Lateral Power is Transforming Energy, the Economy, and the World*. New York: Palgrave Macmillan.
- Rossi, A.** (1982). *The Architecture of the City*. MIT Press.
- Ruggles, D. F.** (2011). *Islamic Art and Visual Culture: An Anthology of Sources*. Wiley-Blackwell.
- Sahlins, M.** (1972). *Stone age economics*. Chicago: Aldine-Atherton.
- Salat, S.** (2010). The art of medieval sustainable urban design: The case of Toledo, *SB10mad Sustainable Building Conference*, Madrid, İspanya: 28-30 Nisan.
- Saracel, N., Aksoy, I.** (2020). Toplum 5.0: Süper akıllı toplum. *Social Sciences Research Journal*, 9(2), 26–34.
- Sassen, S.** (2001). *The global city: New York, London, Tokyo*. Princeton University Press.
- Scales, L.** (2003). *The Shaping of German Identity: Authority and Crisis, 1245–1414*. Cambridge University Press.
- Schmid, C.** (2008). Henri Lefebvre's theory of the production of space: Towards a three-dimensional dialectic. In K. Goonewardena, S. Kipfer, R. Milgrom, C. Schmid (Eds.), *Space, Difference, Everyday Life* (pp. 27–45). Routledge.
- Schofield, J.** (2014). *Who Needs Experts? Counter-mapping Cultural Heritage*. Routledge.
- Schwab, K.** (2016). *The Fourth Industrial Revolution*. World Economic Forum.
- Sennett, R.** (2007). *The Corrosion of Character: The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*. Yale University Press.
- Seto, K. C., Güneralp, B., Hutyrá, L. R.** (2012). Global forecasts of urban expansion to 2030 and direct impacts on biodiversity and carbon pools. *PNAS*, 109(40), 16083–16088.

- Smith, N.** (1996). *The new urban frontier: Gentrification and the revanchist city*. Routledge.
- Soja, E. W.** (1996). *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*. Oxford: Blackwell.
- Soja, E. W.** (2010). *Seeking spatial justice*. University of Minnesota Press.
- Swyngedouw, E., Heynen, N. C.** (2003). Urban political ecology, justice and the politics of scale. *Antipode*, 35(5), 898–918.
- Şahin, M.** (2021). Hisar Kazıları ve Bey Sarayı. S. T. Y. Yılmaz (Ed.), *Osmanlı Devleti'nin Yönetim Merkezi: Bursa Bey Sarayı* (pp. 40-75). Bursa: Bursa Kültür A.Ş.
- Şimşek, S., Perker, Z. S.** (2019). Yaya Köprülerini Oluşturan Elemanlarda Yapı Malzemesi Kullanımı ve Sorunları Üzerine Bir Araştırma: Bursa Örneği. *Journal Of International Social Research*, 12(63), 550-567.
- Taj, H. M.** (2014). Toledan testimony: Reconquista, architectural convivencia and the man from La Mancha. In K. H. Karim, M. Eid (Eds.), *Engaging the other: Public policy and Western-Muslim intercultural relations*, (pp. 11-47). Palgrave Macmillan.
- Talen, E.** (2003). Measuring urbanism: Issues in smart growth research. *Journal of Urban Design*, 8(3), 195-215.
- Tally, R. T. Jr.** (2013). *Spatiality*. Routledge.
- Taşkan, D.** (2019). *Bursa Hisar'da kentsel değerlerin irdelenmesi ve tarihi mekânların etkin kullanımına ilişkin öneriler*. Bursa: Nilüfer Belediyesi.
- Tatar Timur, Ö.** (2019). *Bursa Kalesi İçindeki Osmanlı Dönemi Mimari Eserler*. (Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Tatlic, I., Zagora, N.** (2025). Reshaping social spaces after socialism through citizen participation: The case of Novo Sarajevo's post-conflict neighborhoods. *Urban Planning*, 10, Article 9176.
- Tekeli, İ.** (2001). *Modernite aşılırken kent planlaması*. İstanbul: İmge Yayınevi.
- Tekeli, İ.** (2016). *Lessons from Turkey's urbanization experience*. Ankara: TEPAV.
- Thompson, E. P.** (1964). *The Making of the English Working Class*. New York: Pantheon Books.
- Tiesdell, S., Oc, T., Heath, T.** (1996). *Revitalizing Historic Urban Quarters*. Architectural Press.
- Tlemsani Bozdağ, H., Benabbou, R., Vural Arslan, T.** (2022). A framework proposal for resilience assessment in traditional commercial centres: case of the historical bazaar of bursa as a resilient world heritage site. *Heritage Science*, 10(1), 154.
- Tolan, J., Veinstein, G., Laurens, H.** (2014). Europe and the Islamic World: A History., *The American Historical Review*, 119(5), December 2014, 1648–1650

- Tönnies, F.** (2002). *Community and Society*. New York: Dover Publications. (İlk baskı: 1887).
- Trigger, B.** (2003). *Understanding Early Civilizations: A Comparative Study*. New York: Cambridge University Press.
- Tuan, Y. F.** (1977). *Space and place: The perspective of experience*. University of Minnesota Press.
- Tufekci, Z.** (2017). *Twitter and Tear Gas: The Power and Fragility of Networked Protest*. Yale University Press.
- Turkle, S.** (2011). *Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other*. Basic Books.
- Türkoğlu, H.** (2013). Cumhuriyet Döneminde Bursa'nın Kentsel Gelişimi ve Planlaması. *Cumhuriyet Döneminde Bursa'da Kentleşme Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, (pp. 153-170). Bursa: Uludağ Üniversitesi Basımevi.
- Uçak, S.** (2018). Şehrengiz'den Monografiye: Lâmi'i Çelebi ve Tanpınar'a Göre Bursa. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 8(1), 319-333.
- UNESCO World Heritage Centre**, (1986). *Historic city of Toledo* (World Heritage List No. 379). UNESCO. <https://whc.unesco.org/en/list/379/>
- UNESCO World Heritage Centre**, (2008). *Operational guidelines for the implementation of the World Heritage Convention*. UNESCO. <https://whc.unesco.org/archive/opguide08-en.pdf>
- UNESCO World Heritage Centre**, (2011). *Recommendation on the historic urban landscape*. UNESCO. <https://whc.unesco.org/uploads/activities/documents/activity-638-98.pdf>
- Van Dijk, J. A. G. M.** (2005). *The Deepening Divide: Inequality in the Information Society*. Sage Publications.
- Weber, M.** (1978). *Economy and society: An outline of interpretive sociology* (G. Roth, C. Wittich, Eds.). University of California Press. (İlk baskı:1968)
- Yaşayanlar, İ.** (2021). Yakınçağ Bursa'sında Bey Sarayı'nın İzini Aramak: İç Kalede Modern Yapılaşmalar. S.Yurtsever Yılmaz (Ed.), *Osmanlı Devleti'nin Yönetim Merkezi: Bursa Bey Sarayı* (pp. 292-310). Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Yenal, E.** (2011). *Osmanlı Baş Kenti Bursa*. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Yılmaz, İ.** (2014). Bursa Sur Kapıları ve Tahtakale Kapısı Rekonstrüksiyonu. *UÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(26), 88-103.
- Yurteser Yılmaz, S. T.** (2021). Editör'den: Öznesi Bey Sarayı. In S. T. Y. Yılmaz (Ed.), *Osmanlı Devleti'nin Yönetim Merkezi Bursa Bey Sarayı* (pp. 16-19). Bursa: Bursa Kültür A.Ş.

Zuboff, S. (2019). *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. New York: PublicAffairs.

Zukin, S. (1995). *The cultures of cities*. Blackwell.

Url-1 < <https://www.kitapevi.com.tr/blog/zeki-muren-83-yil-oncesinin-bursasini-anlatiyor.html>>, erişim tarihi 20.06.2025.

Url-2 <https://www.bursadakultur.org/turgut_cansever.htm>, erişim tarihi 20.06.2025.

Url-3 < https://www.bursadakultur.org/Muazzez_ilmiye_cig.htm>, erişim tarihi 20.06.2025.

ÖZGEÇMİŞ

Ad-SOYAD : Merve YALÇINKAYA TAŞKESEN

ÖĞRENİM DURUMU:

- **Lisans** : 2018, Nuh Naci Yazgan Üniversitesi, Güzel Sanatlar ve Tasarım Fakültesi, Mimarlık Bölümü
- **Yüksek Lisans** : 2025, Bursa Teknik Üniversitesi, Kentsel Tasarım Anabilim Dalı, Kentsel Tasarım Programı

MESLEKİ DENEYİM VE ÖDÜLLER:

- Mimar, 2022 – Devam etmekte, Bursa Büyükşehir Belediyesi
- Mimar, 2021 – 2022, Duru Mimarlık
- Mimar, 2019 – 2020, Belen And Partners Mimarlık
- Mimar, 2018 – 2019, Murat Uslu Mimarlık
- Mimar, 2018 – 2018, CCN Holding

TEZDEN TÜRETİLEN ESERLER, SUNUMLAR VE PATENTLER:

- **Yalçinkaya Taşkesen, M.** (2025). Tarihsel Katmanlardan Kentsel Kimliğe: Bursa Hisar Bölgesi Üzerine Sosyo-Mekânsal Bir İnceleme, *Uluslararası Yıldırım Bayezid Bilimsel Araştırmalar ve İnovasyon Sempozyumu*, Bursa, Türkiye: Mayıs 9-10.